

Källa kyrkor

SVERIGES KYRKOR
ÖLAND

RAGNHILD BOSTRÖM

SVERIGES KYRKOR

Källa kyrkor

Källa kyrkor

ÅKERBO HÄRAD, ÖLAND BAND I:4

Av RAGNHILD BOSTRÖM

VOLYM 128 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV STEN KARLING, ARMIN TUULSE OCH PER-OLOF WESTLUND

Almqvist & Wiksell Stockholm 1969

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

Beskrivningen av Källa kyrkor avslutades i oktober 1968. Excerpteringen är utförd dels av författaren 1944 och 1968, dels av Hilda Kauri 1960–1961. Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Fotografer: A Billow, A Edle, S Hallgren samt författaren.

Uppmätningar: S Hesselgren & S Fränne, J Söderberg samt författaren.

Grafisk formgivare: Vidar Forsberg.

Omslagsbilden återger Källa ödekyrka från nordväst. Foto S Hallgren 1964.

På omstående sida: Åkerbo härads sigill från slutet av 1500-talet efter ritning (1949) i RA.

Källa kyrkor

Av RAGNHILD BOSTRÖM

Innehåll

KÄLLA KYRKOR	
KÄLLA GAMLA KYRKA	282
<i>Kyrkogård och klockstapel</i>	284
<i>Kyrkobyggnaden</i>	292
<i>Glasmålningar</i>	351
<i>Kalkmålningar</i>	352
<i>Ristningar</i>	352
<i>Inredning och inventarier</i>	353
NOTER	376
KÄLLOR OCH LITTERATUR	379
FÖRKORTNINGAR	381
SUMMARY	382
KÄLLA NYA KYRKA	388
<i>Kyrkogård</i>	389
<i>Kyrkobyggnaden</i>	392
<i>Inredning och inventarier</i>	393
NOTER	408
KÄLLOR OCH LITTERATUR	409
FÖRKORTNINGAR, se s 381	
SUMMARY	410

KÄLLA GAMLA KYRKA

Öland, Kalmar län, Ölands norra mot, Åkerbo härad, Växjö stift, Ölands norra kontrakt, Ölands Åkerbo kommun, Källa socken
Tillhör staten och förvaltas av Vitterhetsakademien

Ortnamnet Källa¹ visar, att en helig källa redan i förkristen tid gjort trakten berömd (se nedan). Ett par km längre in i landet ligger Vi alvar med talrika domarringar, vilka också vittnar om att Källa redan i forntiden varit ett religiöst centrum. Källahamn, hamnen vid Östersjön, var en förutsättning för att stora skaror skulle kunna samlas här.

Källa socken nämns första gången 1283: *de keldo* (SD 888). Socknen kallas *kældhe* 1346 (SD 4118) och *Kælde* 1360 (Styffe s 271). *Sveno curatus de Kælde* († 1412) omtalas i *Necrologium Visbuense*.² En kyrkoherde, Laurentius Elavi, var häradshövding i Källa 1482.³

Källa var i äldre tider annex till Högby, men skildes därifrån omkring år 1600.⁴ Oestanus Petri⁵ var dess förste protestantiske kyrkoherde.

Källa nämns bland de många kyrkor och altaren i Sverige som erhöill relikier av Erik den helige.⁶ En medeltida träskulptur, som troligen föreställer detta helgon, har funnits i kyrkan (fig 32, 33, 247, 248). Kyrkan torde emellertid ha varit vigd åt S:t Olof, de sjöfarande skyddspatron, att döma av inskriften på en sedermera omgjuten klocka (se nedan samt fig 264), av hans plats i altarskåpet (fig 272) samt av en S:t Olofsbild (fig 245–246). Vid detta helgons namn är även en källa knuten (se nedan).

Under medeltiden ägde Alvastra kloster i Källa ett hemman, Skänninge tre och Romakloster två hemman samt en utjord. Askeby kloster hade nio landbor i Källa och Ventlinge.⁷

Offerkällan, den s k S:t Olofs källa

Nära Östersjön, sydöst om kyrkan, ligger en källa som numera går under S:t Olofs namn. Denna benämning är emellertid ej av gammalt datum. Under 1600-talet nämns källan ej över huvud taget, varken av Rhezelius, Ransakningar, Hadorph eller i arkivalierna. Första gången den omtalas är i slutet av 1700-talet. I *Hilfelings reseanteckningar* heter det nämligen: »En skön källa ligger ned mot sjön S:O: från kyrkan som gifvit soknen namn, torde förmodl: varit offerkälla för den Helige Olof i Catholska tiden som flerstädes».⁸

Alltifrån *Hilfelings* tid omtalas källan strax norr om hamnen som S:t Olofs. Det finns emellertid skäl som talar för att den heliga källan snarare låg närmare kyrkan, på själva kyrkogården (fig 186:F).

Zechielsflisan

Omkring 150 m sydost om Källa nya kyrka och öster om gamla landsvägen står en rest håll, kallad Zechielsflisan eller Tingsten,⁹ av grå kalksten. Till formen är den nästan rektangulär och har upptill vid vardera sidan en liten halvrund inhuggning. Höjd 150 cm, bredd upptill 103, nedtill 130 cm, tjocklek 8,5 cm. Ingen inskrift, men på dess mot öster vända sida är en fördjupning, något påminnande om en handflata, enligt sägnen avtryck av jättinnan Zechiels hand. I *Ransakningar* kallas stenen ett kors: »Uthi Källa församblingh finness inthet annat ähn et Kors af Steen stående wid

Fig 183. Källa ödekyrka. Interör mot väster. Foto S Hallgren 1964.

Källa abandoned church. Interior looking W. The tower features of the western part are more distinct in the interior than in the exterior walls.

kijrkian, men ingen weet beretta något derom». Denna beskrivning är emellertid baserad enbart på en muntlig uppgift av prästen, någon sakkunnig har ej sett stenen 1667 (se ovan s 17). Det finns inga detaljer, med vars hjälp den kan dateras. Hednisk tid, medeltid eller ännu yngre datum är lika rimligt. Jfr Höga flisa i Böda sn (s 97). Rhezelius nämner endast »sätet», ej flisan (fig 6).

Kyrkogård och klockstapel

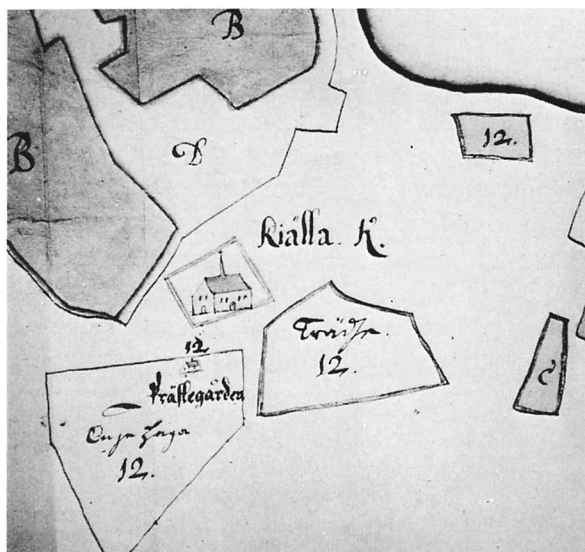
Kyrkogård, kyrkplan

Kyrkogården har numera sin största utsträckning i norr och öster (fig 186), men utgjordes från början av den västra, närmast kyrkan belägna hälften (fig 184). Den är inhägnad av en mur, kallmurad av kalksten, stora gråstensblock och sandsten, ca 130 cm bred och av varierande höjd (i söder 90 cm, i norr och väster 130 cm).

1808 beslöt man att »Muren skall blifva 2 alnar Bred i sjelfva Bottn, 1 1/2 aln i öfversta Kantn

Fig 184. Kyrkan, kyrkogården och dess närmaste omgivning. Detalj av karta från 1683. LMS.

The church, churchyard and immediate surroundings. Detail of map drawn in 1683.

Milstolpe

Vid landsvägen väster om kyrkan stod tidigare en milstolpe, varav nu endast den övre, skadade delen är bevarad och uppställd inne i kyrkan. Den är skulpterad av grå kalksten och bär Fredrik I:s krönte namnchiffer samt årtalet [17]37.¹⁰ Nuvarande mått 39 × 45 cm. Tjocklek 9,5 cm.

och 10 kvarter [= 150 cm] i höjden» (st prot). Muren omlades delvis 1813, varvid några runstensstycken flyttades (se nedan). I muren ingår även verkstycken från Ödekyrkan, bl a rester av fönsteromfattningar, baser m m (se nedan). På södra sidan, väster om stigluckan, utskjuter ett hästbindsle av sten. Utmed muren växer askar och över södra delen av kyrkogården utbreder sig snår av syrener. — Hur muren sett ut under medeltiden, vet vi ej.

Fig 185. Södra stigluckan från söder, uppförd 1756. Portpelarna är murade omkring en äldre träport (jfr fig 195). Foto R Boström 1963.

S lychgate from S, erected 1756. The portal pillars are built round an older wooden gateway (cf fig 195).

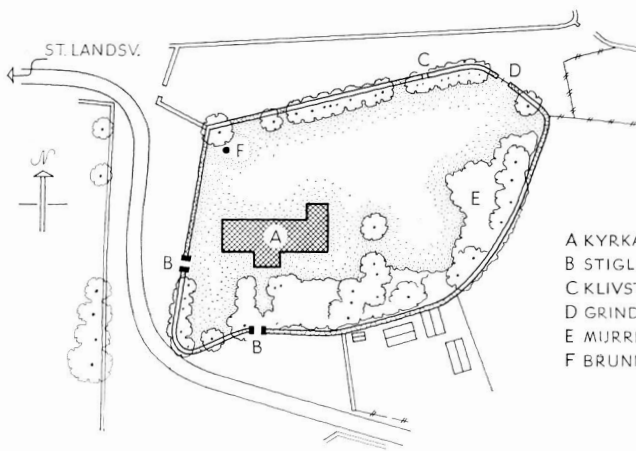

Fig 186. Situationsplan, 1:2000. Uppm S Hesselgren och S Fränne 1931, kompl J Söderberg 1964–1967. A Kyrkan. — B Stigluckor. — C Klivstätta (delvis igensatt). — D Grind. — E Murrester (gilleshus? prästgård?). — F Brunn (St:it Olofs källa?).

General plan. A Church. B ighates. C stile (partly closed). D gate. E remains of masonry (guildhall, vicarage?) F well (St Olav's well?).

A KYRKA
B STIGLUCKA
C KLIVSTÄTTA
D GRIND
E MURRESTER
F BRUNN

M:10 0 10 20 30 40 50 100 M

Kanske var den hög och möjlig att befästa, liksom i Alböke (fig 30). På Rhezelius' tid var den ej så hög (fig 195).

Söder om kyrkogården utbreder sig en kyrkplan, som i norr begränsas av kyrkogårdsmuren, i öster av en stenmur som hör till intilliggande fastighet (fig 186).

Ingångar

Två stigluckor (fig 185 och 189), murade av kalksten, putsade och med avtrappade rösten utgör ingångar i väster och söder.

Den södra byggdes 1756 av murmästare Skog. Tuktad sten i tämligen smått förband. Det på samma plats befintliga luckhuset av trä under sadeltak,¹¹ synligt på Rhezelius' teckning (fig 195), lät man stå kvar, utom taket, och murade portpelarna omkring träluckans stolpar. Portar av tjärad furu med profilerade gångjärnsbeslag. Dörring med initialerna KA och ett bomärke.¹² Portplankorna är på baksidan sammanhållna med naror och dymlingar. De senare är på framsidan utformade som dekorativa knoppar (fig 188, kompletterade samtidigt som porthalvorna lagades 1953). — I röstet är inmurade huggna verkstycken av grå kalksten, vilka förmodligen härrör från Borgholms slott, i mitten ett ornament, troligen en konsolsten (fig 187), liknande dem i Högby m fl (s 267, not 7), på sidorna två profilerade plattor, vilka liknar upp- och nedvända pilasterbaser (från spisel- eller dörrromfattning?).

Den västra sigluckan av putsad kalksten (fig 189) är uppförd 1827 av inhysesmannen Pär Svensson i Högnäs. Även på dess plats fanns tidigare ett luckhus av trä (fig 197), vilket man murade in mellan stenpelarna, sedan taket avlägsnats. Portstolparna har urtag upptill och nedtill för tvärställda virken och snedstöttor. Även överliggaren har urtag för stöttor under det forna sadeltaket. I denna stiglucka ingår en myckenhet huggen sten från kyrkans ombyggnad 1802, bl a flera vackra kvaderstenar med medeltida behuggning av olika typ (fig 216). Dessa torde härröra från långhusets mittpelare. I röstet ett hugget ornament av röd kalksten, en rosett (fig 190), vilket i likhet med verkstyckena i södra stigluckan torde härröra från Borgholms slott.

I nordöst är en järngrind mellan granitstolpar från 1967.

På 1600-talet var ingångsportarna i söder och väster helt av trä, ombyggda 1675–1676 (räk), i öster en klivstätta (fig 195). Även i norr fanns en dylik, fortfarande synlig från insidan, men blockerad på utsidan, ca 120 cm bred (jfr fig 186:C). Där fanns på Rhezelius' tid och ännu när Ahlqvist skrev rester av runstenar.

Bredvid de murade stigluckorna fanns, åtminstone i mitten av 1800-talet, trätrappor över muren. De skulle tjäras, enligt beslut 1853 (st prot).

En flisbelagd gång (från 1961) leder från södra stigluckan till vapenhuset. Från västra stigluckan för endast en upptrampad stig.

Fig 189. Västra stigluckan, uppförd 1827, delvis med be-
gagnande av verkstycken från långhusets mittpelare (jfr fig
216, 218). Portpelarna är murade omkring en äldre träport
(jfr fig 197). Foto R Boström 1960.

*W lichgate, erected 1827, built partly of ashlars from the
centre pier of the nave (cf figs 216, 218). The portal pillars are
built round an old wooden gateway (cf fig 197).*

Fig 188. Snidade träknoppar på västra porthalvan i södra
stigluckan. Foto S Hallgren 1964.

Carved wooden knobs on W half of door in the S lichgate.

Fig 187 T v. Ornament av grå huggen kalksten på utsidan
av södra stigluckans röste (fig 185). Troligen valvkonsol från
Borgholms slott, upp och nedvänd. Foto R Boström 1961.

*Ornament of grey limestone on the outside of the gable of the S
lichgate (fig 185). Probably vault bracket from Borgholm
Castle (upside down).*

Fig 190. Ornament av huggen röd kalksten på utsidan av
västra stigluckans röste (från Borgholms slott?). Foto S Hall-
gren 1964.

*Ornament of red limestone on the outside of gable of W lich-
gate. (From Borgholm Castle?)*

Fig 191. Kyrkogårdens sydöstra del med liggande gravhällar. Foto A Edle 1935.
SE part of churchyard with lying grave slabs.

Medeltida prästgård eller gilleshus?

I nordöst inom den utvidgade delen av kyrkogården, nära muren, ligger resterna av en byggnad av kalksten och gråsten (fig 186:E), möjligen en medeltida prästgård eller ett gilleshus,¹³ samt grunder till flera uthus e dyl. — I början av 1600-talet låg prästgården väster om kyrkan (fig 184), men den brann ned 28/8 1630.¹⁴

Klockstapel

En klockstapel stod vid Rhezelius' besök på kyrkogårdens sydöstra del (fig 195). Den hade fyra röstern samt en mittspira och var konstruerad som en öppen klockbock. I slutet av 1500-talet hängde där en enda klocka (PB vis); dess tillverkningsår, 1455, antyder att också stapeln var medeltida. — 1662 undergick den en omfattande reparation (räk).

År 1701 och följande år byggde smeden Daniel i Gröndal en ny klockstapel, som placerades i sydväst och sedan dess behöll denna placering tills den revs 1890. Den hade samma utseende som sin föregångare (fig 197). Flöjlarna var gjorda av en gammal kopparkittel (räk), på den ena stod årtalet 1707 (inv 1829).

1781 var två spiror »aldeles förruttnade» och behövde bytas ut (vis prot). 1785 var tre balkar odugliga, varför man beslöt att reparationen skulle företagas nästa vår (st prot). 1831 genomgick stapeln en grundlig reparation, den sista, av arkivalierna att döma.

Sedan den nya kyrkan färdigställdt uppe vid Vi (se nedan), togs klockan ned för att omgjutas. Stapeln, liksom annat material som ej kommit till användning i Nya kyrkan, försålades genom auktion 1890.

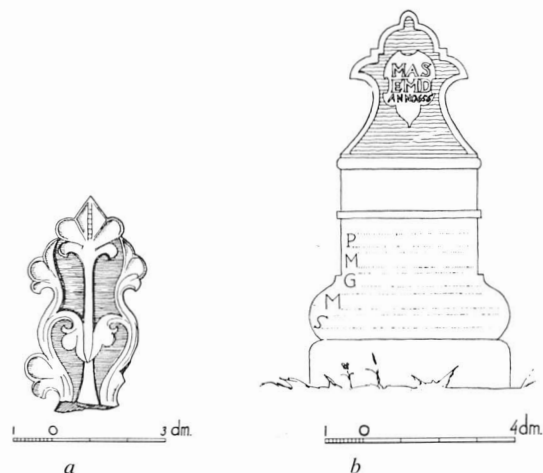

Fig 192. Skulpterade stenar, 1656 uppställda som gavelstycken till en grav tillhörig Måns Andersson i Vi och hans hustru EMD. Skala 1:20. Uppm S Hesselgren och S Fränne 1931. — a. Grå kalksten, troligen gotländskt arbete från omkring år 1300. Ursprunglig användning okänd (gravsten?). — b. Grå kalksten, 1656.

Sculptured stones, used in 1656 as gables of a sepulchre. a. Grey limestone, probably made on Gotland ca 1300. Original use unknown (gravestone?). b. Grey limestone, 1656.

Runstenar

Några runstenar¹⁵ har funnits vid kyrkan:

1. Enligt Rhezelius fanns vid norra »klifstäten» i kyrkogårdsmuren en runsten av kalksten, ornerad med drakslingor och ett stavkors med klöverbladsformade korsändar. 1000-talets senare hälft (SvR, Öl 56). — Två fragment (nedre högra hörnet samt ett stycke mitt på vänstra halvan av stenen) överlämnades 1873 till Fornminnesföreningen i Kalmar, samtidigt med några medeltida skulpturer (se nedan), och förvaras nu i KLM. Ännu ett fragment av denna sten (det nedre vänstra hörnet), med texten: »... Roþ ...», hittades 1960 i en skräphög i kyrkans västra del och förvaras i nya sakristian. Grå kalksten av dålig kvalitet med gropig yta. Kanterna nedtill och t v förefaller intakta, de båda andra kanterna är brottytor. Tydligt huggen inskrift med spår av röd färg. Mått: 68 × 43 × 11 cm.

2. Ett fragment, vilket enligt Ahlqvist »för 20 år tillbaka», d v s omkring år 1800, uttogs ur norra kyrkogårdsmuren. Ej bevarat. 1000-talets senare hälft. (SvR, Öl 57).

Fig 193. Samma sten som i fig 192: a. Foto A Edle 1931. The same stone as in fig 192 a.

3a-c. Tre mindre fragment av en runsten (b-c med passning) påträffades också 1960 och förvaras i nya sakristian. a) avslagen runtom och troligen även på baksidan. Spår av röd färg. Svårtydd. b) passar till c) utmed den på snedden avslagna runraden. Möjligen kan de vara delar av en i övrigt försvunnen runsten, som enligt Rhezelius befann sig »Sammastädes widh Norre Klifstäten frå sitt forna rum och högh förd» (F.c. 2/3, s 11) och utförd i »ophögdt arbete» (SvR, Öl 57).¹⁶ Mått: a) 20 × 17 × 4,5 cm; b) 13 × 25,5 × 6 cm; c) 18 × 10 × 6 × cm.

Gravar på kyrkogården

Kyrkogårdens södra och östra delar är täckta av stora, liggande gravflisor och enstaka resta stenar

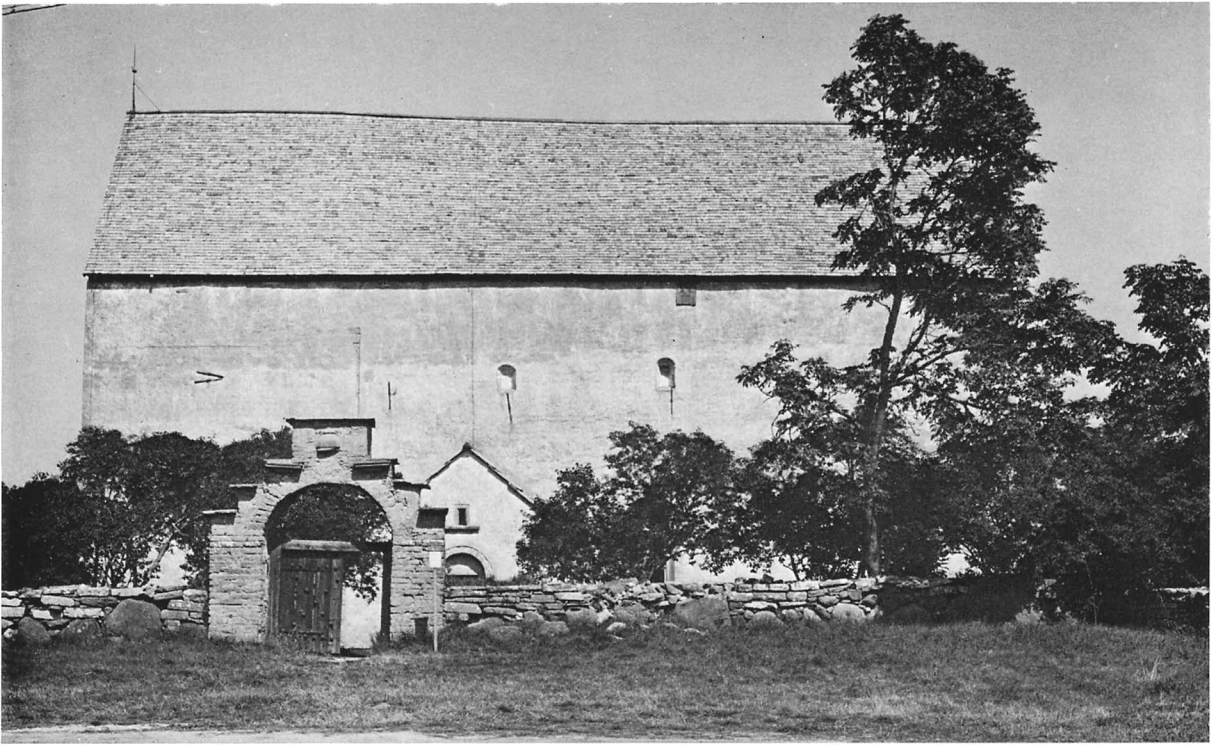

Fig 194. Kyrkan, kyrkogårdsmuren och södra stigluckan från söder. Foto R Boström 1968.

The church, wall of churchyard and S lichgate from S.

(fig 191), medan den norra delen är en grön, vidsträckt plan utan en enda gravvård. Gravstenarna, från 1600-, 1700- och 1800-talen, är av öländsk grå eller röd kalksten och uppgår jämte inne i kyrkan liggande gravstenar till ett 130-tal. Källa ligger nämligen i en trakt där kalkstenen sedan gammalt brutits, slipats och exporterats. Många stenar är numera överväxta av lavar och mossor och därför svåra att dechiffrera.

William Anderson¹⁷ uppger, att flertalet gravstenar i slutet av 1920-talet var uppstaplade högviss på varandra. De har sedan dess åter lagts ut (fig 191). Detta skedde på vintern 1931–1932. De ligger därför ej på sina ursprungliga platser. — En utförlig förteckning med beskrivning av flertalet gravstenar, se Håkansson, s 132ff.

Följande stenar är av speciellt intresse:

1. Av grå, huggen kalksten, ornerad med i relief utförd växtornamentik (fig 192:a, 193). I mitten en högskaftad palmett som omges av två rankor med halvpalmetter. Toppbladens mittnerv ornerad med

Fig 195. Kyrkan, kyrkogården och klockstapeln från söder 1634. Teckning av J H Rhezelius, KB.

The church, churchyard and bell tower from S; 1634.

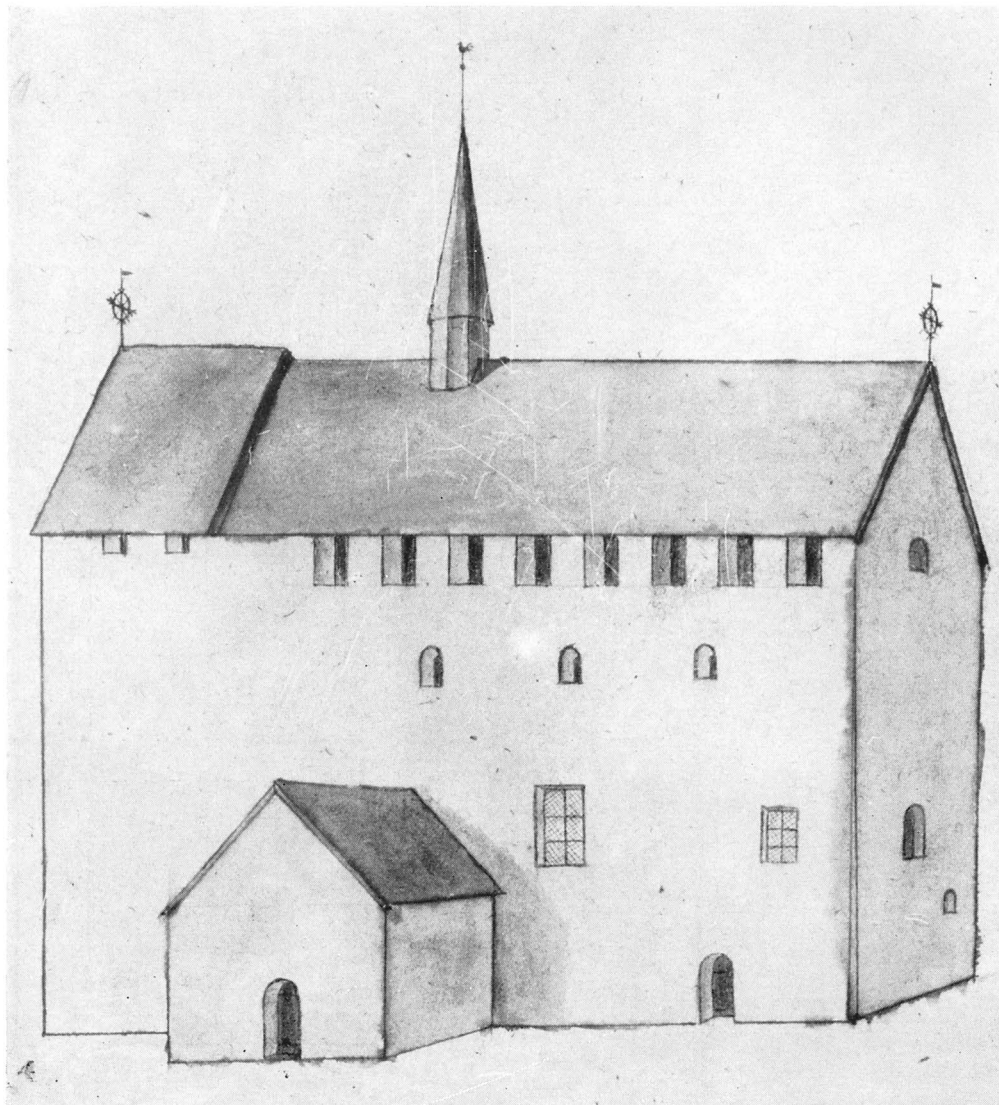

Fig 196. Kyrkan från sydöst 1673. Skala 1 :288. Teckning av P Törnwall, UUB.

The church from SE; 1673.

»Källda är en skiön och högh steenkyrkia af tälgsteen, uthan steentorn, hafuandes itt smalt trä torn mitt på. Mycket hög murat med 2 lijka gaflar öster och uester, såsom itt större huus, dher finnes fönstergluggar alt omkring ofuan, och synes att dhetta hafuer uarit först ärnat till ett steenhuus, eller uaningar uppå kyrkian ty muren är äfuen så hög ofuan hualfuet som nidan, ähre och tuerbielkar 4 alnar ofuan hualfuet inmurade, dher på uåningen skulle blifua, sedan äro

ändå fönster holen lagom högt öfuer bielkarne murade och passande till husen. kyrkian är huelfd, hafuer uarit annexa till Högby men nu ett pastorat för sig sielf uordet i K. Carls tijd. här ähre 2 monumenter en Runesten i nordost stiglukan, och en munkesten på den södra, En uacker lös sten fins och i uakenhuset. Öster siön löper rätt in moot kyrkian allena en lijten platz emillan.» (Hadorph, S 30, fol 80 r:o, UUB.)

auktion och gravdelning skedde flera gånger. 1746 beslöt man att uppdelade gravställen på kyrkogården för de hemman som ännu ej hade några samt att försälja de gravstenar som saknade ägare (st prot). 1752 och 1756 upprepades beslutet med tillägget att det skulle verkställas under den kommande våren (1753) »innan Sochenmännen komma at segla bort». — 1792 diskuterades kyrkogårdens uppbrytning vid en mer än vanligt livlig sockenstämma: »Somlige af Sochnemänen påstodo at kyrkogården skulle brytas upp, Somlige åter påstodo att det intet skulle ske häraf upkom en sådan tvist, gny, oväsenede, buller och ordaträta, at man intet kunde anföraderas talan med någon redighet til Protocollet; ty en del nekade aldeles, en del åter sade ja, och de likstenar som ingen vidkännes och intet ha något bomärke skulle säljas på auction til den mästbjudande, och peningarne tilfalla kyrkan, hvilket tycktes vara billigt och äga grund». — 1796 bortauktionerades 27 omärkta gravstenar, varefter gravdelning omedelbart skedde (st prot). — 1873 beslöt man, att all på kyrkogården befintlig så kallad lössten med första skulle bortskaffas ifrån gravplatserna och läggas i ordning parvis bredvid norra kyrkogårdsmuren. Även senare har lös sten flyttats dit.

Brunnar

I kyrkogårdens nordvästra hörn och i flykt med kyrkans västra gavel upptäcktes 1960 en igenväxt

brunn, omkring 1 m i diameter och kringsatt med kalkstensflisor (fig 186:F). Det är möjligt, att detta är en från hednisk tid övertagen offerkälla, efter vilken socknen fått sitt namn. Uppgifter om en brunn på kyrkogården saknas visserligen i äldre arkivalier, men 1866 heter det om den förfallna brunnen, att den »efter äldre personers berättelser har hållit vatten i vad tid som helst på året, hvilken brunn kan med ett mindre arbete blifva åter i gått skick».²⁰ Detta förhållande drogs fram som argument i diskussionen om kyrkans vidare öden av dem som önskade behålla kyrkan på dess gamla plats (se nedan).

Även inne i kyrkan har det troligen funnits en brunn, en självklar nödvändighet i en försvarskyrka.²¹ På detta tyder även förefintligheten av en stark källåder under golvet i långhusets västra del.

Solvisare

En solvisare stod i äldre tider på kyrkogården. Den var troligen anskaffad 1660, då 2 daler 16 öre betalades för en »Time-Steen», troligen av huggen kalksten (räk). Stenen vilade på en ekstolpe, nu uppställd i vapenhuset, höjd 200 cm. Den bär upp till svaga spår av en tandsnittsörnering. 1857 beslöt man att »Timstenen ... skall med första i ständsättas med ny flissten och visare, dock ansågs att den gamla ekstolpen ännu kan begagnas» (st prot).

Kyrkobyggnaden

Plan, material

Vare sig man närmar sig Källa gamla, nu öde kyrka från sjön, eller — vilket för de flesta besökare numera är det vanligaste — på landsvägen från Vi, reser den sig högt över omgivningen och upphör inte att göra ett starkt intryck på åskådaren. Det är en rektangulär, sadeltäckt, mycket hög byggnad, mer lik ett medeltida fast hus än en kyrka (fig 194, 198, 200, 221). Västra delen är äldst, den utgörs av ett torn från 1100-talets andra hälft, som från början möjligen kan ha varit en fristående kastal.²² Dess båda östliga hörn skjuter ut ur murlivet i norr och söder drygt 4 m över marken och 6 m uppåt

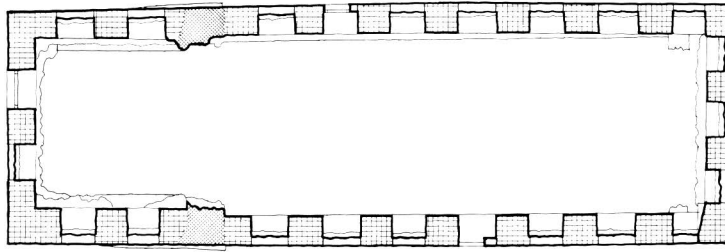
(fig 198, 202). Den egentliga kyrkan består av långhus och kor (fästningskoret), båda av tornets bredd, samt över dem två övervåningar, mellanvåningen och skyttevåningen, tillkomna i försvarets tjänst i etapper under 1100- och 1200-talen. Det i söder tillfogade vapenhuset är från 1200-talets mitt. I korets norra mur ligger gamla sakristian innesluten, norr därom skjuter nya sakristian ut, byggd 1761. Före 1804 stod mitt på taket en hög takryttare (fig 195, 196), som troligen var samtidig med skyttevåningen.

Murarna är av kalksten i vanlig skalmursteknik. Stenen är dels åkersten (marksten), dels tuktad sten, som enligt en ännu levande tradition hämtats från

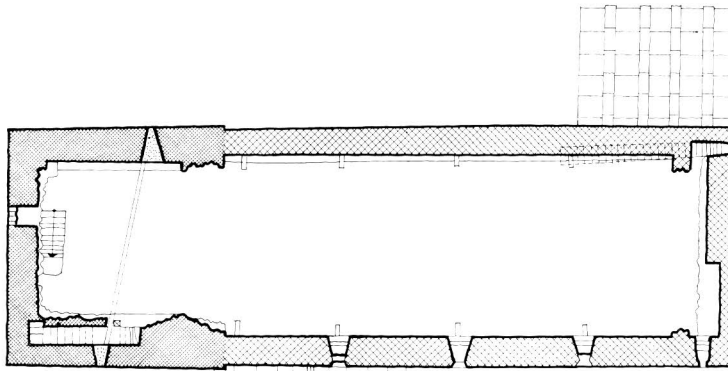
Fig 198. Kyrkan från nordöst. Längst t h på nordfasaden syns västtornets nord-östra hörnkedja som en lodrät linje. Foto S Hallgren 1964.

The church from NE. On the extreme right of the N front, the NE quoins of the W tower can be seen as a vertical line.

III SKYTTEVÅN.

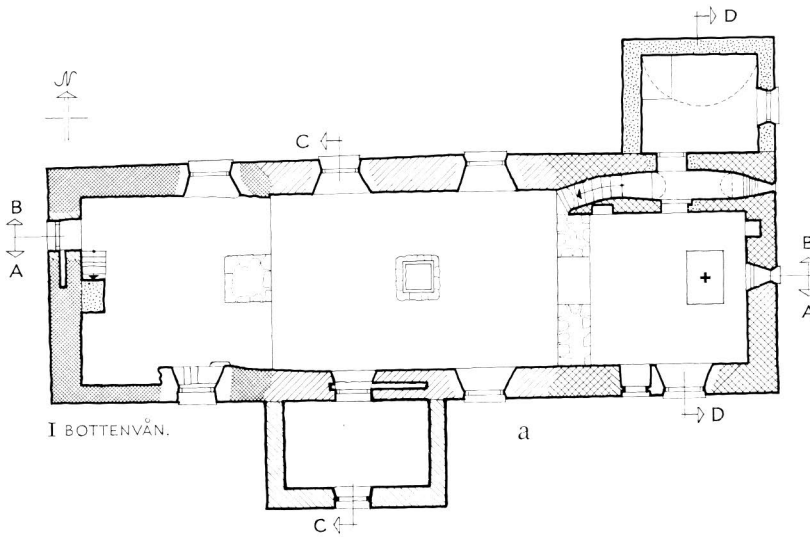
c

II MELLANVÅN.

b

- A
- B
- C
- D
- E
- F
- G

I BOTTENVÅN.

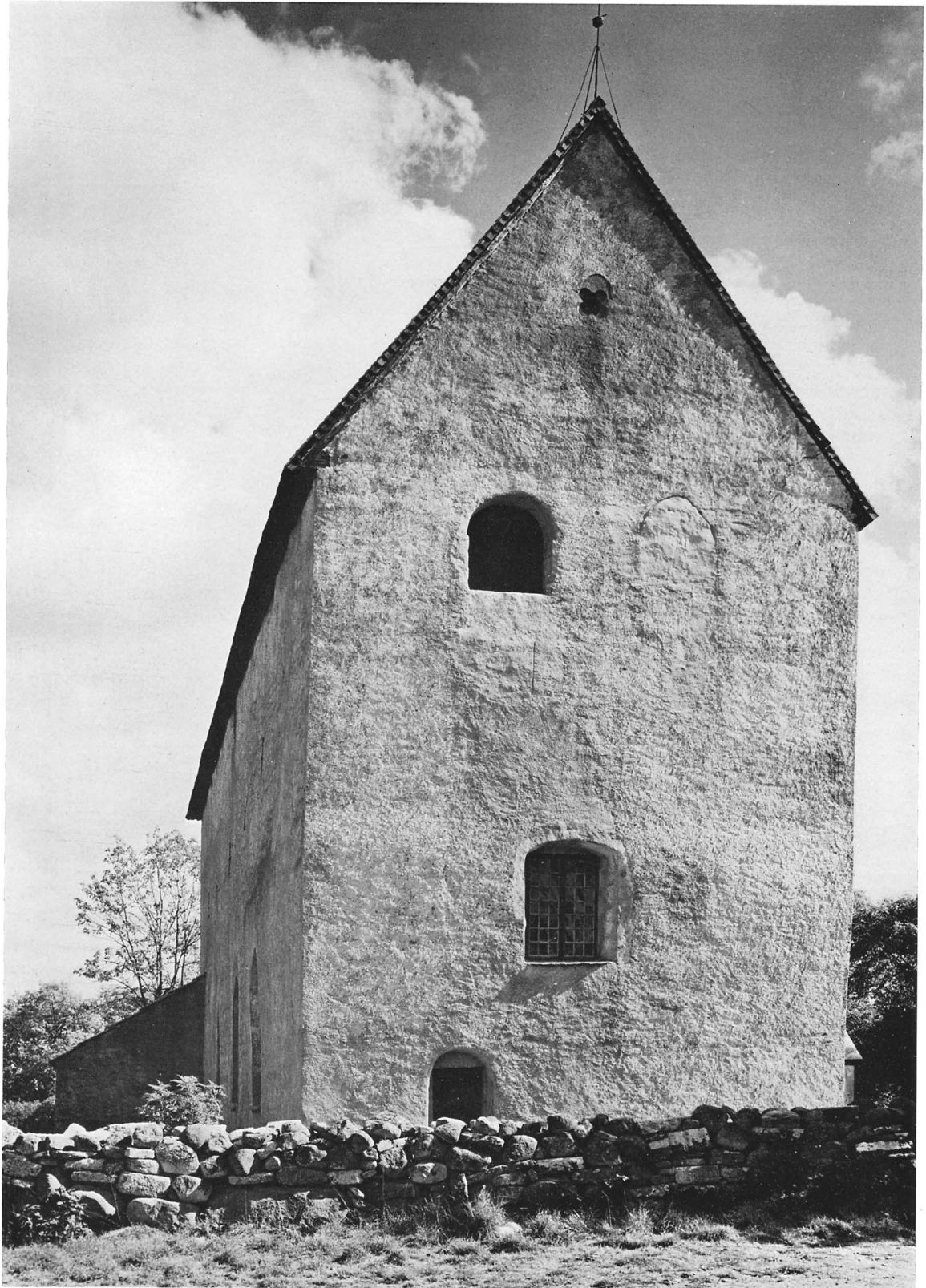
a

Fig 199. a-g. Uppmätningar, skala 1:300, S Hesselgren och S Fränne 1931, kompletterade 1960 R Boström. a. Bottenvåningen. — b. Mellanvåningen och tornets andra våning. — c. Skyttevåningen. — d. Längdsektion mot söder. — e. Längdsektion mot norr. — f. Tvärsektion genom koret och nya sakristian mot öster. — g. Tvärsektion genom långhuset och vapenhuset mot väster.

a-g. Scale drawings. a. Ground floor (church). b. Middle storey and second storey of tower. c. Archers' storey. d. Longitudinal section looking N. f. Cross-section of chancel and new vestry looking E. g. Cross-section of nave and porch looking W.

västra sidan av Öland vid Kalmarsund. Korets och vapenhusets hörnkedjor är av huggen sten, ehuru senare överputsade.

Exteriör

Yttermurarna är överdragna med en ljusgrå spritputs, men kyrkan har ej från början varit putsad, möjligen slammad, att döma av långhusmuren, synlig inifrån vapenhuset (fig 211) samt av kormuren sådan den kan studeras från nya sakristians vind (fig 222), se nedan. Även Hadorphs²³ uppgift om att kyrkan är »af tälgsteen» tyder på att kyrkan i varje fall 1673 var oputsad. Troligen vitlimmades kyrkan första gången 1694–1696 (räk).

Sockel saknas, men en sula skjuter ut utanför murlivet runt hela kyrkan, i väster under markytan, i öster i marknivå.

Tre rundbågiga portaler för in i kyrkan, en i väster (fig 205), en i långhuset (fig 206, 211 ff), innanför vapenhuset, vars portal också är rundbågig (fig 203, 229) samt en i korets södra mur (fig 204). De beskrivs nedan.

Fönstren är i bottenvåningen nio till antalet, ett större och ett litet romanskt i öster (fig 223, 224), närmare beskrivna under fästningskoret och gamla sakristian, tre spetsbågiga på vardera långsidan (från 1802–1807, fig 199:d, e) samt ett segmentbågigt i väster (från 1760, fig 199:g, 200). Även nya sakristian har ett segmentbågigt fönster (fig 198). Inifrån vapenhuset samt på insidan ovanför långhusportalen skymtar ett delvis igenmurat rundbågigt fönster (fig 212). Högre upp på södra sidan syns yttersmygarna till två små rundbågiga, igenmurade fönster (fig 194, 199:g). (Från insidan är dessa, jämte ännu ett, väl synliga, fig 199:d.) Längre åt öster, nära sydöstra hörnet, är en liten fyrpassformad glugg (fig 221). På korets östra sida, nära nordöstra hörnet, är i ungefär samma nivå en rund glugg (fig 198).

Under takfallet i norr och söder, ungefär mitt i fasaderna, är två med träluckor stängda, firsidiga öppningar. I samma nivå på öst- och västgavlarna

befinner sig rundbågiga breda öppningar eller markeringar av sådana (fig 198, 200). Överst i västra gavelröstets spets är en rund glugg med omfattning i form av en fyrklöver (fig 201).

Yttertaget på själva kyrkan är klätt med tjärad ekspån sedan 1950, dessförinnan med bräder (sedan 1911–1912). Under den yttre beklädnaden ligger en ännu äldre kvar, också av kluven ekspån. Enligt alla äldre handlingar var taket klätt med tjärad spån (jfr fig 195). I nya sakristian förvaras några spån av ek, rakt avskurna, 44 × 14 cm.

Takstolarna är 24 till antalet, samtliga utförda av bilat virke och sammanfogade med trädymlingar, utom nr 11 från väster som är modern. De flesta är kryssade, sex är snedstöttade (från väster räknat nr 9, 17, 19, 21, 23 och 24). Flera bindarebjälkar har tomma urtag för stödben. Någon ingående undersökning av hela takstolen har hittills ej varit tekniskt möjlig.

De båda gavelspetsarna pryds nu av enkla järnspiror med förgyllda klot. 1966 placerades åskledare på långhusets och vapenhusets gavelspetsar. Nockändarna pryddes 1634 av kors, troligen av smidesjärn (fig 195); om man får lita på Törnewalls teckning, kröntes korsen av flöjlar i form av vimpelar (fig 196). I början av 1800-talet synes gavelprydnaderna ha haft formen av tuppar (fig 197).

Vapenhuset och nya sakristian är täckta av stora, råbrutna flisor av grå kalksten.

Interiör

Kyrkobyggnadens olika delar — den östra delens horisontella tredelning och det västra partiets karaktär av självständig byggnad — framträder numera ej så tydligt i exteriören. Desto klarare urskiljer man de olika delarnas individuella karaktär, när man träder in i kyrkan. Efter att ha passerat det lilla mörka vapenhuset, befinner sig besökaren helt oförberett i en stor, mycket hög och tämligen ljus och luftig hall, som i sig har uppslukat långhus, kor, övervåningar och västtorn med alla dess våningar och utrymmen. Stående på kyrkans flistäckta golv

Fig. 200. Kyrkan från väster. Västra delen ingick ursprungligen i ett västtorn, jfr fig 231–233, 236:a. Foto S Hallgren 1964.

The church from W. The W part was originally part of a W tower; cf figs 231–233, 236 a.

Fig 201. Fönsteromfattning av huggen kalksten, sekundärt använd i västra gavelröset (fig 200). Ursprungligen i det äldsta stenkoret absid(?). Foto S Hallgren 1964.

Window surround of carved limestone, used secondarily in the W gable (fig 200). Originally in the apse of the oldest stone chancel (?).

kan besökaren uppleva byggnadens olika delar på ungefär samma sätt som vid studium av sektionsritningar (fig 183, 214).

Den nuvarande interiören är resultatet av den utrensning som skedde 1888–1890, när kyrkan övergavs för den nybyggda uppe vid Vi. Dessförinnan var hela bottenvåningen täckt av ett enda från väster till öster gående trätunnvalv från 1802. Dess konturer kan ännu lätt urskiljas i öster och väster och anfangslinjerna i norr och söder befinner sig ca 5,5 m över golvet (fig 199:d–g, jfr fig 242).

Trätunnvalvet i sin tur ersatte gjutna kalkstensvalv. Deras buktade ansatser är mest tydliga i norr och söder, över och under trätunnvalvets horisontala anfang (fig 212, 219, 220, 227).

Väggarna visar sålunda tydliga spår av äldre våningsindelning. Över stenvalven är muren mycket skrovlig, kullersten och bruksmassor utvisar, att en

stenpackning vilat på valven. Den avslutas uppåt av en horisontal linje, som anger, var mellanvåningens golv varit beläget. Ännu högre upp visar rader av bjälkhål i norr och söder läget för den krenulerade övervåningens trägolv, vilket samtidigt utgjorde tak i mellanvåningen.

Även kyrkans vertikala indelning framträder tydligt i det inre. Klarast uppfattar man västtornets avgränsning från långhuset, ty rester av tornets östra mur är ännu bevarade och fullt synliga i norr och söder, i synnerhet de övre delarna (fig 183, 219). Därtill är tornbågens mittpelare markerad i tornpartiets golv, som ligger ca 10 cm högre än långhusets.

Korgolvet ligger också högre än långhusets, skillnaden utgör omkring 15 cm. Två låga murstycken markerar nu den trånga triumfbågen och dess vederlagsmurar. På grund av att norra kormuren är ca 1 m tjockare än långhusets, är koret i det inre smalare än långhuset (fig 214; jfr fig 199:a).

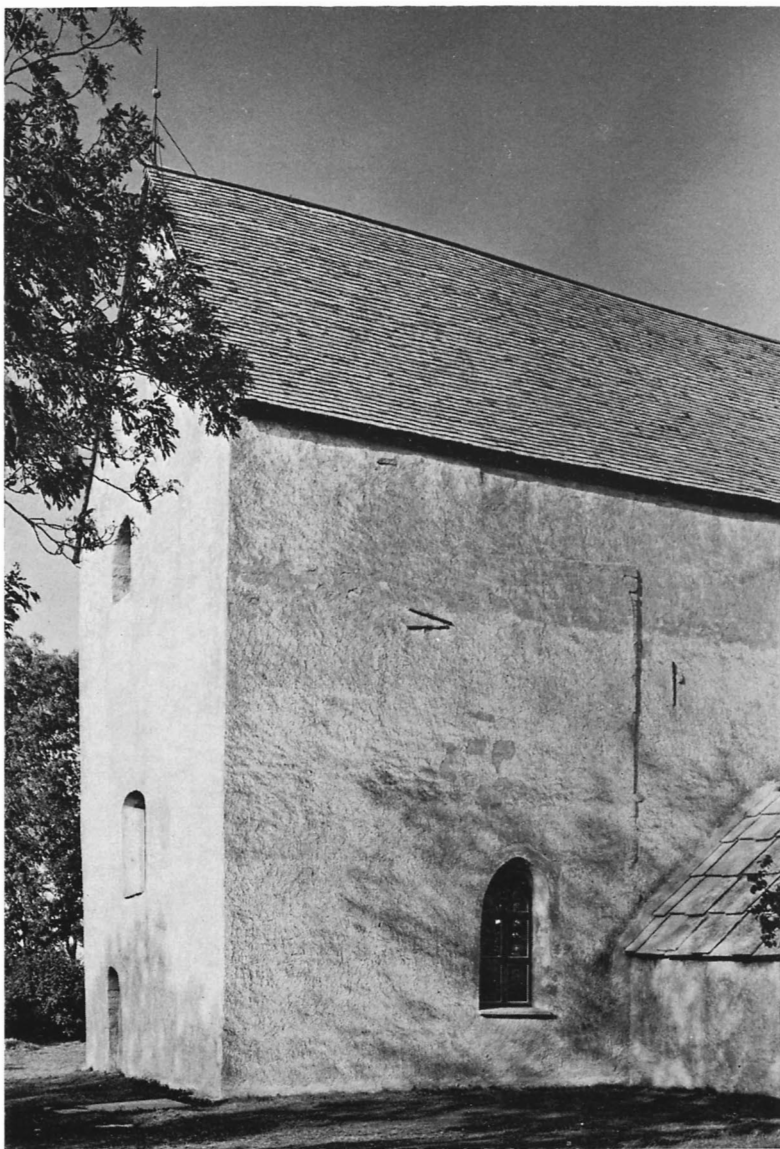
Hur kyrkans inre sett ut före alla de förändringar, varav man nu ser tydliga spår, framgår av äldre beskrivningar. Äldst är den skildring, som Johan Hadorph gjorde, när han 1673 besökte Källa i sällskap med sin tecknare Törnnewall. Den återges i bildunderskriften till fig 196.

Konduktören C G Hilfeling besökte Källa några dagar i juli 1797 och gjorde anteckningar om kyrkan och dess inventarier. Kyrkobyggnaden skildrar han på följande sätt: »Kyrkan måtte vara gammal, äger nästan sama struktur som Högby med Pelare midt uti och små hvalf emellan, men det besynnerligaste är at öfver kyrko hvalfvet fordom varit Rum till beboende inrättade, hvilket 2^{ne} Bjelke lag samt flere fönster öppningar å båda sidor tyckes bevittna; sägen är, at här varit kloster. Vid högra sidan af Choret är upgång på Stentrappor dertill, och öfver desse båda Bjelkelagen kommer först kyrkotakets höga resning». (F m 57:2, s 68 ff).

När Löfgren och Ahlqvist besökte Källa omkring 1820, hade redan den omfattande ombyggnad ägt rum, som 1802–1807 förvandlade fästningskyrkan till ett ljus och luftigt kyrkorum i tidens smak. Ahlqvist beskriver helt kort den ombyggnad som ägt rum och ger som slutomdöme: »Kyrkan har, genom denna reparation, blifwit ganska wacker ...» (2:1, s 91 ff. Jfr not 46).

Fig 202. Kyrkans västligaste del från sydväst. Det forna tornets sydöstra hörnkedja skjuter ut ur murlivet. Foto S Hallgen 1964.

The westernmost part of the church from SW. The SW quoins of the former tower project from the wall.

Västtornet. Nuvarande utseende

Som redan nämnts, framträder västtornet som en självständig byggnadsdel i exteriören genom att ca 6 m av de båda östliga tornhörnerna skjuter ut ur murlivet (fig 198, 202; jfr fig 199:b). På samma nivå i det inre är sårytorna i norr och söder efter den anslutande östra tornmuren mycket tydliga (fig 199:d, e, 219), liksom stötfogarna mellan tornet och långhuset. Murskalens utskjutande stenar och murkärnan med sina kullerstenar, skrotsten och murbruk har lämnats just så ojämna som de var 1802, när tornets östra »fjäder», d v s gavelmur, bröts

bort. Däruppe i vindsutrymmet ovanför trätunnvalvet mödade man sig ej med att jämna till de skrovliga brottytorna. Den östra tornmurens grund påträffades 1960 och markerades i golvet.

1949 och 1951 avlägsnades några kvadratmeter fasadputs i norr och söder vid gränsen mellan torn och långhus. Ingen stötfog påträffades från markytan och ett par meter uppåt, utan det visade sig att långhusets yttre murskal fortsatte ett stycke in över tornet. Därav kunde man sluta, att när långhuset byggdes, bröt man först bort delar av tornets ytterhörn för att få förtagningar i det äldre mur-

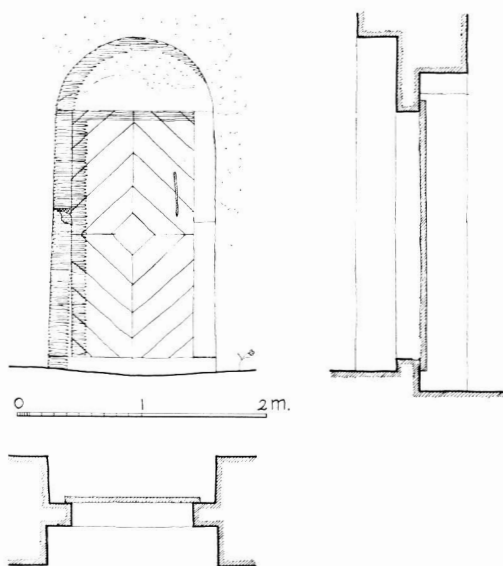

Fig 203–206. Kyrkans portaler, 1:60, uppm S Hesselgren och S Fränne 1931, kompl R Boström 1960.

The church portals.

Fig 203. Vapenhusportalen.

Porch portal.

verket. Mot vanligheten synes därför västtornet vara äldre än långhuset i stället för tvärt om.

Västtornets murverk kan nu endast studeras inifrån (fig 183, 207, 210), men 1960 avlägsnades en del puts på västra yttermuren och även grunden undersöktes. På en packning av kullersten omkring 1 m under markytan, såvitt man kunde se lagd direkt på sandåsen, vilar grundmuren, bestående av två eller tre skift mycket stora kalkstensblock. På denna grund och med en indragning av ca 15 cm vilar tornets yttermurar. Murverket består av råbrutna hållar, åkersten samt enstaka tuktade stenar. Stenarna är genomgående tunnare än i kyrkans andra delar, 9–17 cm i genomsnitt, men tämligen långa, mellan 44–67 cm. Varje skift består av stenar av samma tjocklek, men förbandet är ej omsorgsfullt såtillvida, att stundom flera lodräta fogar förekommer rakt över varandra. Bruket är gulvitt och hårt, insprängt med grovt grus. Bruksbäddarna är tjocka och fogarna brett utstrukna.

Det förefaller som om tornets utsida ursprungligen stått utan puts. Vad innerväggarna beträffar, har de från början med all säkerhet varit oputsade (fig 210). Den släta puts, som nu täcker delar av

tornets inre murverk (fig 183, 207), tillkom 1760 och har senare förnyats. I sydväst är en tydlig gräns mellan ursprunglig och överputsad muryta (fig 183), det orörda murverket i tornets sydvästra hörn skyddades nämligen alltsedan 1760 av en fyllnadsmur som avlägsnades 1961.

På västgaveln, nära nordvästra hörnet, är en rundbågig portal (fig 200, 205), även kallad läktardörren, av huvudsakligen grå kalksten (enstaka röda stenar förekommer). Omfattningen är huggen och har otydliga kantslag. Övre delen av omfattningens sidor består av omsorgsfullt huggna mindre stenar; nedre delen utgörs av några få block ställda på höjkant och finhuggna på ett ca 16–18 cm brett parti närmast hörnen, i övrigt med grövre behuggning. Bågen är gjuten av små stenar som ej har kilform. Gångöppningen sitter ett språng innanför murlivet. Den är, ovanligt nog, bredare upptill än nedtill (85 resp 80 cm), men det beror på sättningar i murverket och är ingen avsiktlig form. På posterna, som består av huggna, ehuru ojämna block, vilar en täcksten som fyller rundbågen så att ett slätt tympanonfält bildas. Posterna i sin tur vilar på den höga tröskelstenen.

Portalen gör ett oregelbundet intryck, och en undersökning 1960 av det omgivande murverket bekräftade, att den är sekundärt insatt, ty den omges av ett knöligt murverk med små ojämna stenar. Putsrester och stenbehandling i omfattningen visar, att portalen stått oputsad i en i övrigt putsad mur.

Den inre smygen har svagt skrånande sidor och är täckt av en trubbig triangelbåge (fig 183). I södra smygen är en bomkanal, klädd med ekbräder, endast 85 cm djup. Den saknar motsvarighet i norr, ett ålderdomligt drag (jfr s 110 samt s 157, not 20). Över smygen är en kraftig spricka i muren.

Dörren är gammal, sammansatt av bilade ekplankor och på baksidan hopfogad med inlaxade naror, också av ek. Utsidan är sekundärt klädd med rombpanel från 1785–1786 (räk), som döljer gångjärnsbeslagen.

Tornets bottenvåning har varit uppdelad i två tunnvalvda rum, skilda åt av en i öst–västlig riktning gående mur, 70 cm bred. Delar av denna påträffades 1960 under golvet. Den saknade förband med tornets östra mur och låg stumt emot denna. Omkring 35–40 cm under nuvarande golv påträffa-

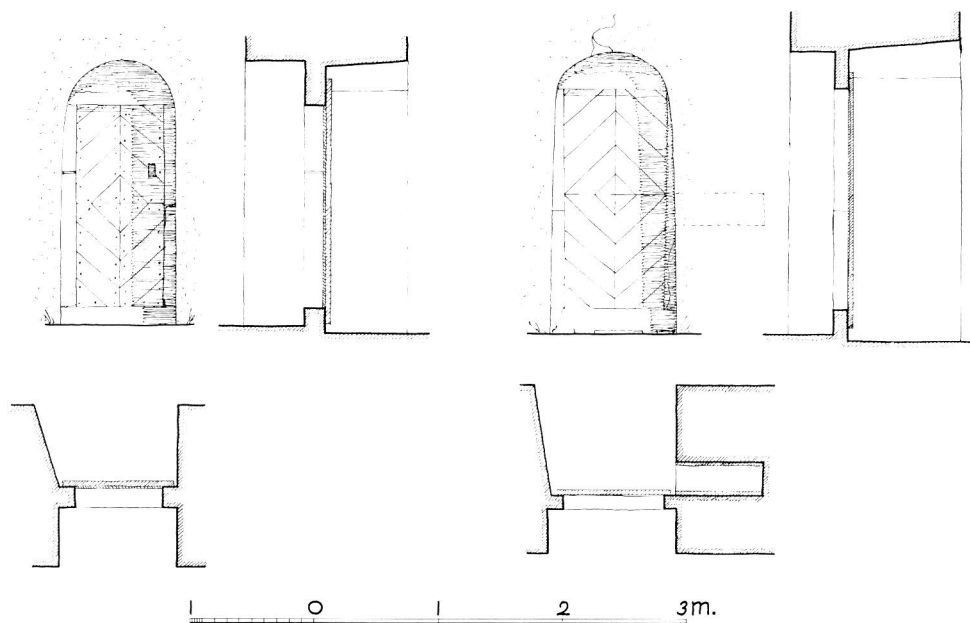

Fig 204. Korportalen.
Chancel portal.

Fig 205. Västportalen.
W portal.

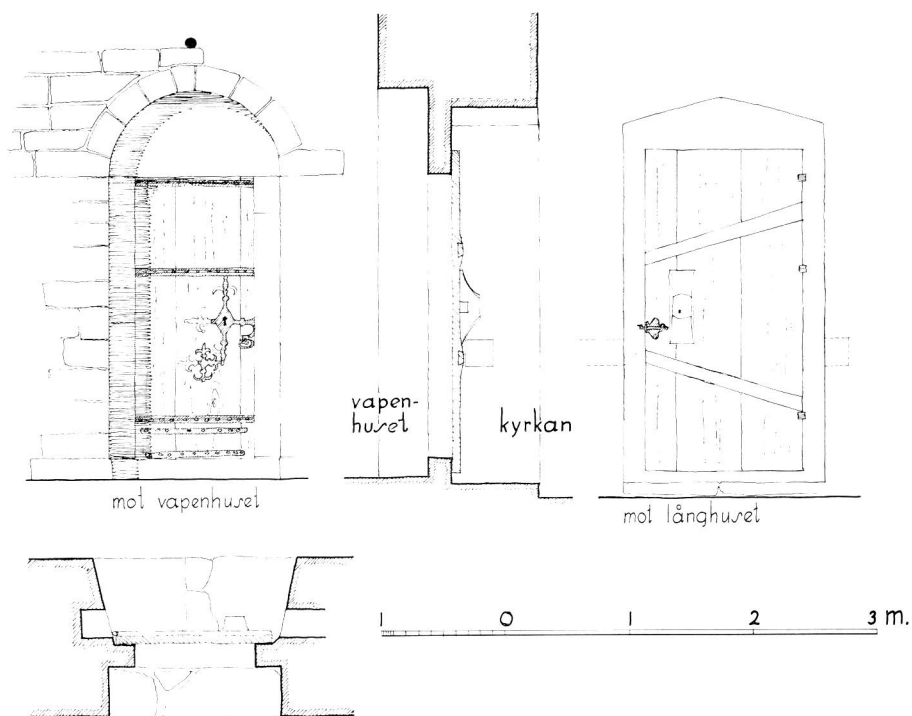

Fig 206. Långhusetportalen.
Nave portal.

des ett äldre golv, bestående av kullersten i matjord.

De båda tunnvalvens mot yttermurarna vilande anfang är bevarade, de lämnades nämligen kvar 1760 som upplag för den nya läktarens balkar (fig 183, se nedan). Valvkonturerna i väster framtog under putsen 1961 (fig 183; jfr fig 231).

De stora fönstren i norr, söder och väster, liksom stentrappan utmed västra väggen, tillkom 1760. De spetsbågiga fönstren är från 1802 och 1807.

Under det södra fönstret i tornet påträffades 1949 resterna av den murtrappa som förde från tornets bottenvåning upp till dess första våning. Ett stycke av trapploppets södra vägg är bevarat och några nötta trappsteg ligger ännu kvar på sina ursprungliga platser. De övriga trappstenarna fick 1760 ny användning: dels vid trappans igenmurning (ett fåtal), dels som steg i den nya läktartrappan utmed västra väggen (fig 183). De gamla stegen består av tuktade block, de går lätt att skilja från de nyare. Av stegstenarnas längd att döma, var trappan inne i tornets södra mur omkring 70 cm bred, steghöjden omkring 24–27 cm. Inga spår av trappans avtäckning är synliga, men att döma av dess fortsättning mellan första och andra våningarna utgjordes den av överkragade flisor.

Södra tornrummet bestod av två olika breda avdelningar, den västliga, större kammarens södra vägg och ett stycke av valvet framtog 1961, det låg 56 cm innanför en redan omnämnd fyllnadsmur från 1760 (jfr fig 231). Valvet var gjutet av tunna flisor, tydliga avtryck av skälbräderna är bevarade i det rikliga fogbruket. Två rektangulära hål visar, att ett par förvaringsbjälkar varit inmurade i valvet.

Öster om det bredare, tunnvalvda rummet, som delvis sträckte sig in under trappan, låg ett smalare, i vars södra vägg murtrappan mynnade. De nedersta trappstegens riktning visar, att trappan först gick mot söder med ett par steg, innan den svängde mot väster in i södra tornmuren (fig 235:a, b).

Trappans konstruktion är originell: övre delen vilade på det södra anfangspartiet av det sydvästra tunnvalvet. Eljest brukar trappor av detta slag vila på en eller ett par besparingsbågar (så i Föra, Resmo och Hulterstad).

Hur tornets östra vägg sett ut, vet vi ej, emedan hela tornväggen, utom grunden, är borta; nederpartiet försvann 1760, den övre delen 1802. Såsom

i ett följande avsnitt närmare skall utvecklas synes det kastalliknande tornet vara byggt i anslutning till en träkyrka. Om det legat intill denna (jfr Föra, Stenåsa, Hossmo, Husaby,²⁴ eller i likhet med de gotländska kastalerna²⁵ varit helt fristående, kan ej avgöras utan en fullständig utgrävning av den nuvarande kyrkans golv. Inte heller vet vi, var ingången suttit eller hur den sett ut. Det är emellertid troligt att ingången varit belägen i första tornvåningen, på östra sidan.²⁶ Det kan väl tänkas, att den nuvarande västportalens omfattning är övertagen från tornets ursprungliga ingång, som blev överflödig när stenslänghuset välvdes. Det framgår nämligen av beskrivningen ovan, att portalen är sekundär och att tornets västra sida från början saknat ingång till bottenvåningen (jfr fig 231–233).

Trappan fick ljus av två gluggar, synliga på Rhezelius' teckning (fig 195). En var troligen så lågt placerad, att den kunde sprida ett svagt ljus genom trappdörren och in i sydöstra tornkammaren. Den andra ljusspringan var sannolikt belägen mitt för trappans dörröppning i första tornvåningens sydvästra hörn. På så sätt kunde gluggen belysa både trappan och tornrummet där innanför. Så har nämligen varit förhållandet i nästa våning (fig 232: II; jfr s 193 och fig 118).

Första tornvåningens golv låg i nivå med den nu synliga vågräta indragningen på västra väggen (fig 183, sedermera upplag för en läktarbjälke). Det segmentbågiga fönstret har måhända anbragts på samma plats som dessförinnan intogs av en liten glugg. Den horisontella utbuktningen över fönstret är resterna av ett valvanfang som visar, att första tornvåningens valv sträckt sig vinkelrätt i förhållande till bottenvåningens. Därigenom motverkades valvtrycket (jfr fig 124, 126:a, 231 f samt likartade förhållanden i Persnäs och Föra). Överensstämmelserna med Föra västtorn är så pass många, skall det visa sig i det följande, att vi vågar antagandet att även första tornvåningen i Källa bestått av två tunnvalvda kammare (fig 232: II).

På de tre bevarade torsidorna döljs murverket i denna våning av tjocka putslager, utom ett stycke i väster närmast golvet, som visar att den västra tornkammarens västra vägg är bevarad under putsen. På denna sida har alltså tornmuren sin ursprungliga tjocklek.

I norr och söder buktar sig resterna av anfangen till ett tunnvalv nu in i rummet. Dess kontur avtecknar sig i den rundbågiga putsytan på västra väggen (fig 183, 207) och visar, att det sträckt sig upp i nästa våning. Det byggdes 1760 som ersättning för de båda nedersta tornvåningarnas valv, när en läktare uppfördes invid tornets västra vägg (fig 238). Valvens anfang formades genom att tornets murverk i norr och söder bilades bort och påmurades till lämplig form. I synnerhet på södra och östra sidorna innebar denna ombyggnad ett kraftigt ingrepp.

Den östra tornmurens tjocklek kan beräknas genom de lodräta begränsningslinjer som i norr och söder avslutar 1700-talets tunnvalv mot öster. Detta är nämligen slaget mot den då ännu kvarstående östra tornmuren (jfr fig 199:d, e).

Trappan mellan första och andra tornvåningarna löpte ungefär parallellt med undervåningens. Mot söder upplystes även denna av två gluggar (fig 195). Troligen satt den nedre av dem mitt för trappans dörröppning, så att den även belyste tornkammaren. Den övre gluggen är bevarad (fig 199:b, 208), fastän igenmurad och använd som upplag för en ankarbjälke (1778). Dess ursprungliga uppgift var att belysa både trappan och tornkammaren där innanför. Inre smygens mått är ca 100 × 60 cm, överkanten ligger ca 10 cm högre än dörrens överliggare. Även häruppe är trappan bekvämt bred, ca 75 cm, och täckt av överkragade flisor. Mitt för dörren mot andra tornvåningen är ett vilplan. Dörren har en rak överliggare av en enda flisa. Den västra omfattningen är bevarad, den östra är bortriven och ersatt med en bjälkstump, men på täckstenens undersida är ett avtryck som visar, att dörröppningen varit ca 100 cm bred.

Hela det inre murskalet är bortrivet på södra sidan i denna våning, så att murkärnan står bar (fig 183) och dagern här och var lyser in i trappan från tornrummet. Nedåt begränsas ytan av det vida 1700-talsvalvets södra anfang, nyss beskrivet. Därför syns ej nu något avtryck av golv i denna våning. Vilplanet ute i trappan däremot är intakt och visar, var golvnivån befinner sig. Dessutom är det beläget i ungefär jämnhöjd med golvet i långhusets mellanvåning (fig 208, 236:a). Som nedan skall visas, blev andra tornvåningens golv normgivande för mellan-

våningens. Detta tyder på att det bör ha funnits en direkt förbindelse mellan tornet och långhuset häruppe, vilket även av praktiska skäl är att vänta.

Även västra tornmurens inre skal är bortrivet på samma sätt som på södra sidan. Nära nordvästra hörnet skjuter en rad stenar ut ur norra muren rakt över varandra (fig 207): det är resterna av det inre murlivet med dess förtagningar inne i norra muren. De visar, att det bortrivna murskalet varit omkring 50 cm tjockt.

160 cm från nordvästra hörnet (räknat från insidan) befinner sig en rektangulär nisch, omkring 85 cm bred, med tydligt divergerande, rätvinkliga smygidor och täckt av flata hållar (fig 207). Dess synliga höjd är endast 130 cm, räknat från 1700-talsvalvets hjässa, men bakom påmurningen för valvets sköldmur fortsätter nischen nedåt så långt man kan nå eller ca 50 cm. Om man beräknar att dess botten befinner sig i jämnhöjd med södra trappdörrens tröskel, blir nischen omkring 190 cm hög. På utsidan, under putsen, är endast 50 cm av de yttre omfattningarnas översta del synliga som två parallella linjer, nu markerade i putsen (fig 200). De visar, att öppningen i murlivet varit omkring 67 cm bred. Denna dörröppning — ty en sådan måste det ha varit — har blivit så omsorgsfullt igenmurad från utsidan, att endast tre skift av omfattningen på ömse sidor lämnades kvar. Resten av öppningen, visade det sig, hade murats igen, i det att stenarna lagts in utifrån, varefter murbruket slagits på från insidan. — Gångöppningen satt i murens ytterliv, som alltså tjänat som anslag för dörren.

Dörröppningens tröskel kan beräknas ligga omkring 7,5 m över marken, d v s på i det närmaste stormfri höjd.²⁷ En sådan högt sittande utgång är karakteristisk för flera torn med försvarsuppgifter, liknande är sålunda bevarade i västtornen i Bredsätra, Glömminge, Hulterstad och Löt.²⁸ Med hjälp av en stege kunde man hastigt komma upp i tornet, och dörren kunde också med fördel användas som hissport för vapen, ammunition (framför allt kaststen), matvaror och annat som var nödvändigt under en belägring (fig 231). Att transportera varor genom mörka och trånga murtrappor var betydligt svårare och tog längre tid.

Den norra tornväggen är orörd och visar ett vac-

Fig 207. Västgaveins insida, motsvarande det forna tornets andra våning med en utifrån tillmurad högt sittande utgång (jfr fig 231) samt skyttevåningen. Foto S Hallgren. 1964.

Inside of W gable, corresponding to the second floor of the former tower, with an exit, high up in the tower, closed from the outside (cf fig 231), and the archers' storey.

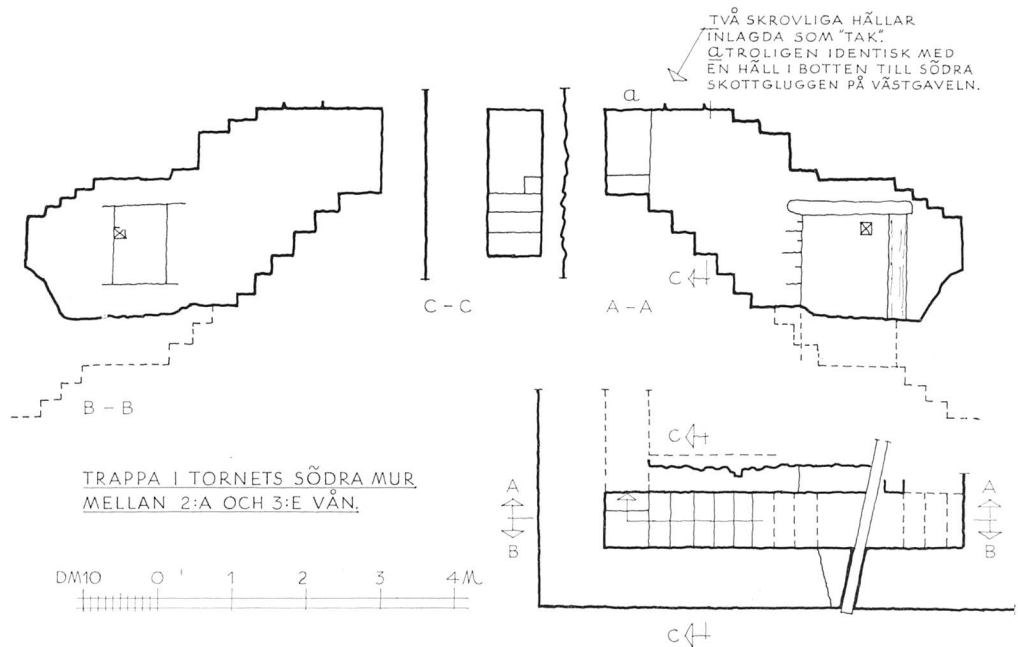
kert, regelbundet förband (fig 210). Nära det nordöstra hörnet är en igenmurad fönsteröppning, vilken 1778 användes som upplag för samma förankringsbjälke som på södra sidan. Bjälkens placering snett över tornet förklaras av gluggarnas osymmetriska läge (fig 199:b). Ankarjärn i norr och söder visar i exteriören, var deras (igenmurade) dageröppningar befinner sig (fig 202).

Det finns inga spår som visar, om den andra tornvåningen varit välvd eller haft bjälktak, ej heller om den varit uppdelad i flera rum. En skiljemur skulle i så fall haft öst-västlig riktning, om välv-

ningsschemat i Föra skulle ha tillämpats även här. Norra väggen saknar i varje fall spår av utgående mur eller avtryck av en sådan.

Över andra tornvåningen reser sig ytterligare en våning, den tredje, med sina skottöppningar åt tre väderstreck. Murverket i denna skyttevåning skiljer sig klart från det i tornets nedre delar, fogarna är mycket brett utstrukna (fig 207, 210). Mot väster är två rundbågigt avtäckta öppningar, manshöga och breda (fig 207). Bågarna är på vanligt sätt gjutna av tunna flisor och har tydliga avtryck av skälbräder. Den södra är tillmurad närmast murens

ytterliv (sedan 1802) och markerad genom en rits i putsen (1961, fig 200), men dess inre smyg är lika väl bevarad som den norra. Till skillnad från övriga skottöppningar saknas sekundärt inmurade bröstvärn (jfr nedan, skyttevåningen).

De två paren skottöppningar i norr och söder saknar avtäckning, de är öppna uppåt, mot takfoten, precis som övriga öppningar i norr och söder i långhusets och korets gemensamma skyttevåning (fig 210, 219, 220, se nedan). De norra har sina bottnar i jämnhöjd med de västra öppningarna, liksom med de övriga runt hela kyrkans krön (fig 199:e), men de på södra sidan ligger ungefär 50–100 cm högre (fig 199:d). Eftersom takfoten befinner sig i ungefär samma nivå runt om kyrkan, innebär detta, att de södra tinnarna i tornet är lägre än alla övriga, ca 130 cm i st f 180–200 cm.

Förklaringen till denna oregelmässighet torde kunna sökas i en genomgripande ombyggnad av tornets överdel, för vilken kommer att redovisas närmare nedan. Så mycket av södra tornmuren sparades, att den del av trappan som förde från första till andra våningen förblev intakt.

Murarna i tornets skyttevåning, tredje våningen, är olika tjocka i förhållande till varandra och till dem i våningen under. Endast norra muren har ungefär samma tjocklek ända från bottenvåningen

Fig 208. Trappa i tornets sydvästra del mellan andra och tredje våningen. Uppm 1:100, A Flink 1918, kompl R Boström 1960.

Staircase in SW part of tower, between second and third storeys.

Fig 209. Detalj av trappan i fig. 208, sydvästra hörnet med dess avbrutna fortsättning i västra muren. Vid × gräns mellan äldre och yngre murverk. Foto R Boström 1960.

Detail of staircase in fig 208, SW corner with its interrupted continuation in the W wall. At ×, the boundary between older and younger masonry.

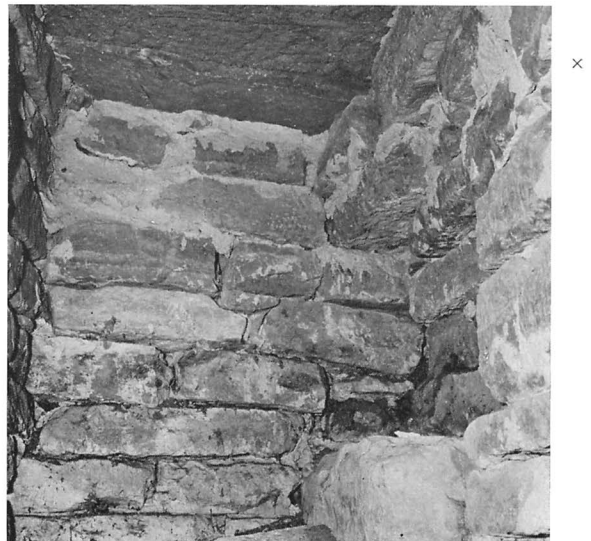

Fig 210. Västtornets norra vägg, övre delen, motsvarande tornets andra våning samt skyttevåningen, sedda från ingången till trappan. En förankringsbjälke vilar i en igenmurad ljusglugg (jfr planen fig 199:b). T v skymtar förtagningsstenar för västra väggens inre skalmur. Nedtill norra anfanget till 1760 års tunnvalv (jfr fig 238, 265:E). Foto A Edle 1931.

N wall of W tower, upper part, corresponding to the second floor of the tower and the archers' storey, seen from the entrance to the staircase. An anchor girder is now in the closed light opening (cf fig 199:b). To the left can be seen toothing stones for the inner wall of the composite W wall. Below the N impost of the 1760 barrel vault (cf figs 238, 265 E).

och upp till takfoten. Den södra muren visar i tredje våningen en kraftig indragning på insidan i jämnhöjd med skottöppningarnas botten, märkbar trots att det inre murskalet i våningarna därunder är borta. Även västra muren i denna våning är tunnare än i våningen därunder. Gränsen mellan äldre och yngre mur markeras emellertid i väster ej av en horisontal indragning, utan bildar en ojämn linje över golvnivån. Detta är framför allt tydligt i sydväst, de nedre skiften i den södra skottöppningens södra vederlag skjuter nämligen in i själva skottöppningen. En av dess golvlisor skjuter in i trappan och utgör samtidigt en del av dess avtäckning. Att döma av resterna av tornets östra mur, hade även denna en indragning på insidan (fig 199: d, e).

Bevarade bjälkhål i nivå med de norra skottöppningarnas botten visar, att den nuvarande tredje våningens golv varit av trä.

På västra tornmuren reser sig nu ett tresidigt gavelröste, som med flera indragningar på insidan gradvis blir allt tunnare mot spetsen (fig 199: e). Flera rader av runda bomhål, några med kvarsitande rester av bommar, är synliga på insidan.

Omkring 3 m från röstets spets är en rund ljusöppning med dageröppningen nära murens ytterliv (fig 199: g). Dess inre smyg är 62 cm djup, rektangulär, 81 × 70 cm och skrånar starkt åt sidorna. Omfattningen är av huggen kalksten i två block (fig 201). Genom urskålning har yttersmygen formen av en fyrklöver. En så förnämlig fönsteromfattning kan knappast vara anskaffad för den nuvarande placeringen, 15 m över marken, i synnerhet ej i en byggnad, där hugget stenmaterial i övrigt är så sparsamt använt. Den har troligen suttit i absiden till det äldsta kända stenkoret (se nedan; jfr s 190, 196). På insidan är öppningen nu tillsluten av två bräder.

Även östra tornmuren avslutades med ett gavelröste. Det skymtar på de äldre teckningarna (fig 195, 196) och är även omnämnd vid ett flertal tillfällen. Det var den »fjär» (= fjäder) som slutligen revs 1802. Den bör ha liknat den västra och varit samtidig med denna.

På de äldsta avbildningarna (fig 195, 196) är tornet och långhuset försedda med skilda yttertak. Nockhöjden hos tornet var något högre än hos långhuset, men eftersom Rhezelius visar att nedre

delen av tornets takfall var en direkt fortsättning av långhusets, kan skillnaden ej ha varit så stor. Om västra röstets spets kortades av något 1802, måste det ha varit obetydligt, ty det ser orört ut, i den mån dess insida var åtkomlig för undersökning 1960.

Västtornets ursprungliga utseende

Det finns ett ovedersägligt bevis för att västtornet ursprungligen haft övervåningar av annan utformning än de nuvarande, nämligen trappan i södra muren. Den fortsätter från andra våningen mot väster in i sydvästra hörnet, varefter den viker av mot norr (fig 208). Efter endast två steg avbryts trappan abrupt, trapploppets fortsättning i västra muren är nämligen blockerad genom murverk av annan karaktär än i tornets nedre delar, men av samma art som i dess nuvarande överdel (fig 209). De synliga stegen är nötta, ett förhållande som bevisar att trappans fortsättning varit i bruk en längre tid och att trappan ej förändrades under det äldsta byggnadsskedets gång så som troligen skedde i Högby (jfr s 194, fig 124: C–C, 125). — Trappans fortsättning uppåt, liksom den eller de våningar som ursprungligen utgjorde dess krön, raserades i samband med tillkomsten av den nuvarande skyttevåningen.

Hur har då den ursprungliga tredje tornvåningen sett ut? Dess golvnivå kan beräknas, den torde befinna sig i nivå med indragningen på södra och västra murarna. Även resterna av det inre murskalet i nordvästra hörnet (fig 207) visar, att golvet legat något högre i den ursprungliga tredje våningen än i den nuvarande.

Om man reproducerar motsvarande partier av Föra västtorn på Källa, skulle andra tornvåningen ha bestått av två tunnvalvda rum i riktning öster–väster. Med tanke på att norra muren i Källa-tornets andra våning är intakt till en höjd något under kreneleringens botten, måste det norra tunnvalvets anfang ha legat lägst på denna nivå. Ligger man till 30–50 cm för de tänkta tunnvalvens tjocklek i hjässan, blir det ungefärliga avståndet mellan golven i andra och tredje våningen ungefär 4 m (jfr fig 231).

Från torndörren i söder förde trappan upp till den ursprungliga tredje våningen genom södra och

västra murarna. Liksom i Föra torde den ha mynnat ungefär vid mitten av västra muren. Motsvarande våning i Föra är visserligen ombyggd, men man vet säkert, att även dess tredje våning genom en öst-västlig mur varit uppdelad i två mindre, (tunnvälvda?) rum och att en trappa i västra muren fört upp till ytterligare en våning.

Om den fjärde våningen i Föra varit välvd eller täckt av bjälktak går nu ej att avgöra. Persnäs västtorn, som i flera avseenden liknar såväl Källa som Föra, har emellertid kvar motsvarande våning. Skulle man rekonstruera de försvunna våningarna i Källa (fig 231) med ledning av motsvarande i Persnäs, hade de varit skilda åt genom bjälklag, och ett sådant skulle även ha burit den översta våningens golv. Genom manshöga, till golvet gående öppningar åt alla fyra väderstrecken (rundbågiga som i Persnäs eller utan övertäckning som en gång i S Möckleby och Ventlinge, liksom ännu i Visby Kruttorn) var troligen den ursprungliga översta våningen i Källa västtorn en skyttevåning (fig 231 ff).

Rekonstruerad på detta sätt skulle tornet ha varit omkring 7 m högre än nu, dvs haft en total murhöjd av ungefär 18 m (30 alnar = 17,82 m), ett höjdmått som stämmer väl med de besläktade tornen: Högby 20 à 21 m, Persnäs och Föra minst 17 m, Kruttornet 20 à 21 m.

Även planmåttan är besläktade: Högby, Föra och Kruttornet har alla en bottenyta av ca 10 × 10 m, Persnäs är något smalare, 9 × 9 m, och Källa 9 × 9,3 m. Som en jämförelse kan även nämnas Bjälbo (Ög) med en bottenyta av ca 10 × 10,5 m och höjden 21,5 m.²⁹ Det sistnämnda tornet har också mycket gemensamt med övriga här nämnda torn, t ex parallella tunnvälvda rum, ehuru de ej växlar riktning våning för våning. De översta våningarna i Bjälbo kan ge en fingervisning om hur Föra och Källa kan ha varit disponerade: en enda skiljemur går genom de två översta våningarna och delar upp dem i vardera två rum. Horisontellt är våningarna skilda åt av ett bjälklag, som har upplag dels i yttermuren, dels i skiljemuren. Den översta våningen vilar också på ett bjälklag, som har upplag dels i yttermuren, dels på skiljemurens krön.

Med stöd av dessa besläktade torn rekonstruerar vi den ursprungliga tornhuven i Källa som en tämligen låg pyramid.

I sitt fullt utbyggda skick framstår Källa i vår rekonstruktion som ett försvarstorn. Med en av Ölands viktigaste hamnar och en vallfartsort med en helig källa i sin omedelbara närhet bevakade och skyddade tornet en viktig trafikled mellan det svenska fastlandet, Danmark och Nordtyskland å ena sidan, Gotland, de östra Östersjöländerna och Ryssland å den andra.

Dateringen av tornet: 1100-talets andra hälft. Släktskapen är stor med de bornholmska kyrkorna, såväl rundkyrkorna som de med kraftiga västtorn försedda, främst Å kyrka, Øster-Marie, Ib (DK, Bornholm s 135, 453, 492, 494, 495). Det saknas detaljer, som kan ringa in tidsbestämningen närmare, men med tanke på att flera byggnadsperioder följde, vilka alla håller sig inom 1200-talets förra hälft och i varje fall bör ha varit avslutade i mitten av 1200-talet, bör västtornet i Källa ej sättas alltför långt in i andra hälften av 1100-talet.

Träkyrkan

Anslutningen mellan tornet och det nuvarande långhuset visar, som redan nämnts, att det förra, ovanligt nog, synes vara den äldre byggnadsdelen. Av runstenar med kristen inskrift att döma (se ovan), kom kristendomen till trakten av Källa i mitten av 1000-talet. Ganska snart får vi tänka oss att det byggdes en kyrka. Materialet bör ha varit trä, men om den första kyrkan var ansluten till tornet (jämför Husaby, not 24) eller varit en helt fristående byggnad är nu omöjligt att avgöra. Kanske skulle en fullständig utgrävning av golvet i den nuvarande kyrkan ge svar på frågan. För närvarande är inga spår av en träkyrka kända.

Nuvarande långhus

Långhusets murar ligger i flykt med västtornets (fig 199:a). Som vi redan nämnt, är tornets östliga hörn bortrivna, så att förtagningar skulle bildas för det nya långhusets murar. Dessa skarvar sträcker sig från marken omkring 4 m uppåt både i norr och söder. Däröver skjuter de båda tornhörnen ut ur murlivet och över denna punkt lutar långhusets murar svagt inåt; tornet är alltså bredare än långhuset i detta övre parti (fig 199:b).

Liksom kyrkan i övrigt är långhusets exteriör överdragen med spritputs, utom innanför vapenhu-

set, där långhusets murverk till största delen står bart (fig 211). Det består av rödbrun kalksten, tukad med tandat järn. Förbandet skiljer sig från västtornets genom stenarnas mått och proportioner: de är tjockare, i genomsnitt 21 cm, men kortare, omkring 48 cm. Skiftgångarna är jämna och fogarna täta. Endast i sydportalens omfattning förekommer litet skol (fig 211).

En enda portal leder in i långhuset, i västra delen av södra muren (fig 206, 211 ff). Undersökningar 1960 visade, att någon motsvarighet på norra sidan ej funnits. Sydportalen är rundbågig med rakt avslutat tympanon och den absolut rektangulära gångöppningen belägen ett språng innanför yttre murlivet. Den har alltså samma uppbyggnad som västportalen, men har betydligt striktare former än denna. Omfattning och poster är utförda av omsorgsfullt huggna kalkstensblock med kantslag. Rundbågen är formad av kilformiga stenar och posterna vilar på tröskelstenen, som är obekvämt hög (18 cm). Alla hörn är knivskarpa. Hela utförandet påminner i sin exakthet starkt om en av torngångarna i Högby västtorn (fig 119).

Den inre smygen har svagt skränande sidor och är täckt av en trubbig triangelbåge (fig 206, 212). I östra smygen är en bomkanal, mer än 2 m lång och med kvadratisk genomskärning. Avtryck i murbruket av bräder samt trärester visar, att trumman varit brädfodrad. Av själva löpbommen återstod 1960 endast multnade trärester. I putsen omkring bomhålet är talrika ristningar (se nedan). I västra smygen är en korresponderande grund trumma. I det östra bomhålet är i senare tid insatt en stock som fäste för det beslag i vilken låskolven skjuts in.

Dörren består av tre breda furuplankor, som på baksidan hålls samman av inlaxade eknaror (fig 212) och på framsidan av tre refflade gångjärnsbeslag av smidesjärn. Mellersta plankan är nedtill lagad med ett trästycke och förstärkt på framsidan med två enkla bandjärn (efter ett av de många inbrott som inträffade på 1700-talet samt 1849). Den stora nyckeln har förlorat sitt ax efter 1908. Det var tidigare rikt utskuret (längd 27 cm). En nyckelskylt med rombisk form pryds i hörnen av fragmentariska liljepalmetter (fig 213). Liknande palmetter, fastän mindre, bildar ett kors omkring det beslag, i vilket en dörring hänger. Ringen, som är 17 cm i dia-

meter, orneras med två motställda drakhuvuden å ömse sidor om beslaget samt av tre knutar eller tvärband. Beslagen har delvis fallit bort, men avtryck i träet visar i låg relief, hur de saknade ornamenten sett ut. Dörren visar därmed även, att den under någon tid varit utsatt för vädrets inverkan, eller med andra ord att portalen ej från början skyddats av vapenhuset. Hur lång tid som kan skilja långhuset och vapenhuset skall närmare diskuteras nedan s 334.

Nästan rakt över portalen är ett romanskt fönster (fig 199: d, 212, 233 f). Dess mycket smala dageröppning sitter nära murens ytterliv och den inre smygen skrånar starkt åt sidorna och nedåt. Fönstrets nedre hälft murades igen i samband med tillkomsten av vapenhuset,nockbjälkens ena ände vilar i fönstret. Inifrån långhuset skymtar man fönstersmygens nederdel genom putsen som en ljus yta (fig 212). Detta beror på, att putsen fäster bättre på igenmurade och ommurade ytor, liksom brottytor, än på de äldsta, mycket glatta putsytorna, ett förhållande som även i fortsättningen av denna byggnadsbeskrivning är till stor nytta.

Tre stora, spetsbågiga fönster, tämligen lågt placerade, utgör nu belysningen i långhuset, två i norr och ett i söder strax öster om vapenhuset. De fick sin nuvarande form 1802. Över det södra fönstret är rester av två äldre fönster synliga (fig 220), överst ett romanskt av samma typ som det ovanför sydportalen belägna, därunder ett firsidigt med brädfodrad smyg. Det förra ses i fullständigt skick på Rhezelius' teckning (fig 195), det är högt och smalt. När Törnwall besökte Källa (fig 196), hade det romanska fönstret fått lämna plats för ett lägre sittande, stort fönster. Mellan 1669 och 1674 företogs omfattande fönsterreparationer (räk), vilket tydligen bl a innebar att fönstren på södra sidan moderniserades.

Två bottnar av huggen grå kalksten från romanska fönster är bevarade (en avbildas i fig 223: c). De har tillhört två olika breda fönster. Det mindre fönstret har troligen suttit i koret. Det större fönstrets botten är brandskadad, men man ser att dageröppningen har varit ungefär 33 cm bred och suttit ungefär lika långt innanför murens ytterliv. Det återfanns omkring 1950 i en skorstensstock i ett hus strax söder om kyrkan. Det brandskadades seder-

Fig 211. Långhusportalen (jfr fig 206).
Foto S Hallgren 1964.

Nave portal (cf fig 206).

mera. Även några huggna stenar från yttersmygens sidor är bevarade. Samtliga här nämnda verkstycken från fönster, med undantag av det brandskadade, har tidigare legat på kyrkogårdsmuren. Alla är nu uppställda i kyrkans västra del.

På norra långhusväggen saknas spår av ursprungligt fönster.

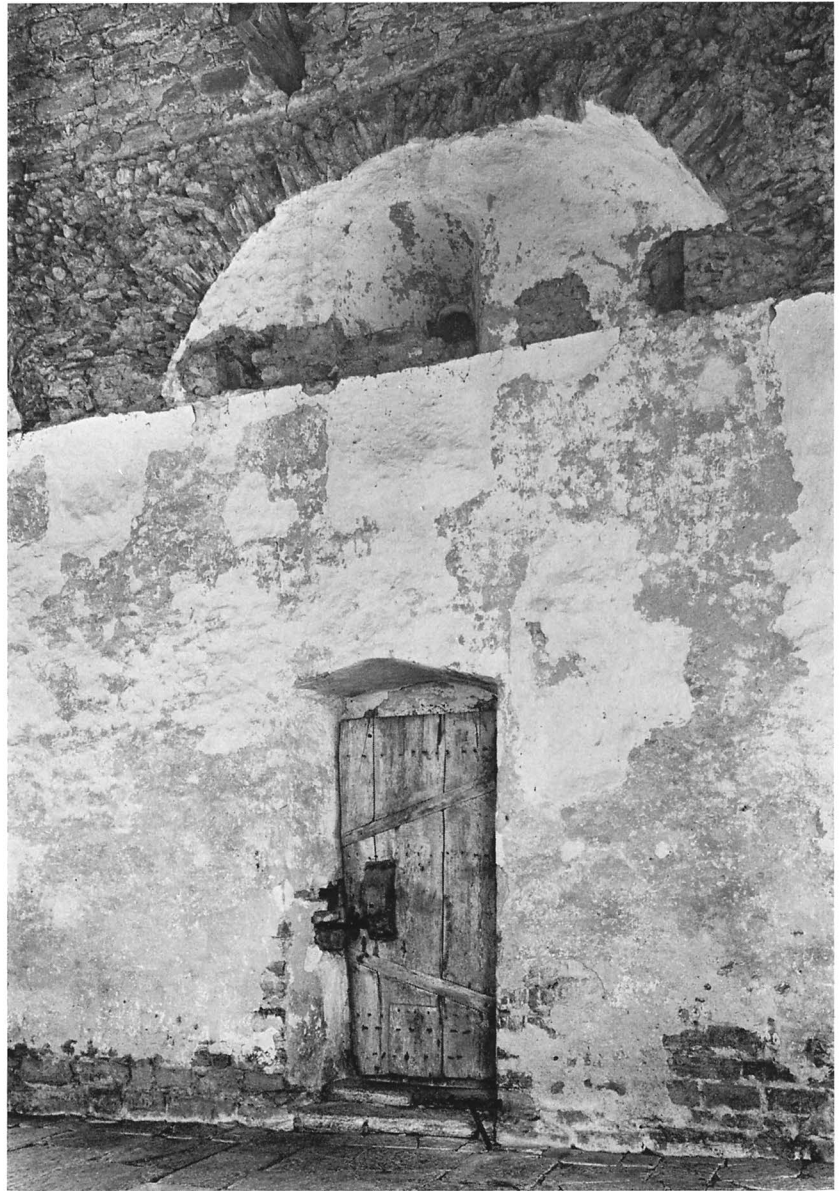
Golvet, som är belagt med kalkstensflisor, jämnades och kompletterades 1961. Vid den genomgripande ombyggnaden 1802–1807 belades golvet med bräder. Rester av ett ännu äldre golv påträff-

fades 1960 ca 40 cm under den nuvarande golvbeläggningen i långhusets nordöstra hörn. Det bestod av kullersten utan bruk i ett matjordslager, alltså liknande det som återfunnits i västtornet. Under detta golv gjordes ingen undersökning.

Innerväggarna är täckta av flera putslager över varandra. Underst ett brungult, hårt glättat skikt. På grund av att puts av samma slag även förekommer i fästningskoret och gamla sakristian, vilka är yngre än långhuset (se nedan), kan inte denna puts vara samtidig med långhuset, utan yngre. Närmast

Fig 212. Ett stycke av insidan av långhusets södra mur med portalen samt ett delvis igenmurat romanskt fönster. Foto S Hallgren 1964.

Part of the inside of S wall of nave with doorway and a partly blocked up Romanesque window.

golvet är murverket bart, förbandet är av samma utförande som i exteriören.

I det äldsta putslagret förekommer på södra sidan närmast portalen talrika ristningar (se nedan, fig 244). Man skimtar även svaga spår av ornamentala slingor samt (på norra sidan) fragmentariska målningar, både figurer och ornament (se nedan).

Det gulbruna putslagret täcker portalens och de romanska fönstrens smygar och fortsätter in över tornets sidomurar (ca 30–40 cm) samt ända upp till brottytorna efter kalkstensvalven. Ett bälte i lång-

huset från golvet och ca 40 cm däröver är oputsat. Den horisontala putsranden visar tydligt att putsen varit slagen emot något som legat tätt intill muren. I motsvarande del av golvet är en skarv i kalkstengolvet utmed en linje ca 45 cm från väggen. Den naturliga förklaringen till detta torde vara, att det funnits murade sittbänkar utmed långhusets sidor (fig 233). I nordöstra hörnet är också ett avtryck eller rättare ett avbrott i den putsade ytan och med en liknande putsgräns, utan tvivel märke efter ett sidoaltare (se nedan). Av putsgrän-

Fig 213. Smidda järnbeslag samt dörring med motställda drakhuvuden på långhusportalens dörr. Foto R Boström 1960.

Forged ironwork and door-ring of dragons' heads on nave door.

Fig 214. Interiör mot öster (jfr fig 243). Foto S Hallgren 1964.

Interior looking E (cf fig 243).

sen framgår också, att den murade sittbänken sträckt sig ända fram till altaret och att väggen putsats, när både bänk och altare samtidigt fanns på plats. Den intilliggande återstoden av triumfbågens norra vederlag byggdes om 1802, därför kan man ej bestämma sidoaltarets längd.

Det södra triumfbågsvederlaget är borta sedan 1802, man skimtar den överputsade brottytan som en ljusare våd på väggen. Även på södra långhusväggen, invid det som en gång varit långhusets sydöstra hörn, skimtar man avtryck efter ett sidoaltare.

Över den gulbruna hårda putsen är flera lager med vitkalkad puts. De har flerstades fallit av, emedan det äldsta putslagret med sin glättade yta erbjudit ett dåligt fäste.

I norr och söder förekommer särigheter efter rivna kalkstensvalv (fig 212, 219, 220). Man ser att valven varit slagna av tunn, grå kalkstensflis och skimtar genom putsen mitt på sidoväggarna spår av de gördelbågar och konsoler som skilt valven åt. Något öster om mitten (20 cm ungefär) och mitt för spåren av gördelbågarnas konsoler är en marke-

ring av basen till en mittpelare uppmurad (1961) över den under golvet återfunna grunden till en sådan med basytan 165×160 cm (fig 199:a, 214). På denna är placerad det ena av två huggna kalkstensblock, som tidigare legat utanför västra stigluckan (fig 215, 217). Basen ovanpå den rekonstruerade plinten är profilerad, platt + skråkant, $105 \times 109 \times 23$ cm. Stenen är omsorgsfullt mönsterhuggen med tandad mejsel (fig 215).³⁰ Platten är skråhuggen, utmed kanten är en smal kantslagen remsa med huggen riktade åt andra hållet. På skråkanten bildar den växlande riktningen av mejseln ett viggmönster, som utmed kanterna begränsas av kantslag riktade åt motsatt håll. — Det andra blocket har haft samma form, men är av röd kalksten och enbart skråhugget med kantslag (utan viggmönster). Det är avslaget, nuvarande mått $84 \times 106 \times 17$ cm. I västra stigluckan, i läktartrappan samt i kyrkogårdsmuren finns ett stort antal kvadrer med liknande mönsterhuggning och kantslag, sekundärt använda (fig 216). Karakteristiskt för alla dessa välhuggna verkstycken är att de fått en mönstereffekt av närmast textil karaktär, skapad genom växlande

riktning av mejselhuggen. Troligen har en del av dem utgjort mittpelarens skaft. Dess tjocklek har att döma av blockets översida varit 87 × 82,5 cm. Detta stämmer även med måtten på kvadrerna. De längsta blocken i stigluckan är 85 cm långa och har en höjd av 22–28 cm.

Som kapital har troligen använts ett profilerat block av röd kalksten, varav nu endast ett spräckt hörnstycke återstår, 92 × 73 × 12 cm. Det är profilerat: en 5 cm bred platt + en 7 cm bred hålkäl. Denna sten ligger på kyrkogårdsmuren intill södra stigluckan. Ovanpå detta kapital har troligen det nys beskrivna, avslagna blocket med skråkant varit placerat som en täckplatta, jfr fig 218.

Att valven burits av pelare, är omvittnat av C G Hilfeling 1797 i hans ovan citerade beskrivning: »... Structur som Högby [jfr ovan s 190, fig 121] med Pelare midt uti och små hvalf emellan ...» Antalet valvstöd nämner han däremot ej. I en redogörelse 1805 för kyrkans ombyggnad (vis prot), heter det att man borttagit »3^{ne} grofva Pelare med ett däröfver hängande skröpligt hvalf af sten ...»³¹

Var stod då de övriga båda pelarna i Hilfelings »rad»? Det naturligaste vore, att de stått i kyrkans längdaxel, en i väster, delande tornbågen i två öppningar, den andra på samma sätt mitt i triumfbågen. Av den förra, kallad »wästra Pelaren» (st prot 1800), framgrävdes grunden 1960. Den mäter 155 × 140 cm. De ovan nämnda spåren av gammal puts på sidoväggarna visar, att tornbågarnas yttre anfang legat i liv med långhusets väggar, i varje fall när interiören putsades.

I öster däremot har ej framkommit några spår av en delad triumfbåge, ej heller av en mittpelare eller kolonn. Vad som återfanns 1960, var resterna av skiljemuren mellan långhus och kor med svaga avtryck av en triumfbåge som varit utomordentligt smal, endast 185 cm. (Detta är nu markerat i golvet, fig 199:a). Denna trånga triumfbåge hör snarare till det absidkor som föregått det nuvarande koret (se nedan).

Ett indicium finns emellertid för att triumfbågen var delad, nämligen bänkkvarterens olika bredd (jfr måttuppgifterna i fig 197 samt s 361). Mittgången kan nämligen beräknas ha legat mitt för den södra arkaden och pelaren i triumfbågen mitt för norra bänkkvarterets sydöstra hörn (jfr fig 235:a).

Frågan om långhusets väggar är samtida med valven eller ej, kan för närvarande icke med säkerhet avgöras. Valven och sträckmurarna gör ett homogent intryck, vilket *kan* bero på att murarna höjts i samband med välvningen. Den ursprungliga murhöjden skulle i så fall endast ha varit något över 4 m, beräknat efter den nedre gränsen för västtornets östliga hörnkedjor (fig 237), vilket verkar för lågt. Detta skulle även innebära, att de romanska fönstren höjts i samband med välvningen, deras avtäckning befinner sig nämligen drygt 6 m över marken. Ett förhållande som talar för att långhusvalven inte är samtida med, men yngre än murarna, är att långhusvalvens och korvalvets ballastmurning utan någon synlig skarv övergår i varandra (fig 219–220). Ej heller syns ovanvalvs några spår av triumfmurens gavelröste. — En eventuell murförhöjning och ombyggnad av fönstren kan emellertid ej konstateras utan att stora partier av putsen både i exteriören och interiören avlägsnas.

Troligen bestod även gördelbågarna av hugget material. I grunden till mittpelaren hittades nämligen 1960 ett löst liggande verkstycke, 53 × 46 × 15 cm. Utmed dess ena långsida, som är svagt konkav, är en huggen skråkant. Bågens radie är för stor för att ha ingått i ett fönster eller en portal, utan stenen har tillhört en vidare båge. Att valven haft gördelbågar av huggen sten kan också möjligen utläsas av ett beslut 3/10 1802 (st prot), ty sedan valven och pelarna rivits under våren och sommaren 1802, »... updrogs åt äldermännen att för Kyrkans räkning bortsälja de gamla hvalfbogarna här vid kyrkan». Med valvbågar kan emellertid även avses bågöppningarna mellan långhuset och koret resp västtornet.

Fästningskoret

Det nuvarande koret, fästningskoret, är lika brett som långhuset och har nästan kvadratisk plan (fig 199:a). Murverket kan studeras inifrån nya sakristians vind (fig 222), det består av stenar av ungefär samma format som i långhuset. Fogarna är brett utstrukna, inga spår av kvaderrits har iakttagits. Över fogarna är rester bevarade av den slätputs, som i slutet av 1600-talet täckte hela kyrkans exteriör. Den har fallit av från stenarnas släta ytor, men bevarats på fogbruket, där det fick bättre fäste.

Ett stycke av sydöstra hörnkedjan befriades 1960 från puts (fig 221), den är skarpkantad, formad av huggna kvaderstenar med kantslag.

Ingen stötfog mellan kor och långhus har påträffats. En undersökning av murverkets utsida i norr vid gränsen mellan långhus och kor visade samma sorts skarv som mellan långhus och västtorn. Långhusets båda östliga hörn har alltså också blivit bortbilade när fästningskoret byggdes. Av undersökningen under golvet 1960 framgick visserligen att triumfbågens vederlagsmurar ligger i förband med långhusets sidomurar, men samtidigt påträffades rester av ett smalare kor, vars södra mur fortsätter under fästningskorets västra mur. Rester av den äldre norra kormuren, en murkärna med kullersten i murbruk, har använts som grund till fästningskorets nordmur med den däri inslutna gamla sakristian. (Fästningskorets inre murliv hänger ca 15 cm utanför murkärnan på norra sidan). Långhuset och fästningskoret kan därför med visshet betraktas som två till tiden klart åtskilda byggnadsdelar.

I öster ett högt och smalt, romanskt fönster (fig 221, 223:a), vilket har varit igenmurat mellan 1802 och 1949.³² Det är beläget mitt i fasaden (fig 198, 221), men på grund av att norra kormuren är tjockare än den södra, sitter det osymmetriskt norr om korrummets mittaxel (fig 199:a, 214). Yttersmygen är mycket grund (24 cm) i förhållande till innermygen (fig 225). Dageröppningen är 32 cm bred. Det syns emellertid tydligt att den ursprungliga dageröppningen endast varit ca 18 cm bred. Såväl botten som överliggare består nämligen av vardera ett block, som båda har blivit överarbetade till nuvarande mått. De har även flyttats in i muren, ursprungligen var yttersmygen endast ca 17 cm djup. Även den yttre omfattningens stenar hade flyttats och vridits i samband med fönstrets breddning, så att de satt snett och ej i liv med fasaden. Yttersmygens bredd ökades därvid från 54 till 74 cm. De flesta omfattningsstenarna var mycket skadade, några spår av vindjärn kunde ej iakttagas, troligen har stagen suttit i fogarna mellan stenarna. Fönstret restaurerades 1961, då stenarna i omfattningens sidor byttes ut mot nyhugget material. Även den inre smygen visade, att den breddats, ca 10–15 cm i vardera sidan. Den glättade puts, som täcker innerväggarna, upphör också utmed innermygens sidor,

putsgränsen är avhuggen och ett konsekrationsskors invid norra smygen har blivit stympat omkring 8 cm i samband med fönstrets förändring. När detta skett, är ovisst, det kan ha varit under medeltiden eller också 1659, då Jonas Monsson i Wij fick betalt 0: 16 »för thet han inmurade kyrkofönstren» (räk). Uptill och nedtill har emellertid innersmygen lämnats orörd.

I söder befinner sig ett stort, spetsbågigt fönster som upptogs 1802 (fig 221). Även på denna sida av koret har emellertid funnits ett rundbågigt fönster (fig 195), vilket ersattes med ett större, rektangulärt omkring 1670 (fig 196). Enligt William Anderson (not 17) finns rester av hård, gul puts i det spetsbåriga fönstrets västra smyg, vilket skulle bevisa, att det romanska fönstret suttit på samma plats. En av de två bevarade fönsterbottnarna har utan tvekan hört till detta fönster, troligen den med den smalaste dageröppningen (ca 19 cm) och med en yttersmyg av ungefär samma djup (fig 223:c).

Väster om fönstret sitter en rundbågig liten portal av samma typ som de övriga i kyrkan men med grövre utförande (fig 204). Den halvmånformiga ytan över gångöppningen består ej, som i kyrkans övriga portaler, av en enda stenskiva, utan av en stor och flera mindre stenar, täckta av puts. Den inre smygen är svagt segmentbågigt avtäckt och har nästan rätvinkliga sidor. Enstaka stenar i innersmygens hörn är huggna. I östra smygen ett oregelbundet litet hål. Egentlig bomkanal saknas. Enkel furudörr med eknaror på baksidan och klädsel av rombpanel på framsidan, den senare troligen från 1785, då man beslöt att »med första som ske kan» göra en ny kordörr, emedan den gamla var »nog förfallen och nästan upruten» (st prot 22/5 1785). Panelen är spikad på en äldre, slät dörr, gångjärnsbeslagen ligger nämligen under panelen.

Hur gammal portalen är, är ovisst. Den är sekundärt insatt, ty i innersmygen saknas den gulbruna, glättade puts som täcker korets och långhusets inre. Tröskelstenens synliga höjd är ca 18 cm, dess översida är mycket nött. På insidan, under den 8 cm tjocka trampflisan, ligger en äldre flisa, 26 cm under tröskelns överkant. Den betecknar ursprunglig golvnivå i koret.

Korgolvet är belagt med kalkstensflisor. Det sänktes ca 20 cm samt kompletterades 1961 och ligger

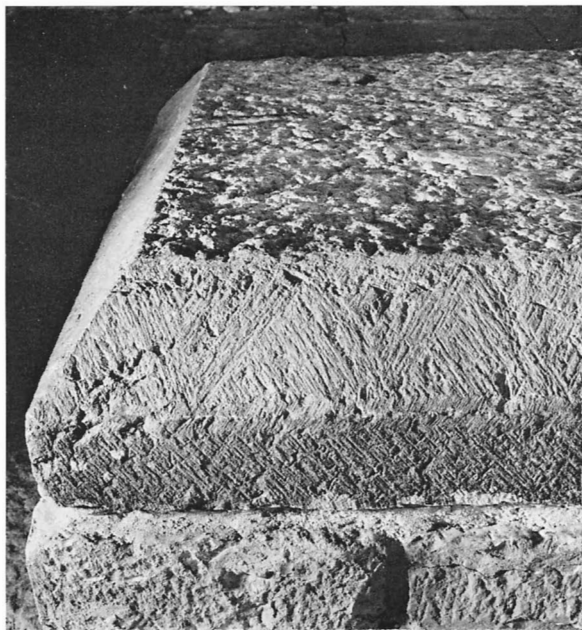
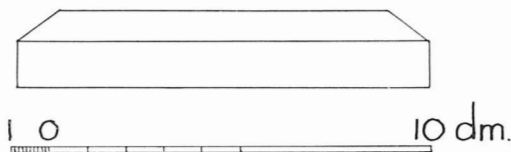

Fig 215. Mönsterbehuggning på bas av grå kalksten, troligen från långhusets mittpelare (jfr rekonstruktionen fig 218). Foto S Hallgren 1964.

Ornamental carving on grey limestone base, probably from central pier of nave (cf reconstruction fig 218).

nu ca 15 cm högre än långhusets golv. Vid undersökningar under golvet 1960 påträffades i väster resterna av ett äldre stengolv (från 1788) samt i öster stora delar av ett altarpodium som delade koret i två ungefär lika stora delar (fig 235:a, 236:a). Plattformen var uppbyggd dels av rasmassor från en rivnen byggnadsdel, det redan nämnda absidkoret (kullersten, söndersmulat murbruk, skrotsten, utjämnat med sand), dels av enstaka uppstickande murstenar som satt orubbade kvar på sina bruksbäddar. Podiets mitt kännetecknades av en hållighet fylld med kullersten. De kvarstittande stenarna bildade en otydlig halvcirkel, de kan tänkas utgöra resterna av en absid (jfr fig 233). Podiets södra del vilar på den södra grundmuren till det förmodade äldre koret. På detta heterogena underlag vilade ett kalkstensgolv. Podiet var ca 3 m brett, räknat från

Fig 216. Kvaderstenar med mönsterbehuggning, sekundärt använda i västra stigtluckan (fig 189), troligen från långhusets mittpelare (jfr rekonstruktionen fig 218). Foto S Hallgren 1964.

Ashlars with ornamental carving, used secondarily in Wlichgate (fig 189), probably from central pier of nave (cf reconstruction fig 218).

Fig 217. Två kvadratiska baser, den ena ituslagen, troligen från långhusets mittpelare. Uppm 1:20, S Hesselgren och S Fränne 1931. Jfr fig 215, 218.

Two square bases, one broken into two parts, probably from central pier of nave. Cf figs 215, 218.

kolets östra vägg till framkanten av det översta trappsteget, och befann sig ca 10 cm under nuvarande golvnivå. Det höjde sig med tre trappsteg (ca 48 cm) över golvet i kolets västra hälft. Stegen var ungefär 16 cm höga och 27–30 cm breda. Av de två översta stegen återstod flera intill varandra ligande, nötta stenar, det nedersta steget var försvunnet, troligen i samband med inrättandet av gravar. Avtryck visade tydligt stenaltarets plats mitt för kolets östra fönster, det låg ganska nära trappan. — Nära östra väggen påträffades ett lager kol mellan östra fönstret och sydöstra korhörnet, ligande ovanpå podiet.

Även i kolets bottenvåning är väggarna täckta med flera lager puts, lika dem vi beskrivit i långhuset. Underst ett glättat brungult putslager, som i kolets västra del sträcker sig ända ned till det äldsta

golvet (40 cm under nuvarande golv). Flera i ristade och målade konsekrationsskors kan iakttagas.

Förvaringsnischerna i koret beskrivs nedan.

I korets båda östra hörn spår av svicklarna till det valv, som utgjorde tak. De befinner sig omkring 270 cm över nuvarande golv. På södra väggen kan konturen till valvets sköldmur iakttagas (fig 227), valvstenarna går in i murlivet. Det har troligen varit ett kryssvalv med i det närmaste vågräta hjässlinjer. På norra sidan är korväggen ombyggd (1802), så att valvspåren försvunnit, med undantag av spåret efter nordöstra valvsveckeln (fig 225). Den höga, rundbågiga putsytan på östra väggen utgör där emot spår av trätunnvalvet från 1802, därunder skimtar svagt stenvälvets kontur (fig 214).

I norra muren är två ingångar (fig 199:a, 225). Den västra av dem har fört ut i en murtrappa, den öster därom belägna leder till de båda sakristierna och beskrivs nedan.

Absidkoret

Som redan nämnts påträffades 1960 rester av ett äldre kor ca 40 cm under nuvarande korgolv (ca 60 cm under altarpodiet, fig 233). Intill södra korväggen låg en ca 130 cm bred utbottning av kullersten i hårt packat grus. Endast obetydliga bruksrester visade, att en mur vilat på denna undergrund. Mot väster fortsatte den under den nuvarande triumfmuren, mot öster under podiet. Rester av triumfmuren är bevarade med avtryck av en triumfbåge som varit endast 185 cm bred (markerad i golvet, fig 199:a, 225).

Som redan nämnts kan vissa delar av altarpodiet tolkas som resterna av en absid, och den vackra gluggen med sin fint huggna omfattning uppe i västgavelns röste (fig 201) kan, som ovan antytts, tänkas ha suttit i absidens östra del.³³ Fästningskorets norra mur med den lilla cell-liknande gamla sakristian vilar på grunden till en äldre mur, som också kan tänkas härröra från absidkoret. Denna mur kvarstår till en höjd av ca 50 cm och vilar i sin tur på en bädd av sand och grus. — Vad beträffar dateringen, se nedan.

Gamla sakristian

En rektangulär dörröppning i norra kormuren för ut till gamla sakristian, vanligen betraktad som för-

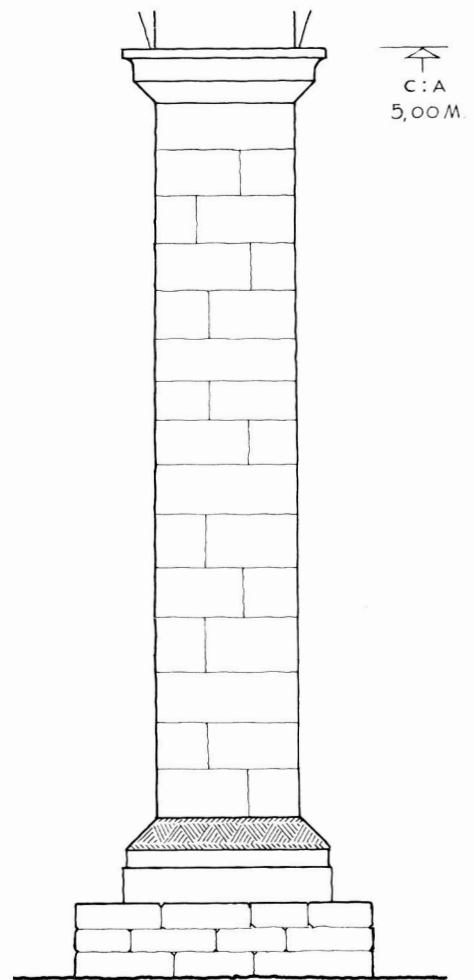

Fig 218. Rekonstruktion av långhusets mittpelare, skala 1 : 40. R Boström 1960.

Reconstruction of central pier of nave.

stuga till den nya sakristian (fig 225). Ingångens höjd är 198 cm (179 cm räknat från nuvarande golv), bredden är nu 106 cm, men var ursprungligen endast 72 cm. Den västra smygen är ursprunglig, den är nämligen överdragen med samma glättade, brungula puts som täcker hela sakristian, liksom koret och långhuset. Ingången breddades mot öster i samband med tillkomsten av nya sakristian 1761.

Tröskel samt anslag för dörr saknas, men fyndet (1960) av en kraftig gångjärnshake av smidesjärn innanför västra dörrposten visar, att en dörr fun-

Fig 219. Kyrkans norra mur ovanför valven. Längst t v såret efter tornets bortbrutna östra mur. Foto A Edle 1931.

N wall of church above the vaulting. Far left, scar in wall showing where E wall of tower was broken down.

nits. Troligen kunde den stängas inifrån sakristian. Tröskelnivån är densamma som för det översta steget i altarpodiet (fig 236: b), dvs ca 10 cm under nuvarande golv. Ingången är nu raktäckt (sedan 1761), yngre putslager täcker detta parti. Man kan därför ej avgöra, hur avslutningen varit. Med hänsyn till valvnivån i gamla sakristian, kan dörröppningens avtäckning ej ha legat mycket högre än nu. Den lilla, mest om en cell påminnande sakristian (fig 199:a, 226)³⁴ är endast 103 cm bred och 205 cm hög. Den var ursprungligen 335 cm lång, men dess västra vägg bröts bort 1802 i samband med att en trappa gjordes till predikstolen (fig 228:a).

Golvet är täckt med kalkstensflisor (omlagt, sänkt 10 cm till sin ursprungliga nivå samt jämnat 1960), det vilar direkt på en murkärna av kullersten i fast kalkbruk, som utgör resterna av absidkoret.

Att golvet nu ligger i jämnhöjd med det ursprungliga framgår av att väggen är putsad mot rester av ett golv i denna nivå. Ovanpå kullerstensbotten påträffades ett kollager invid (den bortbrutna) västra väggen. Även stenarna i de omgivande murarna visade brandspår. Däremot syntes ej dylika inne i predikstolstrappan eller därmed sammanhängande delar.

Mot öster ett litet rundbågigt fönster med huggen omfattning (fig 223: b, 224). Rundbågen och fönsterbotten är formade av vardera ett block, omfattningens sidor likaså. Den yttre smygen är grund, endast 21 cm, medan den inre är mycket djup och skrånar starkt åt sidorna och nedåt. Dageröppningen är endast 13 cm bred, det bör observeras, att dess överdel sitter högre än den inre smygen och tunnvalvet (fig 228:a). Detta är en försvarsteknisk

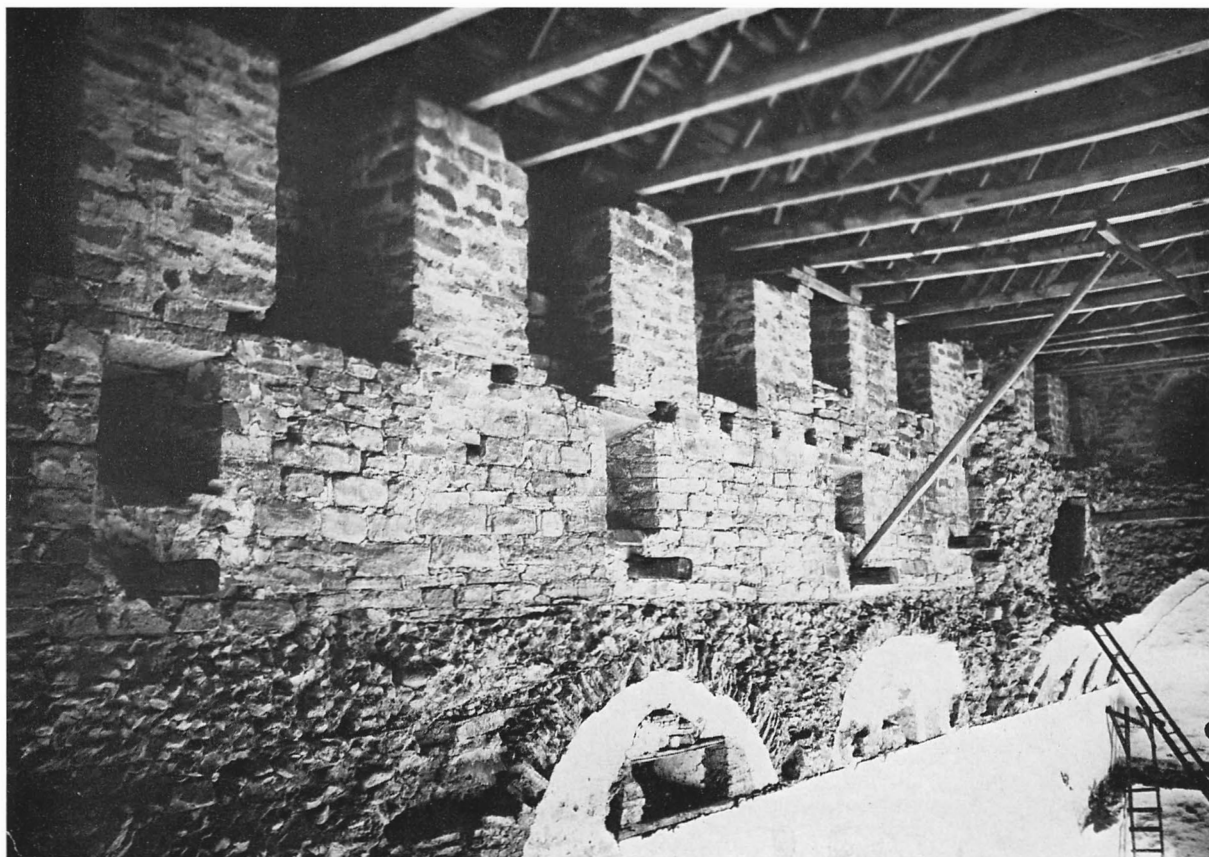

Fig 220. Kyrkans södra mur ovanför valven. Foto A Edle 1931.
S wall of church above the vaulting.

finess: en pil kunde ej direkt träffa dem som till äventyrs befann sig inne i sakristian, den studsade först mot innersmygens avtäckning av valvet. (Det samma är förhållandet med den lilla cellen i mellanvåningens sydöstra hörn, se nedan samt fig 228:b). På utsidan förekommer rester av vindjärn i ett par av fogarna samt hål för sådana.

Gamla sakristian är täckt av ett tunnvalv med segmentbågig profil, gjutet av tunna flisor. I norra väggen är en sekundärt uppbruten ingång till nya sakristian.

Mellanvåningen

I korets norra mur, nära det nordvästra hörnet, är rester bevarade av en rundbågig ingång (fig 225), som före 1802 ledde in till en murtrappa (fig 228:a). Den framtogs 1949 (not 32). Under putslagren fram-

togs den högra (östra) omfattningen samt ett par kilformiga stenar från dess rundbågiga avtäckning. 1960 återfanns dörren, vilken legat med den målade sidan vänd nedåt över prästgraven som ersättning för Oestanus Petris gravsten (fig 286), alltsedan denna 1888 fördes över till Nya kyrkan. Dörren är brunmålad med vit marmorering. Narorna, som suttit på den mot koret vända sidan, har blåmålade profiler. Höjd 230 cm, nuvarande bredd 76 cm, men har varit minst 10 cm bredare, att döma av de åt sidorna utskjutande narorna. Avtryck av enkla, profilerade gångjärnsbeslag visar, att dörren varit högerhängd och av måtten framgår, att den hängt på korsidan, ej inne i trappan.

Av trapploppets nedre del återstår endast det nedersta steget, samtidigt tröskelsten, vilken skjuter något utanför murlivet. Fortsättningen av trappan

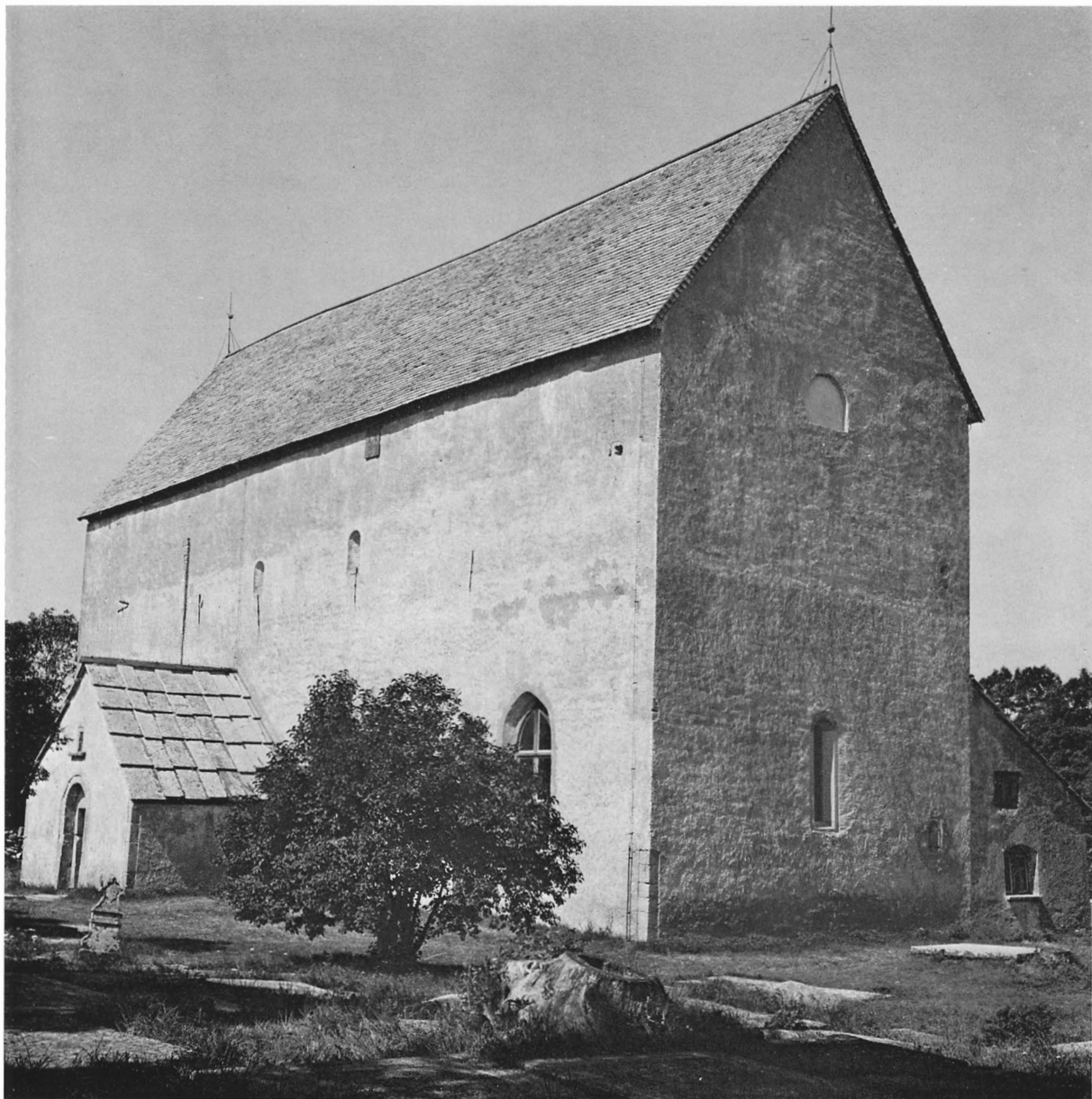

Fig 221. Kyrkan från sydöst. Foto R Boström 1968.

The church from SE.

ersattes 1802 med ett tunnvalv över predikstols-trappan (fig 228:a). Fr o m 3 m över tröskeln är trappan i norra kormuren helt intakt. Den är tämligen bekväm, vad lutning och steghöjd beträffar, samt täckt av överkragade flisor. Mot öster upplyses den av en rund glugg med rektangulär, vid inner-smyg. Omfattningen består av en enda grå kalkstensskiva, i vars mitt ett runt hål är uthugget. På

utsidan runt dageröppningen är en skråkant. Fals för glas e dyl saknas.

I nordöstra hörnet viker trappan av mot söder och har fortsatt inne i östra muren (fig 199:b). Endast ett par steg är bevarade. Av trappans fortsättning återstår nu endast ett avtryck på östra väggen ovanför sköldbågen till trätunnvalvet (fig 199:f, 214), det slutar mitt för den mellersta skottöppningen.

Öster om trappan, delvis under densamma, har legat en liten tunnvalvd, rektangulär cell (fig 199:b, 214, 227, 228:b). Endast dess östra hälft är bevarad, emedan den skjuter in i kormuren, resten bröts ned 1802. Längden har varit 285 cm, bredden 105 cm, höjd till valvets hjässa knappt 190 cm. Valvet har segmentbågig profil och är gjutet av tunna kalkstensflisor. Mot söder belyses det lilla rummet av en liten glugg i form av ett fyrpass, uthuggen i en 18 cm tjock kalkstensskiva (fig 221). Gluggens kontur är på utsidan markerad genom en skråkant. Fals för glas e dyl saknas. Den vida, inre smygens avtäckning lutar uppåt mot dageröppningen, vars underkant ligger 5 cm *högre* än smygen (fig 228:b).

Sår efter bortbrutna murar i norr och söder visar, var det inre murlivet legat. Den omkring 240 cm tjocka östra kormuren har sålunda i sig inrymt både murtrappa och cell (fig 235:b). Dessa har förmodligen haft direkt förbindelse med mellanvåningen, men intet vilplan visar, var trappdörren varit belägen.

Som tidigare nämnts, bestod mellanvåningens golv av översidorna till stenvalven över kyrkorummet (fig 219, 220, 236), vilka jämnats ut med murbruk och sten samt troligen även täckts med flisor, att döma av avtryck i murarna.

Innerväggarna är oputsade och har troligen alltid så varit. De tuktade stenarna har något bukande framsida. Förbandet gör ett harmoniskt intryck, trots vissa variationer i stenarnas format. Ibland fortsattes nämligen ett kraftigt skift av ett par tunnare. Bruksbäddarna är ganska tjocka, fogbruket har välut, men är ej utstruket, utan har fått behålla de rundade formerna.

Det bör betonas, att mellanvåningen är gemensam för långhuset och koret, ingen skiljemur eller spår av mellangavel är synlig (fig 199:d, e; 219, 220). Däremot är det tänkbart, att våningen varit indelad i flera rum genom träväggar, såsom fallet är i Föra västtorn. Golvnivån har legat omkring 50 cm, d v s ett par trappsteg högre än i tornets andra våning (fig 236:a), dessa båda utrymmen torde ha stått i förbindelse med varandra genom en öppning i tornets östra mur. På så sätt kunde den direkta utgången mot väster betjäna inte bara tornet, utan hela kyrkans profana överdel.

Mellanvåningens belysning utgjordes av tre små

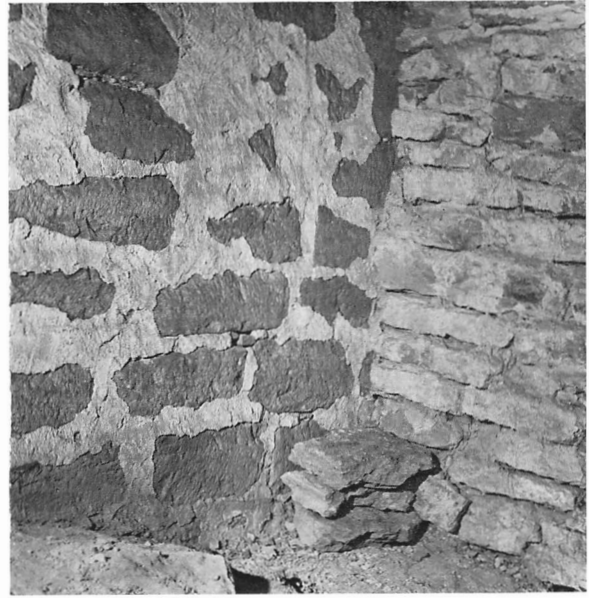

Fig 222. Parti av korets norra mur (t v), sedd inifrån nya sakristians vind. Foto R Boström 1960.

Part of N wall of chancel (left) seen from the inside of the attic of the new vestry.

rundbågiga fönster i söder (fig 194 ff, 237), vilkas dageröppningar numera är igenmurade. Den östligaste av dem har även fått den yttre smygen igensatt, så att den ej längre är synlig i exteriören. Alla tre har orörda innersmygar, de är rektangulära, raktäckta samt skrånar åt sidorna (fig 220).

I norr och söder, under fönstrens nivå, skjuter bjälkstumpar in i rummet (fig 219, 220). Det är avsågade ankarbjälkar från 1778 (s 341), ankarjärnen syns i exteriören (fig 194, 198, 221). Murverket omkring bjälkarna har en annan karaktär än i övrigt.

I jämnhöjd med fönstersmygarnas överliggare befinner sig i söder och norr rader av tätt sittande bjälkhål efter mycket kraftiga bjälkar, ca 30 × 30 cm i genomskärning. De markerar mellanvåningens tak, som varit ett plant trätak. Nedifrån kyrkans golv ter sig nu mellanvåningen alltför låg, men den är i själva verket omkring 240 cm hög.

Mellanvåningen, som nu utan svårighet kan rekonstrueras (fig 235:b, 236:a, b), var med modern terminologi ett *skyddsrum*, ej en skyttevåning. De små fönstren dög ej till skottgluggar, genom dem kunde man varken skjuta med pilbåge eller arm-

borst, ej heller kasta sten. Däremot var det svårt att utifrån skjuta in i våningen genom de små ljusöppningarna. I gamla tider hade man också fullt klart för sig, att mellanvåningen kunde användas som bostad under längre eller kortare tid. Vid Hadorphs besök 1673 (se underskriften till fig 196) fanns tvärbjälkarna ännu kvar, men däremot ej något på dem vilande golv: »... ähre och tuerbielkar 4 alnar ofuan hualfuet inmurade, dher på uåningen skulle blifua, sedan äro ändå fönster holen lagom högt öfuer bielkarne murade och passande till husen ...»

Hilfeling, som besåg kyrkan långt senare, 1797, endast några få år före den stora ombyggnaden, beskriver den på följande sätt: »... det besynnerligaste är at öfver kyrkohwalfvet fordom varit Rum till Boende inrättade, hvilket 2:ne Bjelkelag samt flera fönster öppningar å båda Sidor tyckes bevittne; Sägen är, at här varit kloster.» — 1799 heter det, att »mycken orenlighet ligger ofwan på Kyrkohwalfwet» och skall bortskaffas (st prot). Tydligt var då mellanvåningens fönster ännu öppna.

Vi får föreställa oss, att de pilgrimsskaror som sökte sig till S:t Olofs källa här kunde få husrum. Säkerligen samlades vissa tider av året handelsfartyg i hamnen i väntan på lämplig vind. Då var det tryggt att under väntetiden förvara lasten på kyrkovinden. Jfr ovan s 269, not 69.

Skyttevåningen

Den översta våningen, skyttevåningen, är gemensam för kyrkans tre huvuddelar, tornet, långhuset och koret. Kransen av tinnar runt murkrönet ger ej längre åt exteriören den krigiska karaktär som präglade den före 1802 (fig 195, 196), men inne i kyrkan framträder fortfarande den översta våningen som en fästning genom de mer än manshöga skottöppningarna och de mäktiga tinnarna (fig 199: d–e, 210, 219, 220, 243). Observera, att det stora avståndet mellan långhusets västligaste och tornets östliga skottöppningar beror på att tornets östra gavel en gång var belägen på denna plats (fig 199: c–e).

Trappan inne i östra gavelmuren fortsatte, som redan nämnts, utan avbrott upp till skyttevåningen, där den mynnade mitt för södra vederlaget till den mellersta skottöppningen (fig 199:f). De översta stegen vilade på översidan av tunnvalvet till cellen

i mellanvåningen och svängde in i den mellersta rundbågens botten. Trappans mynning här uppe invid östgaveln var helt oskyddad, det finns inga spår som antyder att en huv har funnits,³⁵ men sannolikt kunde det stora hålet stängas genom en trälucka, vilken samtidigt dolde trappan och tjänade som golv.

Skyttevåningens inre murliv är något indraget i förhållande till mellanvåningens. Såväl tinnarna i norr och söder som gavelröstena i öster och väster skiljer sig tydligt, vad murverket beträffar, från underliggande våningar (fig 207, 210, 219, 220, 227). Stenformatet är visserligen detsamma som i mellanvåningen, det är tämligen stora, tuktade stenar, men fogarna är så brett utstrukna, att stora delar av stenarnas yta är dolda. Fogbruket är gulaktigt, hårt och grynigt; ej heller här har kvaderrits iakttagits.

Nästan alla skottöppningar är närmast murens ytterliv försedda med bröstvärn till ungefär halva murens tjocklek (fig 199:c). De ligger ej i förband med tinnarna, är 55–90 cm höga samt omsorgsfullt murade av stora, jämna stenar och ljusgrått, slätt murbruk. Därigenom skiljer de sig klart från det omgivande murverket i tinnarna. Ovanför bröstvärnen är återstoden av öppningarna vårdslöst tillmurade utifrån med tunt murverk (fig 210), bestående av små ojämna stenar och rikligt med grovt bruk (från 1807).

De östligaste skottöppningarna på långsidorna begränsas ej av tinnar mot öster, utan av östgaveln (fig 199:c). Gavelpartiet i sydöst har en indragning i ungefär bröstvärnshöjd, så att gaveln ovanför indragningen är lika smal överallt (fig 199:d).

Tre skottöppningar — den nordliga på västgaveln, nr 4 från öster på södra sidan samt nr 6 från öster på norra sidan — är tillslutna med träluckor (fig 194, 198, 200, 207). Även den mellersta på östra sidan har haft en trälucka (fig 243), men denna ersattes 1961 med en tunn fyllnadsmur av cementhålstén, placerad 10 cm innanför det yttre murlivet som en markering (fig 198, 214, 221).

Västgavelns båda rundbågiga skottöppningar saknar spår av bröstvärn, den södra av dem är närmast murens ytterliv tillmurad med samma sorts vårdslösa murverk som täcker övriga skottöppningar ovanför bröstvärnen.

De båda gavelröstena har samma utförande som skyttevåningen i övrigt. Det västra röstet (fig 199: e, g), är redan beskrivet. Båda smalnar av mot spetsen genom flera horisontella indragningar på insidan. Östgaveln (fig 199: e, g) har lodräta sprickor över de båda yttre rundbågarna. Den södra fortsätter även nedåt genom cellen. Ungefär mitt på östra gavelröstet är tre ställningshål i jämnhöjd med en indragning. Den nordligaste av dem är egendomligt nog riktad snett uppåt. Till skillnad från västra gaveln saknar den östra ljusöppning.

Takstolarna och yttertaket behandlas ovan, se Exteriör.

Takryttaren

Mitt på taket stod en hög och slank takryttare (i arkivalierna benämnd »tornet», stundom också kallad »spiran» eller »tornspiran»), synlig på de äldsta avbildningarna (fig 184, 195, 196) och troligen identisk med det torn som omnämns i slutet av 1500-talet (PB vis). Då uppges nämligen, att en av kyrkans klockor hängde »i Törnet», en annan i »stapelenn». Även senare är beteckningen »torn» den vanligaste. Visserligen har inte Rhezelius ritat in några ljudgluggar i teckningen av takryttaren,³⁶ men i och med att tornet byggdes om, behövdes en ny upphängningsplats för klockan. Träkonstruktionen för en takryttare kunde lämpligen timras samtidigt med skyttevåningens takstol. Frågan om dateringen behandlas nedan.

Spiran kröntes av en tupp (fig 195, 196). Stjärten till en sådan återfanns 1960 i en skräphög i kyrkans sydvästra hörn. Fjädrarna är av smidesjärn, sammanfogade med kopparnitar. Bredd 28 cm.

Vapenhuset

Utanför långhusets portal är tillbyggt ett vapenhus av kalksten (fig 199: a, g, 229, 237). Yttermurarna är även i denna byggnadsdel överdragna med kalkad spritputs, med undantag av de fria hörnen och omfattningarna till portalen och ljusöppningen, vilka är utförda av huggen sten med kantslag. Hörnkedjorna är uppbyggda av dels liggande, dels stående kvadrer i oregelbunden variation. En viss färgväxling förekommer såväl i hörnen som i portalen, i det att enstaka röda stenar förekommer bland de blågrå. I interiören är murytan endast delvis dold

bakom ett tunt kalklager, så att man kan studera murverket av tuktad kalksten i tämligen smått och oregelbundet förband.

Den rundbågiga portalen är av samma typ som kyrkans övriga (fig 203). Bågen är gjuten av små jämbreda, tuktade stenar med litet skol. Gångöppningen sitter även i denna portal ett språng innanför murens ytterliv. Posterna står på vanligt sätt på tröskelstenen och bär i sin tur upp tympanon-skivan. Gångöppningen är något smalare upptill än nedtill, 96 resp 99 cm.

Den inre smygen har nästan rätvinkliga sidor och täcks av en trubbig triangelbåge (fig 230). På insidan av östra stenposten är en dörrpost av ek, som delvis döljer ett bomhål.

Dörren består av stående ekbräder, som på baksidan hålls samman av inlaxade naror, likaledes av ek. Framsidan döljs bakom en rombpanel av furu från 1785. Möjligen är det samma dörr, som 1634 var prydd med järnbeslag (fig 195).

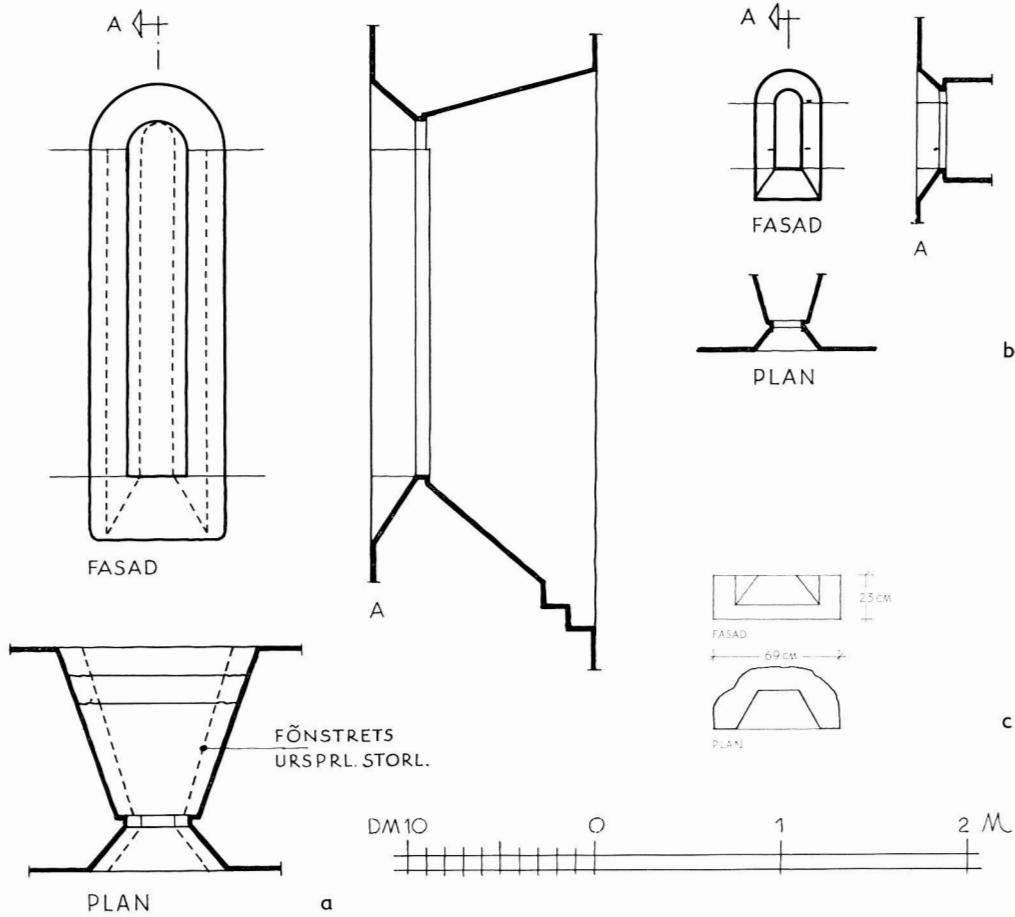
Över portalen en liten rektangulär glugg, vars fyra sidor består av vardera en huggen sten. Sidorna divergerar något nedåt och dageröppningen sitter i murens ytterliv. Den inre smygen har starkt skrånande sidor.

Hörnkedjorna samt omfattningen till portalen och gluggen befriades från puts 1961. Ursprungligen torde vapenhusets huggna delar ha varit oputsade.

Yttertaget är sedan 1775 täckt med råbrutna flisor. Möjligen gjordes takvinkeln i samband därmed trubbigare. Dessförinnan var taket täckt med tegel. 1747 beslöt man att anskaffa 60 st takpannor från Stockholm, eftersom taket var skadat av väta. 1755 upprepades beslutet att reparera taket. — Det ursprungliga taktäckningsmaterialet var emellertid tjärad ekspån (fig 195).

Takstolen består av flera parallella åsar, varav den översta,nockåsen, med ena änden vilar i ett delvis igenmurat romanskt fönster över långhusportalens (fig 199: g, 212). På åsarna och hammarbanden, som ligger utmed sidomurarnas ytterkanter, vilar sparrarna, som består av breda plankor. På detta underlag vilar flisorna. Över nocken är lagd en kölformad stock, som även täcker de översta flisornas kanter och är formad efter dem (fig 229).

1813 fanns inte någon »Material eller Magazins bod» vid kyrkan, och man beslöt då, att brännvins-

redskapen som togs i förvar i enlighet med K Majts förordning i stället skulle förvaras »öfver Kyrkohvalfvet», som ej skulle bli lidande därav (st prot 21/1 1813). — Efter 1813 inrättades ett loft över vapenhuset, vilande ovanpå murarna på troligen löst lagda tvärbjälkar. En trappa i sydöstra hörnet (fig 197) förde upp till loftet, som i varje fall 1818 användes som spannmålmagasin. Under bjälklaget var väggarna vitkalkade. Nu är detta överdrag, som redan nämnts, endast fläckvis bevarat.

Dateringen av vapenhuset kan sättas till 1200-talets förra hälft eller mitt. Som redan nämnts i beskrivningen av Böda kyrka (s 111 samt s 157, not 22) kan de öländska vapenhusen tidsmässigt sett jämföras med flera tidiga exempel på Bornholm. Detsamma gäller även Högby vapenhus (s 202, jfr s 203).

Fästningskyrkans byggnadshistoria och datering

I och med vapenhusets tillkomst, skedde såvitt vi vet inga större förändringar av kyrkan under medeltiden. För överskådlighetens skull är det lämpligt att nu försöka sammanfatta kyrkans medeltida tillkomsthistoria samt fastställa den ungefärliga åldern hos de olika byggnadsdelarna.

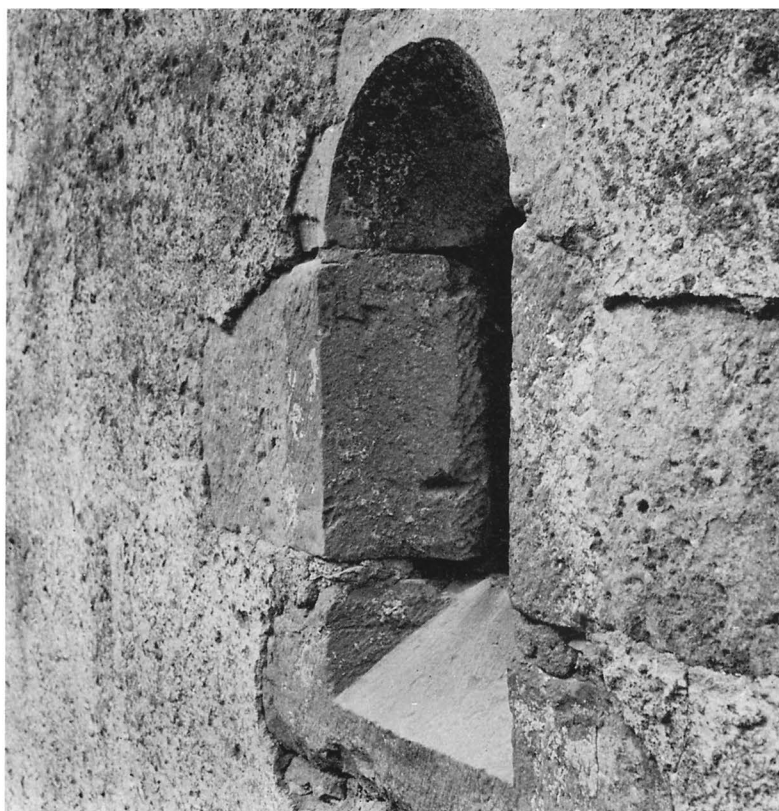
I. Först byggdes förmodligen en träkyrka i Källa, en bygd av central betydelse med en viktig hamn och en helig källa. En korsmärkt runsten med kristen inskrift, daterad till 1000-talets senare hälft kan troligen ge en antydning om träkyrkans ålder. Av denna äldsta helgedom är ännu inga spår funna. Därför vet vi ej om det var en stavkyrka eller om den var uppförd i skiftesverk. Troligen skulle en fullständig utgrävning under stenkyrkans golv kunna ge svar på dessa frågor.

Fig 224. Gamla sakristians fönster. Foto R Boström 1960.

Window of the old vestry.

Fig 223. Korets östra fönster, restaurerat 1961 (a) samt gamla sakristians fönster (b). — c. Löst liggande fönsterbotten, troligen från korets omkring 1670 förstörade sydfönster (jfr fig 195). Uppm 1:40, R Boström 1961.

*a. E window of chancel, restored in 1961
b. Window of old vestry. c. Detached stone window-sill, probably from S window of chancel, destroyed ca 1670 (cf fig 195).*

II. De hedniska härjningstågen runt Östersjöns kuster framtvängde alltifrån 1100-talets mitt befästningsåtgärder av olika slag. Kyrkornas omvandling till sockenfästningar var en av de utvägar som de kristnade folken valde. Som vi redan sett ovan i beskrivningarna av Böda och Högby kyrkor (s 112, 197f, 200f), skedde dessa förändringar i etapper och efter olika principer. I Källa inleddes de fortifikatoriska åtgärderna med uppförandet av ett stentorn (fig 231–234), betydligt högre än de bevarade resterna av det nuvarande västtornet. Hur tornet placerades i förhållande till träkyrkan är obekant. Troligen restes dess östra mur intill kyrkans västra gavel, men man kan inte helt utesluta möjligheten att tornet har varit en helt fristående byggnad, dvs en kastal.

Tornet bestod av minst fem våningar, varav flera i sin tur var uppdelade i vardera två tunnvalvda rum. Kanske dessa i sin tur också var delade i mindre utrymmen genom väggar av trä. Det kunde därför rymma en ganska stor besättning. Förvaringsbjälkar vittnar om att förråd av förnödenheter kunde

samlas i tornet. Troligen fanns också en brunn inom dess murar. Inga spår av någon privet har iakttagits, men kan ha funnits (jfr Föra och Alböke). Allt tyder på att stentornet kunde fungera som en säker tillflykt under längre perioder.

Byggnadens konstruktion vittnar om en högt utvecklad teknik. Stabiliteten säkrades ej så mycket genom murarnas tjocklek som genom ett sinnrikt valvsystem: valvtrycket fördelades och neutraliserades genom att valven ändrade riktning för varje våning; de har växelvis lagts i öster–väster och i norr–söder (fig 231, 232).

Troligen saknades direkt ingång till bottenvåningen. I stället fanns sannolikt i den nu försvunna östra muren en dörröppning direkt in till första våningen, åtkomlig från en steg. Tornets bottenvåning nåddes i så fall endast uppifrån, genom trappan i södra muren (jfr Gothem, se not 25). En direkt ingång till tornets andra våning var belägen 7,5 m över marken på västra sidan, på nästan stormfri höjd (fig 183, 199:b, e, g; 207; jfr fig 231–233, 236).

Tornets översta våning var med all sannolikhet

en regelrätt skyttevåning. Murkronan genombröts troligen av två eller tre skottöppningar åt varje väderstreck, antingen rundbågiga som de nuvarande (fig 231, 233) eller öppna mot takfoten som senare i skyttevåningens långsidor. — Yttertakets var förmodligen en låg pyramidhuv, täckt med tjärad ekspån. Kanske hängde klockan inne i tornet eller i en liten stapel på taket.

Föreslagen datering: 1170-talet (jfr Lundberg I, s 376 och Tuulse, Hossmo, s 159f).

III. Träkyrkan ersattes med en stenkyrka (fig 233), varav nu långhusets nedersta våning är bevarad. I samband därmed revs tornets östliga hörn, för att man skulle få förtagningar i den äldre muren för långhusets murar. Troligen gjordes redan nu genombrytningar i tornets östra vägg, så att bottenvåningens tornrum blev åtkomliga direkt från kyrkorummets. Så långt man kan följa kyrkan bakåt i tiden med hjälp av skriftliga källor var nämligen tornbågen delad av en pelare.

En enda portal, på södra sidan, förde in i långhuset. Dess nuvarande dörr med sina beslag (fig 213) är möjligen sekundär. På norra sidan har varken funnits portal eller fönster. Öster om långhuset låg ett kort och brett kor med trång triumfbåge och vid absid. Troligen belystes det i absiden stående altaret från öster av det vackert huggna fönster som nu pryder västgavelns röste (fig 201). I övrigt utgjordes kyrkans belysning av två fönster i långhuset och ett i koret, alla placerade i söder. Det västligaste långhusfönstret sitter ännu kvar på sin ursprungliga plats, ehuru delvis igenmurat (fig 199: g, 212). Av de båda andra finns delar av omfattningarna kvar (bl a fig 223: c). Stenkyrkan i dess äldsta skick saknade valv, med undantag av absiden, som på vanligt sätt torde ha haft hjälmvalv. Troligen var takstolen öppen. — Murade sittbänkar utmed långhusets sidor och sidoaltare i dess östliga hörn utgjorde den enkla inredningen (fig 233).

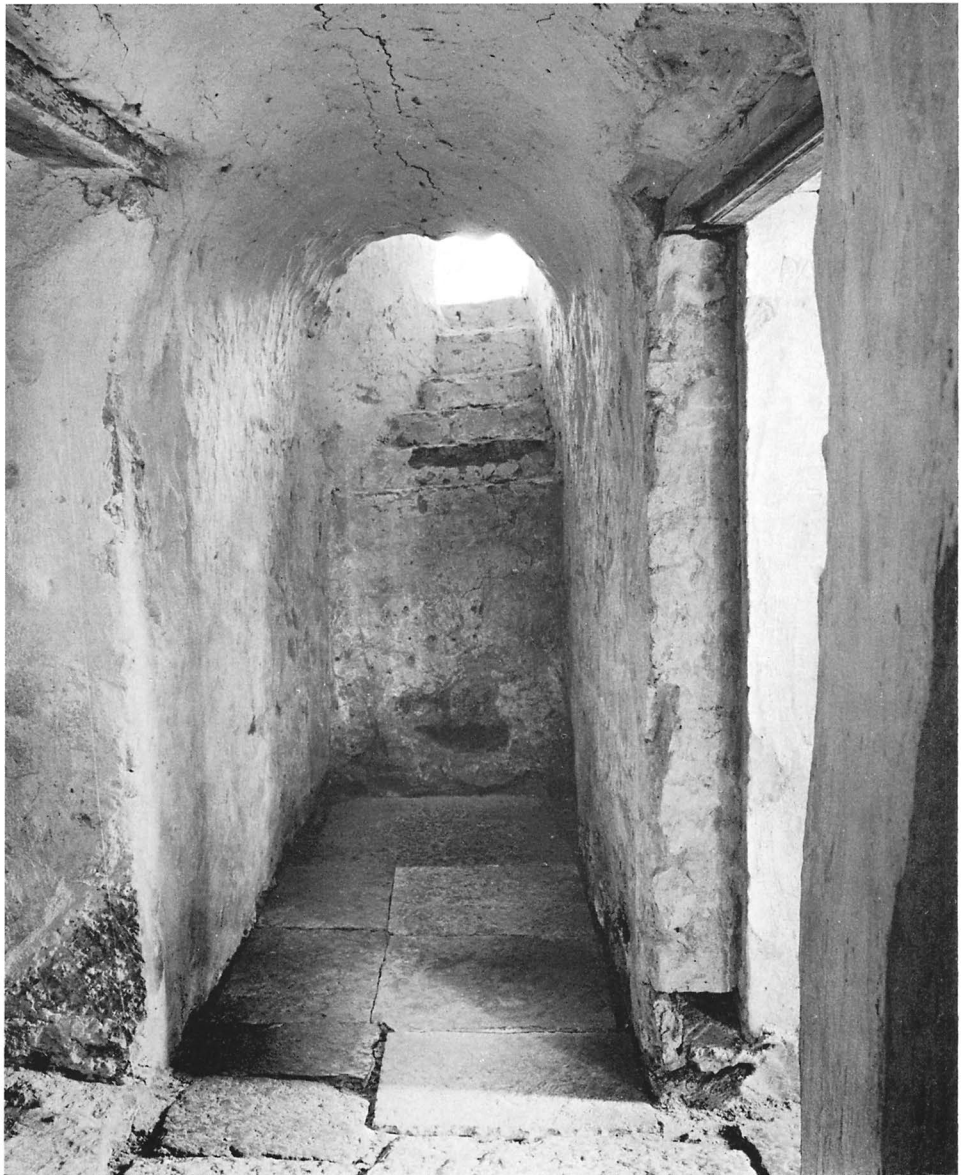
Förekomsten av absid talar för en datering till

Fig 226. Gamla sakristian mot öster. T h ingången till koret, t v ingången till nya sakristian. Foto S Hallgren 1964.

Old vestry looking E. Right, entrance to chancel, left, doorway leading into new vestry.

Fig 225. Interiör av koret mot nordost. Foto S Hallgren 1964.

Interior of chancel looking NE.

1100-talet. De korta koren med trång triumfbåge och vid absid går visserligen tillbaka till Lunds domkyrka och kan vara av hög ålder, men typen fortlever länge, ända in i senromansk tid (Lundberg I, s 246ff). Korets proportioner kan därför ej ge stöd för en närmare tidsbestämning. Absidens fyrpassfönster har senromanska former. Det kan emellertid tänkas, att denna fönsteromfattning är sekundär.

Senromanska drag är också frånvaron av portal och fönster på långhusets nordsida, beslagen på

sydportalens dörr, innersmygens triangelformiga avtäckning samt placeringen av fönstrens dageröppningar nära murens ytterliv. Med hänsyn till de följande byggnadsperioderna i Källa föreslås en datering av period III till senast omkring år 1200 eller 1200-talets första decennium.

IV. Under stenkyrkans första tid ansågs stentornet tillfyllest som refugium, men när de svåra härjningstågen från hedniska folk ökade i intensitet, blev även Källa, liksom övriga kyrkor på Öland, föremål för en ombyggnad i försvarets tjänst. Absid-

Fig 227. Insidan av södra murens östra del. Längst t v den lilla cellen (jfr fig 228: b, 235: b). Foto A Edle 1931.

Inside of E part of S wall. Far left, the small cell (cf figs 228 b, 235 b).

Fig 228 (t h). a. Sektion mot norr genom norra kormuren med gamla sakristian och trappan, skala 1 : 200. — b. Cellen i mellanvåningens syd-östra hörn. Sektioner genom cellens södra mur samt genom dess valv mot söder, skala 1 : 50. Uppm R Boström 1960.

a. Section of N wall of chancel, looking N, with old vestry and staircase, b. The cell in the SE corner of the middle storey. Sections of S wall of the cell and of the vaulting looking S.

Fig 229 t h. Vapenhuset från sydöst. Foto S Hallgren 1964.

Porch from SE.

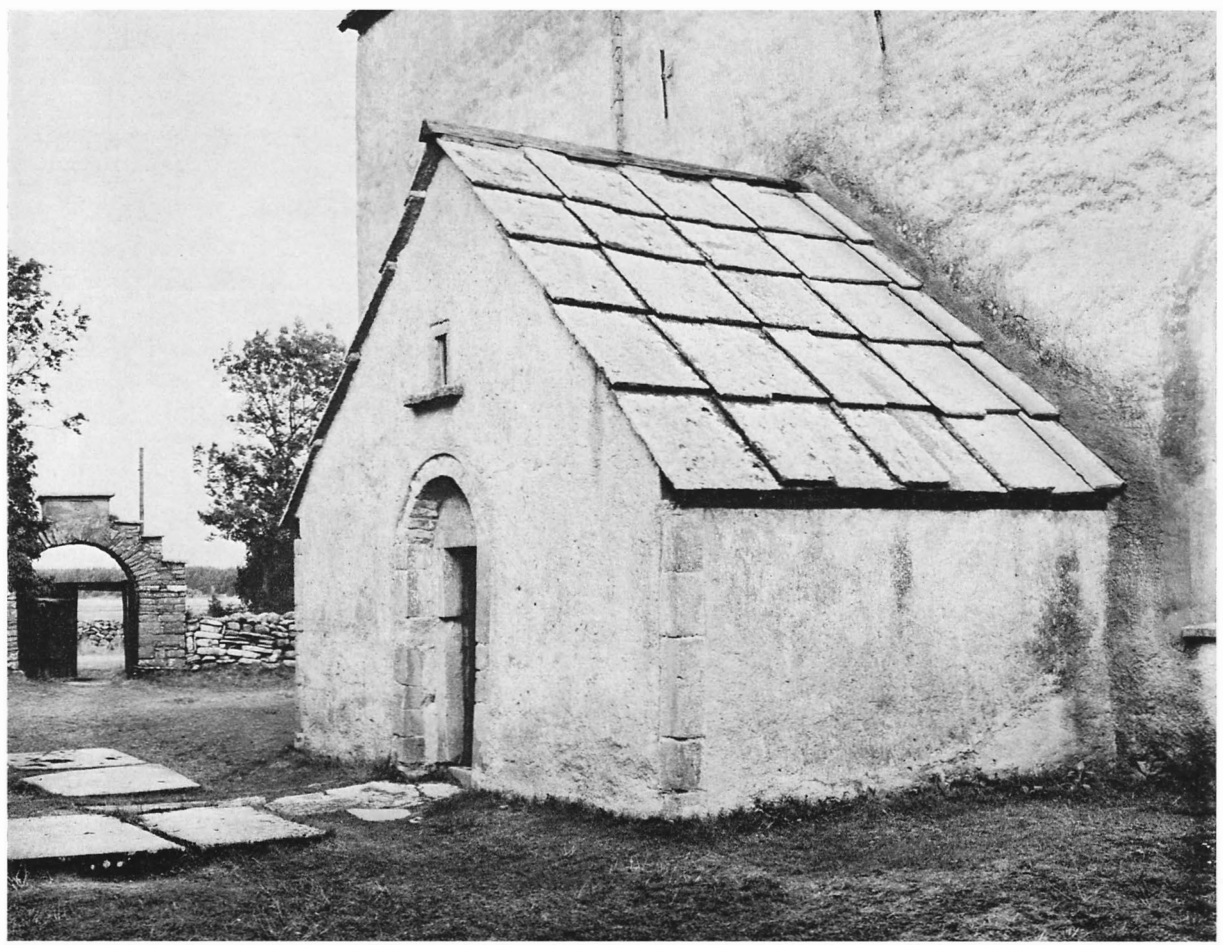
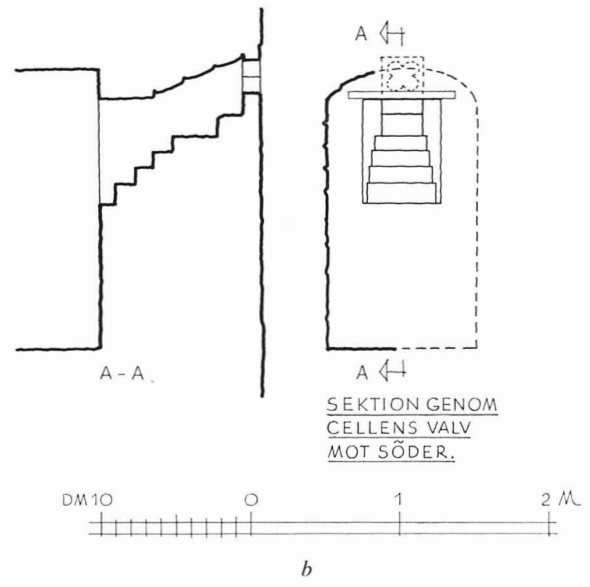

Fig 230. Blick genom vapenhusportalen mot södra stigluckan. Foto S Hallgren 1964.

View of S lichgate through doorway of porch.

koret, inklusive triumfmuren, revs ända ned till grunden, likaså långhusets båda östliga hörn, varefter ett kor av samma bredd som långhuset byggdes (fig 234, 235:a). Därvid tog man tillvara byggnadsmaterialet. Även grunden, med undantag av södra delen, kom till god användning. På norra sidan vilar den norra muren med den däri inslutna sakristian till största delen på gammal grund, och resterna av absiden erbjöd ett lämpligt fundament för altaret och dess podium. Av triumfmuren lämnades mittpartiets grundmur, på denna ställdes den pelare som delade den nya triumfbågen i två bågöppningar.³⁷ I övrigt byggdes helt nya vederlagsmurar i förband med de nya kormurarna och de nya östliga långhushörnen.

De förhöjda långhusmurarna och de högt uppdragna kormurarna utgör ett homogent murverk,

liksom välvningen över kor och långhus. Att välvningen skett i ett sammanhang torde bevisas av att det saknas en skiljemur ovanvalvs mellan långhus och kor (fig 199:d, e, 219, 220).

Genom ballastmurning i valvsvicklarna formades valvens översidor till ett golv i den nya profanvåningen. Golvnivån synes ha beräknats något så när med hänsyn till golvet i tornets andra våning (fig 236:a). Därigenom kunde såväl den högt sittande ingången på tornets västra sida som murtrapporna i sydväst och nordöst samtidigt betjäna mellanvåningen och västtornet.

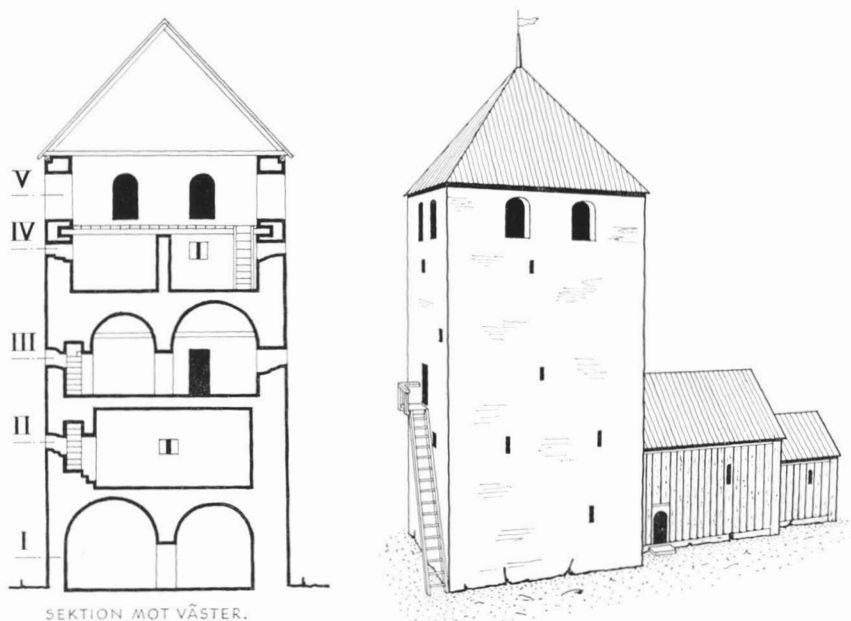
Absidkorets fönster togs förmodligen till vara och användes i det nya, det synes nämligen inte föreligga någon tidsskillnad mellan långhusets och korets fönster, att döma av bevarade verkstycken. Kanske placerades absidens vackra fönster (fig 201) i det nya korets röste, där en utkik kan ha varit inrättad. Det förhållandet att de översta trappstegen i östra muren viker av mot öster skulle i så fall få sin rimliga förklaring. Från denna punkt har man en vidsträckt utsikt över Östersjön vid klart väder.

Mellanvåningen var enbart ett skyddsrum, det aktiva försvaret sköttes fortfarande från västtornets översta våning.

Detta skede i Källa kyrkas tillkomsthistoria motsvarar slutskedet för många befästa kyrkor på Öland, liksom på fastlandet. Skyddsrum ovanvalvs har funnits i flera öländska kyrkor.³⁸

Mellanvåningens ålder har redan berörts ovan i samband med försök att datera motsvarigheten i Böda (s 112). Där föreslogs tiden omkring år 1200. I Källa bör mellanvåningens datering ställas i relation både till den äldsta stenkyrkan (period III) och till skyttevåningen (period V).

V. Kyrkans påbyggnad med ytterligare en våning, skyttevåningen, samt västtornets avkortning till samma nivå som denna innebär kyrkans slutgiltiga utbyggnad som sockenfästning (fig 235:c, 236:a, b, jfr fig 195, 196). Östgaveln med dess förmodade utkik, liksom tornets översta våningar revs, och runt hela byggnadskomplexet byggdes en krenelerad murkrona som i öster och väster försågs med gavelrösten. Även på västtornets sänkta östra mur byggdes ett röste, och över hela byggnaden lades ett tak i två sektioner, varav den västra var något högre än den östra (fig 195, 196).

SEKTION MOT VÄSTER.

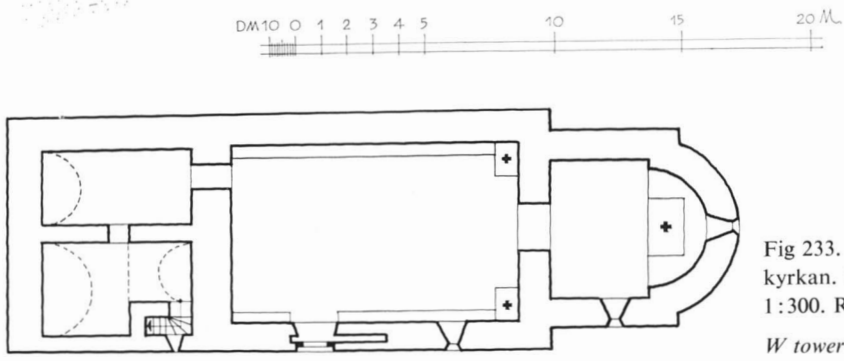
Fig 231. Sektion av västtornet mot väster samt exteriör av den äldsta anläggningen från sydväst. Rekonstruktionsförsök, 1:300. R Boström 1963.

Section of W tower, looking W, and view from SW of the oldest structure. Reconstruction.

Fig 232. Planer av västtornets olika våningar, rekonstruktion 1:300. R Boström 1963.

Plans of the different storeys of W tower. Reconstruction.

PLAN

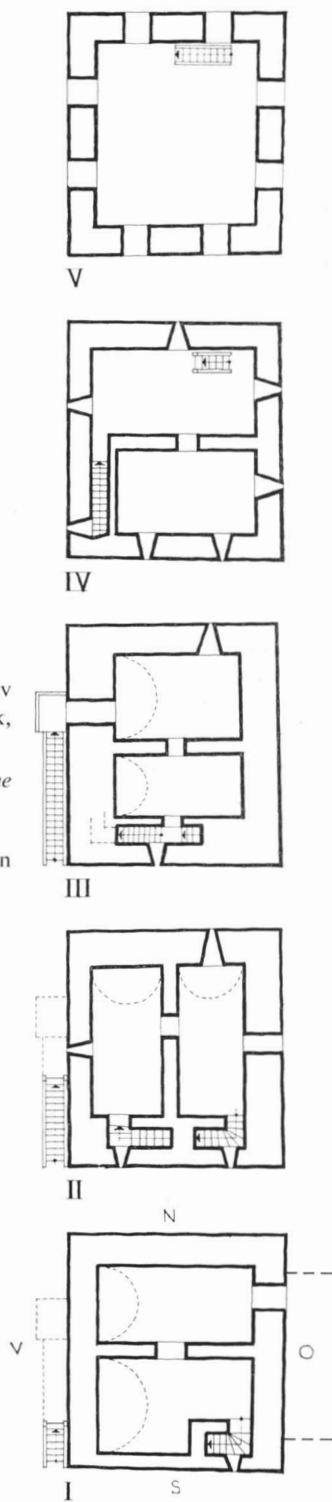

Fig 233. Västtornet och den äldsta stenkyrkan. Sydfasad och plan. Rekonstruktion, 1:300. R Boström 1963.

W tower and the oldest stone church. S front and plan. Reconstruction.

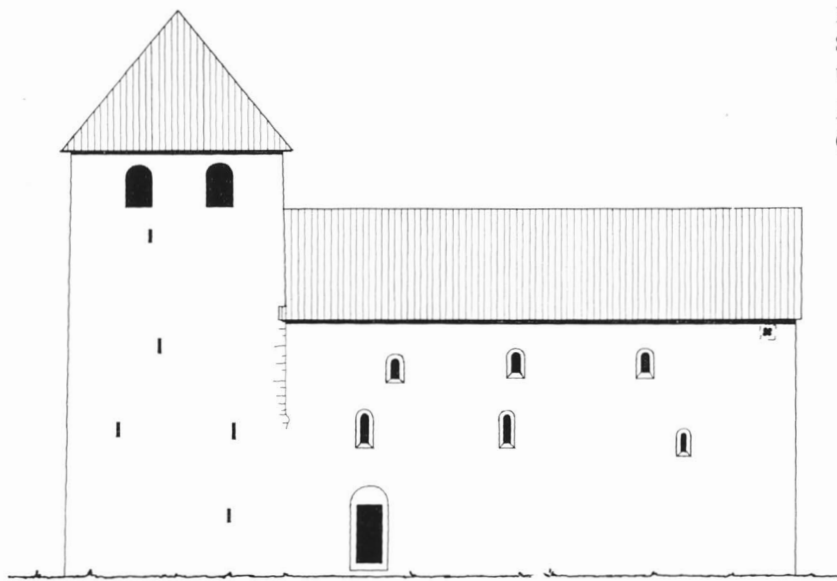
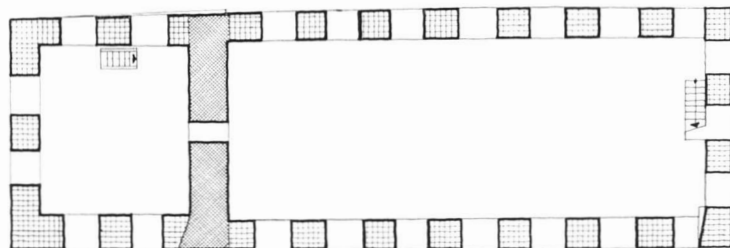

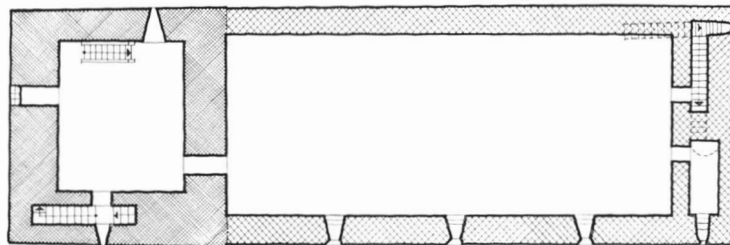
Fig 234. Fästningskoret och mellanvåningen. Sydfasad. (Planer, se fig 235:a–b.) Rekonstruktion, 1:300. R Boström 1963.

Fortress chancel and middle storey. S front. (Plans see fig 235 a, b.) Reconstruction.

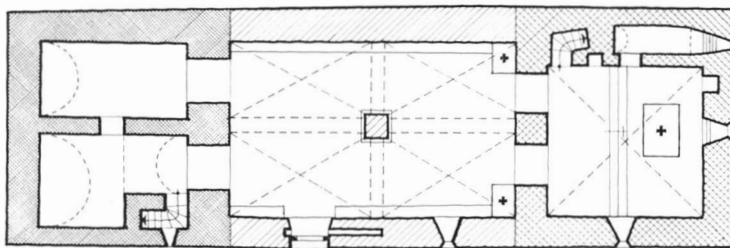
III SKYTTEVÅN.

c

II MELLANVÅN

b

I BOTTENVÅN.

a

Fig 235. Planer av fästningskyrkan i fullt utbyggt skick: a. Bottenvåningen (kyrkvåningen). — b. Mellanvåningen. — c. Skyttevåningen. Rekonstruktion, 1:300. R Boström 1963.

Plans of the completed fortress church. a. Ground floor (church). b. Middle storey. c. Archers' storey. Reconstruction.

Fig 236. Sektioner av fästningskyrkan i fullt utbyggt skick: a. Långhuset och tornet mot söder. — b. Koret mot öster. — c. Långhusets bottenvåning mot öster. Rekonstruktion, 1:300, R Boström 1963.

Sections of the completed fortress church. a. Nave and tower looking S. b. Chancel looking E. c. Ground floor of nave looking E. Reconstruction.

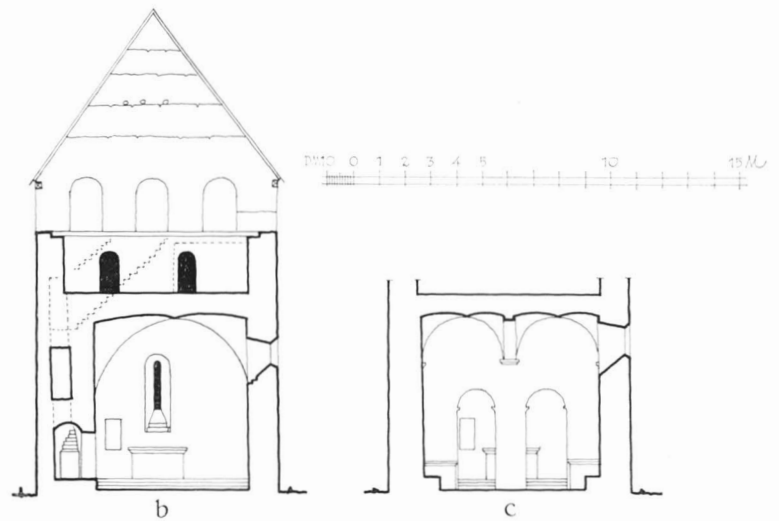
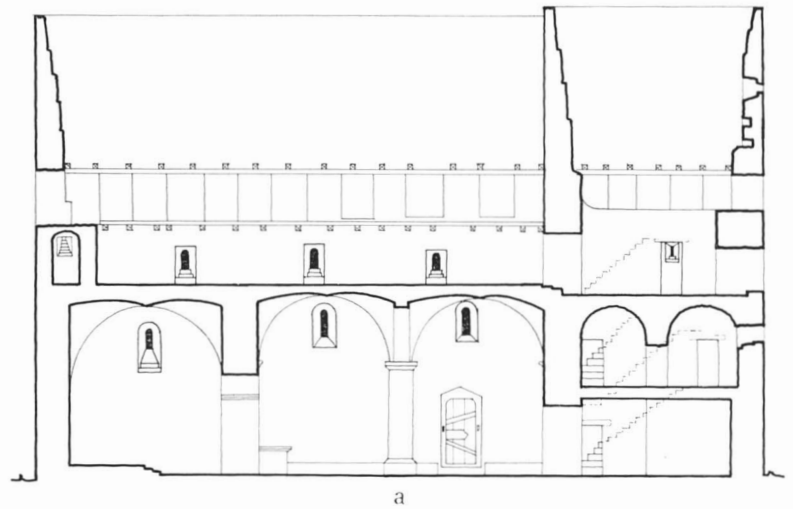

Fig 237. Kyrkans sydfasad. Uppm 1:300, J Söderberg 1968.

S front of church.

Den högt sittande dörröppningen i västfasaden (fig 207) murades omsorgsfullt igen utifrån, sedan flera stenar i omfattningen ersatts med andra, för förbandets skull. Det nya murpartiet gick sålunda knappast att upptäcka från utsidan, varav man kan sluta, att exteriören då ännu var oputsad. I annat fall hade igenmurningen av dörren kunnat göras på enklare sätt, när den ändå skulle gömmas bakom putslager.

Ombyggnaden av västtornets överdel medförde, att murtrappans fortsättning i västra muren från andra våningen blev spolierad (fig 209). Förbindelsen med den nya övervåningen anordnades förmodligen genom en trätrappa, ungefär som i fig 231: IV. Kanske inrättades en utkik högt uppe på västra gaveln, ett par bomhål befinner sig nämligen omkring 80 cm under gluggen, vilka kan ha burit en plattform.

Takryttaren är troligen samtidig med taket. Det behövdes en lämplig upphängningsplats för klockan, när västtornet byggdes om, och en träkonstruktion för takryttare kunde med mindre besvär göras samtidigt med yttertaket takstolar.

Efter alla dessa förändringar framstod kyrkan som en väl utvecklad sockenfästning, som i de övre regionerna kunde tillgodose såväl det passiva som det aktiva försvarets krav, medan bottenvåningen huvudsakligen var helgad åt kulten. Dylika flervåniga kyrkor, mer påminnande om fasta hus än om gudstjänstlokaler, som på Öland representeras av Böda och Källa, har sina närmaste motsvarigheter på andra sidan Kalmarsund (Kläckeberga, Halltorp, Dörby och Ryssby). Även rundkyrkorna — Hagby och Voxtorp i Kalmartrakten, samt framför allt de på Bornholm — har, trots planformen, många drag gemensamma med de fyrsidiga kyrkorna med två profanvåningar.

Behovet av ett fast försvar runt våra kuster avtog 1227, då en av hedendomens sista utposter, Ösel, kristnades. Kurland erövrades visserligen 1230–1231, men därifrån kunde anfall väntas ända till 1200-talets mitt (Tuulse, Hossmo, s 159 ff).

Dateringen även av denna byggnadsperiod hör därför hemma i 1200-talets förra hälft. Vid en närmare tidsbestämning måste, som nämnts, hänsyn tas till dateringen av mellanvåningen å ena sidan, vapenhuset å den andra.

VI. Vapenhuset utanför långhusets sydportal är i sina detaljer också en romansk byggnad. Portalen är en förenklad upprepning av långhusets, vilket skulle stödja en datering av vapenhuset till 1100-talets senare år och 1200-talets förra hälft. Långhusdörren innanför vapenhuset kan i sin tur i någon mån hjälpa till att närmare tidsbestämma det senare. Som redan nämnts, är den tämligen väderbiten, och träet under några beslag som fallit bort, bildar en låg, men fullt skönjbar relief (fig 213). Förslagsvis har långhusportalen varit utsatt för vädrets inverkan under en tid av 25–50 år, knappast längre. Även om stenkyrkolånghuset byggdes i slutet av 1100-talet eller omkring år 1200 och dess sydportal försågs med ny dörr ett stycke in i 1200-talet, kommer vi fram till mitten av 1200-talet eller något senare för vapenhuset, vilket förefaller rimligt.

Ur försvarsteknisk synpunkt skulle en tillbyggnad som vapenhuset ha varit mindre lämplig. Det hindrade bestrykning uppifrån skyttevåningen av stora delar av kyrkans murar. Även med hänsyn till de politiska förhållandena är därför en datering av vapenhuset till 1200-talets mitt trolig. Då hade en period av relativt välstånd inträtt. När kristendomen slutgiltigt segrat runt Östersjöns kuster i mitten av 1200-talet, kunde krafterna inriktas på annat än försvar.

För perioderna IV, V och VI passar 1200-talets förra hälft eller mitt. Den relativa kronologien kan anses klarlagd, men att enbart med stöd av vissa byggnadsdetaljer, murteknik etc försöka göra en närmare tidsbestämning låter sig ej göra. Av praktiska och ekonomiska skäl kan så omfattande byggnadsföretag som period IV och V var för sig knappast vara möjliga att genomföra på kortare tid än 20–30 år.

Västportalen (fig 205) tillhör möjligen också samma byggnadsperiod som vapenhuset. Korportalen (fig 204) däremot är troligen yngre. I varje fall fanns den 1634 (fig 195).

Förändringar från medeltiden och intill tornets ombyggnad 1760

I och med vapenhusets tillkomst i mitten av 1200-talet var kyrkans utbyggnad under medeltiden avslutad.

Införandet av eldvapen medförde en modernisering av skyttevåningen, i det att skottöppningarna försågs med murade bröstvärn. Kanske var det danskarnas härjningar 1361 som framtvingade förändringen.

Kolrester, funna under golvet i gamla sakristian och i fästningskoret antyder, att kyrkan vid några tillfällen har skadats av eld. Sprickbildningar i valven, som påtalades under 1700-talet och senare, kan möjligen också sättas i samband därmed.

Den äldsta fristående klockstapeln på kyrkogården byggdes troligen på 1400-talet, kanske för den 1455 gjutna klockan. Troligen är det denna som Rhezelius avbildat (fig 195).

1500-talet har ej, såvitt man vet, lämnat några spår i kyrkobyggnaden.

1636 begynte man spåna taket på norra sidan, det utfördes av byggmästaren Morten Simonsson i Vi och var färdigt efter ett år. — 1665 började man spåna taket på södra sidan »och späntess in till Tornet» (=takryttaren). Detta arbete utfördes av tre finnar och var avslutat efter ungefär en vecka (L I a:1, s 59).

År 1659 (räk) företogs en mindre kostsam fönsterreparation av Mäster Jonas Monsson i Wij. Kanske var det då det östra korfönstret breddades genom den yttre omfattningens omhuggning och utflyttning samt genom innersmygens breddning i sidled.

1660 företogs en omfattande reparation av »Kyrkiotornet», d v s takryttaren, för 34 daler (räk).

Senare tycks kyrkan ha fått förfalla, att döma av en skrivelse 19/7 1687 från kyrkoherden Kiellander³⁹ till biskopen i Kalmar. När han tillträdde tjänsten i Källa, skriver Kiellander, var kyrkan »mycket ... förfallen till sitt Hwalf, Stoolar och Tack», men han hade under sin ämbetstid låtit företaga genomgripande reparationer och förändringar.

Sålunda påbörjades 1669 en omfattande ombyggnad av fönstren på södra sidan. De romanska fönstren breddades och sänktes. Vid Törnnewalls besök 1673 var arbetet i det närmaste avslutat (fig 196). Avtäckningen av innersmygen med bräder är ännu synlig över det östligaste långhusfönstret (fig 199:d, 220). Vid fönsterombyggnaden var murmästare, glasmästare och smed (för fönsterjärn) sysselsatta. En liten inkomst fick man genom försäljning av ett gammalt överflödigt fönster.

Under Kiellanders tid företogs också omfattande och dyrbara takreparationer: mellan 1674 och 1680-talets första år hade kyrkan stora utgifter för virke, spån, tjära och spik. 1680 (räk) upptar bl a utgifter för dörrjärn och dörramar, men vilken eller vilka dörrar som avses, är obekant.

Reparationerna fortsatte i slutet av 1600-talet under kyrkoherde Gynnermans⁴⁰ tid. Den mest genomgripande förändringen skedde 1694–1696, då kyrkans yttermurar vitlimmades — av allt att döma för första gången.

Troligen var det även under Gynnermans tid, som kyrkans första läktare byggdes. 1698 upptas nämligen utgifter för bl a 4 stolar och en trappa, vilka utfördes av snickaren mäster Anders i Skrike-torp, Högby sn. Ordet läktare nämns visserligen ej i sammanhanget (en sådan omtalas först 1755 i samband med utfärdandet av förbud att stimma på densamma), men 'trappa' för tankarna till en läktare. Vad trappan eljest skulle ha haft för uppgift, är obekant; predikstolen undergick inga förändringar förrän 1727 (se nedan).

I början av 1700-talet var kyrkan och klockstapeln åter mycket förfallna, och 1701 började man bygga en ny klockstapel (fig 197). 1705 beckades vapenhustaket. Först i och med kyrkoherde Sporselius⁴¹ tillträde 1712 påbörjades omfattande reparationsarbeten på själva kyrkan, vilka pågick under ett par decennier. I en skrivelse till domkap (odaterad, troligen från 1732 eller 1733) ger kyrkoherden en bild av kyrkans bedrövliga tillstånd vid hans tillträde 1712: kyrkan var »til Tak, hwalf, wäggar och Torn ... aldeles förfallen och bofällig, hwarföre jag sammankallade hela Församlingen och förestälte, hwad fara det i framtiden skulle förordsaka, om de sin Kyrka skulle således låta nederfalla; Och som de swarade, at de förre Pastores aldrig sig der om bekymrade, gaf jag dem råd, at straxt taga af Kyrkans Medel, til at inköpa, alt hwad til reparationens nödwändigheter kunde behöfwat; hwar om de och straxt gjorde sin högsta flijt. Hwar uppå A^o 1716 sielfws reparationen begyntes, och åhrligen hijt intil continuerades, som underskrefne Specification, hwilken jag af sielfwa Kyrkans hufwudbok har utdragit, skal utwijsa ...»

Räk 1716 upptar bl a utgifter för järn till att förfärdiga kyrkodörren (troligen södra långhusets dörr

eller vapenhusdörren?). 1718 var ännu hela norra takfallet och takryttaren, det s k tornet, helt förfallna och skulle repareras och spånas. 1721 upptas bl a utgifter för ett kyrkofönster. 1727 målade Johan Hernell (s 158, not 44) hela kyrkan och utförde omfattande arbeten på predikstolen. Bland utgifterna 1732 nämns målningen på pelaren, en upplysning med dunkel innebörd. Kanske var det den kraftiga tornbågspelaren som målades, det stod nämligen av allt att döma en läktare invid långhusets västra vägg.

Det framgår också av en av Sporselius' skrivelser till domkap (21/2 1733), att församlingen föregående år hade beställt en klocka i Stockholm, vilken skulle inlösas sommaren 1733. Detta skedde emellertid ej.

1733 hade kostnaderna för reparationerna kommit upp i en summa av 1 596 daler och 16 öre, men ännu återstod reparationer av taket, takryttaren («Tornet») och klockstapeln, vilka man ämnade begynna sommaren 1733.

Därefter synes själva kyrkan ha varit i gott skick, 1751 köptes endast 60 takpannor till vapenhuset och ett par år senare hade man en liten utgift för ett litet fönster bak i kyrkan. 1756 byggdes södra stigluckan (se ovan).

»Förbättringen bak i kyrkan» 1760

Kyrkan fick behålla sin medeltida prägel ända till år 1760. Innan dess hade tornet i väster med sina många välvda rum varit en stadig motvikt och förankring mot väster av långhuset, medan koret med sin triumfmur och tjocka yttermurar, i vilka trappor och en liten hemlig cell inrymdes, balanserade långhuset mot öster. Däremellan långhuset, välvt med fyra valv på en fyrsidig pelare och därovan mellanvåningen, gemensam för långhus och kor, samt överst skyttevåningen, som var gemensam för hela kyrkan.

På sockenstämman den 20/12 1759 fattades ett beslut, som skulle bli ödesdigert för den gamla sockenfästningen: »Proponerades om hwallfwets nedtagande bak i Kyrkan samt rummets hwallfwande å nijo; hwartil Församlingens ledamöter enhälligt jakade, för Gudz ära och Kyrkans rumlighet och Prydnad skuld, dock med betingande att de 1° icke skulle beswäras med Sacristie Byggnaden i följande År, därest icke de sielfwa funno sin räkning där

wid. Samt 2do om Mur Mästaren will både nedtaga det som wederbör, gjöra rummet aldeles färdigt igen med hwallf, rappning ock annan murning. Samt förfärdiga 2^{ne} Fönsterlufter, ett på hwardera Sijdan och utom däss, utföra det nedbrutna ler och Stenar på Kyrkjogården, alt med eget Folck och på egen Kåsthållning — — —».

I mars påföljande år anmäler kyrkoherde Törngren⁴² till domkap, att man beslutat företaga två stora byggnadsföretag, dels bygga om tornet, och dels uppföra en sedan länge beslutad sakristia (se nedan). Man hade, skriver kyrkoherden, funnit en praktisk lösning i att taga tornarbetet först: »... på det den öfwerflödige Sten som wid nedbrijtningen winnes, må kunna nijttjas till Sacristie Byggnaden med Församlingens stora lijsa och lindring som annors till intet annat tjäna skulle, än att endast wanskapa och fördärfwa en plats på Mulbetet med Församlingens mångdubbla möda». Man hade träffat en överenskommelse med murmästaren Johan Forssman (s 157, not 21), »som är wäl kunnig med Kyrkjo Arbet», att han dels skulle lägga grunden till den nya sakristian (se nedan), dels påbörja arbetena bak i kyrkan strax efter påsk 1760. Församlingen ansåg det »högst nödwändigt, att de aldeles onödiga rum, mellan Murar och Trappegång som finnas bak i Kijrkjan, skola nedbrijtas, Rummet hwallfwas och jämt göras med det öfriga Kyrkjo hwallfwet, Twänne Fönsterluftar uthuggas och Läktaren, som nu står mitt i Kijrkian, sedan flijttas bak till Wästra Gafwelen, att Församlingens ledamöter måga winna högst betorfftigt rum och lius samt Kijrkjan behörigt skick och anseende ...», skriver Törngren och räknar avslutningsvis upp vad som i övrigt återstår att göra beträffande altare, altarprydnad, korgolv, klocka, och skrud samt nya stolstånd i det nya rummet bak i kyrkan.

Valven i tornets båda nedersta våningar revs och ersattes med ett högt sittande tunnvalv av sten med vederlag i norr och söder (fig 238). Dess vitputsade västra sköldmur ses fortfarande i väster, och anfangen i norr och söder är likaså bevarade (fig 183, 207, 210). I valvet fanns, i varje fall 1797, en anordning för att höja och sänka ljuskronan.

Motsvarande parti av tornets östra mur byggdes om, i det att man behöll mittpelaren, men förhöjde de båda tornbågarna så mycket det gick (jfr be-

slutet att rummet skulle »hwälfwas och jämt göras med det öfriga Kyrkjohwalfwet»). — Det syns tydligt att det nya tunnvalvet var slaget intill tornets östmur, trots att denna senare rivits: tunnvalvets putsyta i norr och söder slutar med lodräta begränsningslinjer som visar, att putsen slagits mot en vertikal yta gående i norr-söder (fig 199:d-e).

Trapporna i södra tornmuren raserades också och fick lämna material till den läktartrappa, som uppsyningsmannen Fröling senare murade utmed västra tornmuren (fig 183) och som fortfarande finns kvar. Läktartrappan är bredare än de medeltida stegen, som är skarvade utmed väggen och känns väl igen på behuggningen. Södra tornmuren formades om till ungefär samma tjocklek som långhusets (jfr fig 199:a och fig 235:a med fig 197). Forssmans markering med rödkrita, som skulle visa, hur långt mot norr det nya murlivet skulle placeras, finns ännu kvar på västra murens insida.

Över läktaren gjordes ett segmentbågigt fönster (fig 183, 200), möjligen på platsen för en medeltida glugg, och två stora fönster togs upp i söder och norr (fig 198, 202), den senare fönsterluften »blef utbruten och murad på ett annat ställe af Norra Gafwelen än först aftalat war» (räk). Därtill tillmurade Forssman fyra gluggar utom kontraktet, av allt att döma tre av murtrappans gluggar på södra sidan (den fjärde i fig 195 ersattes ju med ett stort fönster) samt en i norr (fig 210). Glasmästaren Norström satte in fönsterglas medan en snickare byggde bänkar och den nya läktaren. Som upplag för de fyra bjälkar, som skulle bära upp läktargolvet, användes resterna till de yttre valvanfängen i tornets bottenvåning samt återstoden av första våningens stengolv (den vågräta hyllan utmed västra väggen, fig 183). Troligen behöll man läktarbröstningen från mästare Anders' läktare (1698). Den nya läktaren sträckte sig 12 fot mot öster, d v s omkring 3,60 m (markerad i fig 197).

Snickaren byggde också en trappa, troligen från

Fig 239. Stenfragment, som uppges ha utgjort dörrkarmar i kyrkans övre våningar. Omkring 1600. 1873 låg de i en stenmur i Långerum. Teckning av H A R Sidén 1873, KLM.

Stone fragments, said to have been door jambs in the upper storeys of the church; ca 1600. In 1873 they were in a wall at Långerum.

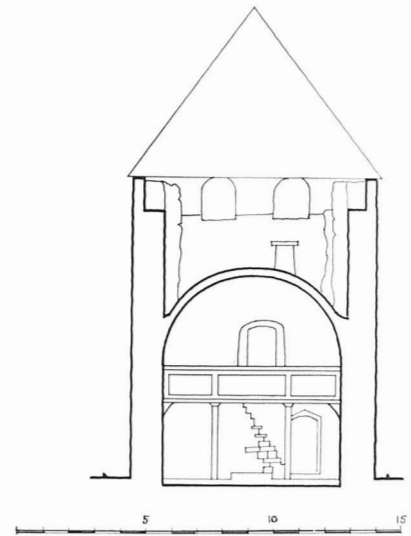

Fig 238. Sektion av tornet mot väster med tunnvalvet från 1760 (jfr fig 265:E). Rekonstruktion, 1 : 300. R Boström 1968.

Section of tower looking W, with barrel vaulting erected in 1760 (cf fig 265 E). Reconstruction.

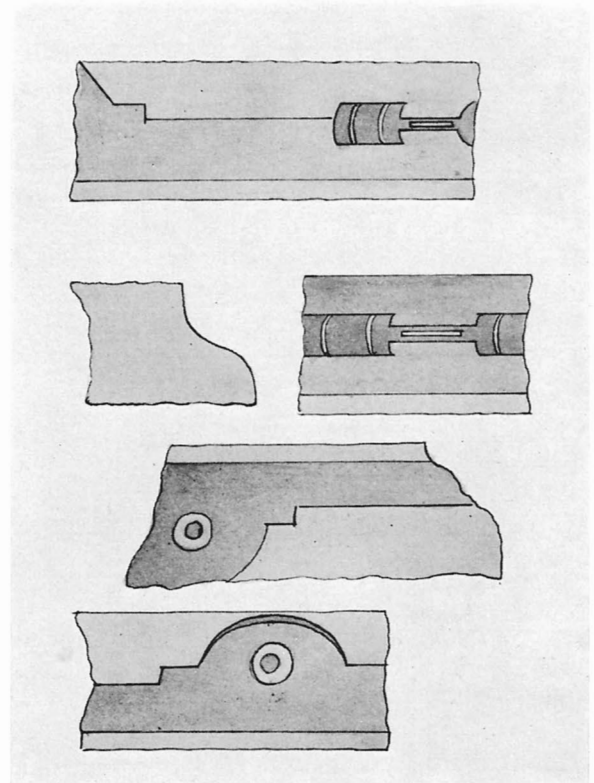
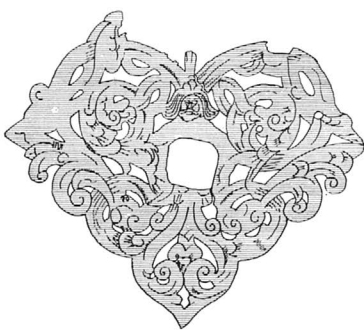

Fig 240. Portklapp och beslag av smitt och cicelerat järn, renässansarbete (från Borgholms slott?), sekundärt använda på nya sakristians dörr. Foto S Hallgren 1964. Jfr fig 241.

Door knocker and ironwork of forged, chased iron, Renaissance work from Borgholm Castle?), used secondarily on door of new vestry. Cf fig 241.

1 0 10 15 cm.

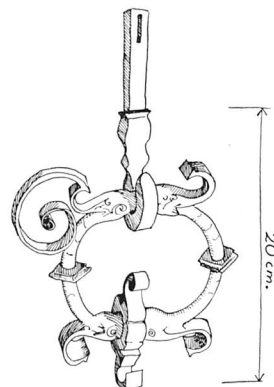

Fig 241. Samma som fig. 240, uppm S Hesselgren och S Fränne 1931.

The same as fig 240.

orgellåktaren och upp till de nya vindsutrymmena ovanför Forssmans valv.

H A R Sidén⁴³ avtecknade 1873 några stenfragment som han uppgav skulle ha varit inmurade i kyrkans övervåningar (fig 239): »Uti en stenmur, å en gård i Långerum by, finnes inlagda fragmenter af dörrkarmar hvilka varit uti kyrkans stenhvalf tillika med derofvanpå varande mellanskiften 1802 nedbröts hvarefter stenen, af allmogen bortfördes och användes till hägnader». — Dessa stenar har ej kunnat återfinnas, men av Sidéns teckning framgår, att de är av betydligt yngre datum än något annat hugget material i kyrkan. De har renässanskaraktär och kan ha tillhört en spisomfattning eller överstycket till dörr eller fönster, förslagsvis från Borgholms slott (jfr stigluckornas ornament fig 187 och 190. Även ute i socknen finns hugget stenmaterial, som troligen kommer från Borgholm). Kanske användes stenarna, när mästern Forssman byggde om tornet. Någon klarhet på denna punkt har emellertid ännu ej gått att få.

Nya sakristian

Norr om gamla sakristian och koret ligger nya sakristian (fig 198, 199:a, f), uppförd 1761 och följande år av Johan Forssman. Material till sakristians murar fick man, som nämnts, vid rivningen av tornets nedre våningar med dess valv. Grunden lades redan i oktober 1759, för att den skulle hinna sätta sig och bli fast.

Genom en ekdörr i gamla sakristians norra vägg kommer man in i den nya. Dörren är delvis beslagen med järnband och breda lameller av järn. Den profilerade dörrkarmen är av furu och målad i blågrått. Den vackra dörrringen och dess beslag (fig 240–241) har renässanskaraktär och kommer förmodligen från Borgholms slott. Enligt en annan tradition skall de ha tillhört kyrkan. De återfanns på 1940-talet ute i socknen av komminister Hultskog.⁴⁴

Murarna är av spritputsad kalksten. Yttertaket, ett pulpettak, liknar vapenhusets med sina stora, flata råbrutna hållar. Ursprungligen var taket täckt med tegel, som hade köpts bl a från Karlskrona och Persnäs kyrka. Efter 10 år beslöt man emellertid att göra taket brantare samt att täcka det med kalkstensflisor, emedan taket, trots upprepade reparationer, var »aldeles odugeligt» (st prot 1770). Stenen

skulle huggas av sockenmännen efter hemmantal och levereras utan kostnad för kyrkan. Taktäckningen utfördes av Pär Jönsson i Nyby 1771 (räk).

På östra muren ett segmentbågigt fönster med järngaller på insidan. Däröver en rektangulär öppning till vinden, stängd med en trälucka.

Interiören är slätputsad samt vitkalkad. Ett tunnvalv med vederlag i öster och väster täcker rummet. I nordvästra hörnet en stor kalkstenshäll, i vilken tidigare kyrkans kista varit fastskruvad. Resten av golvet var ursprungligen täckt med bräder, beläget så nära marken, att det ruttnade. Det ersattes 1846 med det nuvarande av slipad kalksten, s k skursten.

När nya sakristian byggdes, breddades ingången mellan koret och gamla sakristian samt försågs med dörr och karm. Av dessa har endast karmens överstycke bevarats, profilerad liksom ingången till nya sakristian och målad i samma blågrå färg. Avtryck visar, att gångöppningen varit 148 × 93 cm, nuvarande bredd utan karmar är 106 cm.

Redan vid biskopsvisitationen 1748 hade man diskuterat ett förslag att bygga en ny sakristia »til antingen Prästerskapets beqwämlighet eller kyrkians medels, kistors, skruds och Böckers förwar, hwilket nu uti kyrkian uphängt och nedlagt dels af fugtigheten, dels frat och ohyra förderfwas, dels eljest är i osäkerhet». Man kom överens om, att »uti hwalfwet bak i kyrkan, hwaråt nu förtiden några otienlige och öfwerflödige Stolsrum äro upbyggda kunde beqwämligast ett sådant rum uplagas utan vidare bekostnad för församlingen, än att allenast en enda mur, på hwilken Sacristie öppningen kommer att giöras, blifwer upförd». Förmodligen var det tornets norra rum, som skulle avskiljas från långhuset genom en mur i norra tornbågen.

Förslaget verkställdes emellertid ej och vid följande visitation, 1759, togs frågan åter upp: »så beslöts än vidare att den alt för trånga och orymmeliga Sacristian med första ... skall utwidgas och ombyggas». Som redan nämnts, lades grunden samma år, men med fortsättningen av sakristiebygget skulle man vänta, tills den genomgripande ombyggnaden av kyrkans västra del var avslutad.

Reparationer under 1700-talets senare del

Den period, som föregick kyrkans stora ombyggnad i början av 1800-talet, präglades i högre grad

av diskussioner om reparationer av olika slag än av själva reparationerna.

»Tornet», d v s takryttaren, som 1660 hade undergått en dyrbar iståndsättning, var 100 år senare åter mycket bristfällig, ja, man övervägde till och med att taga ned den »... till ansenl: besparing ock till större säkerhet för vådelig händelse» (st prot 1766).

1778 hade frågan inte kommit närmare sin lösning än att man beslöt att beräkna åtgången av virke för »tornet» samt för vapenhustaket som också krävde underhåll. — Följande år beslöt man att rådgöra med en murmästare i Kalmar, som skulle kallas till Källa för att besiktiga det spruckna valvet i kyrkan. Konsultationen av murmästaren Törnberg¹⁵ (därom mera nedan) ledde emellertid ej till något med avseende på takryttaren, och 1778 heter det fortfarande, att »tornet ... är ganska¹⁶ bristfälligt och tarfwar snaraste reparation, om det ej skall blifwa oboteligt» (st prot). Ett beslut att reparationer av såväl takryttaren som taket skulle sättas igång sommaren 1779 kom ej heller till utförande.

1781 (vis prot), 1789 (st prot) och 1795 (vis prot) heter det, helt överraskande, att kyrkan med undantag av taket var i gott stånd. Detta innebär emellertid ej, att takryttaren äntligen skulle ha reparerats, utan torde få tolkas så, att »tornet» räknades till yttertaket, de behandlas nämligen nästan alltid samtidigt i arkivalierna, när kyrkans tillstånd berörs.

I slutet av 1700-talet återupptas diskussionen om »tornets» framtid. Häradmurmästaren Lindman,⁴⁷ som fått ansvaret för nästan alla åtgärder i samband med kyrkans fullständiga ombyggnad, fick i uppdrag att delta i sockenmännens besiktning av tornet, för att tillsammans med dem besluta om det »utan för mycken kostnad eller fara bör stå eller icke» (st prot 1799). Vid en sockenstämma i maj följande år diskuterades även ett tredje alternativ, nämligen en avkortning av »kyrkotornet», men församlingens förtroendemän begärde betänketid.

Samtidigt som kyrkoherde Fornander anmälde den planerade spånläggningen av kyrkans yttertak (domkap 25/4 1801), meddelade han även, »att en gammal ruten Tornspira, som står mitt på Kyrkotaket fordrar den största kåstnaden både i anseende

till sin grund och öfriga beskaffenhet, Ehuru jag ej känner någon Författning som förbjuder oss borttaga densamma, att använda kyrkans medel till nyttigare ändamål, hälst hon i intet afseende kan wara eller blifwa nyttig utan i flera högst skadelig, och blott vittnar om forntidens smak ... Kunde förmodas, att denna Spira tjänar Sjöfarande såsom sjömärke, kan icke billigas at Källa församl. skall hålla den wid magt ...»

Att takryttaren i början av 1770-talet tjänade som sjömärke, bekräftas av kartan litt V:26, KrA (jfr ovan s 64), men så synes ej längre ha varit fallet i början av 1800-talet, »Denna spira war enl. Kongl. Lots-Contoires betyg ej något Sjömarke», skriver nämligen Ahlqvist (2:1, s 92, not 1), och i maj månad 1804 togs slutligen »spiran» ned.

Även underhållet av kyrkans yttertak diskuterades i flera decennier utan att något hände. 1774 låg ännu spån uppstaplad i kyrkan för takreparationer (vis prot). — Under kyrkoherde Pihlqvists⁴⁸ första år sköts takreparationerna i bakgrunden, utan tvivel till förmån för förstärkningsarbete av murarna m m. Församlingens flera gånger upprepade försäkningar att snarast möjligt reparera taket och takstolarna (»Resningen eller Kårsverket»; vis prot 1781 och 1791, st prot 1789, vis prot 1795) ledde ej till önskvärt resultat. När takreparationerna åter behandlades 1799, 1800 och 1801 (st prot), uppsköts de ytterligare av den enkla anledningen att virket delvis var ohugget. — Vapenhus- och sakristietakens omläggning på 1760- och 1770-talet har redan berörts.

Fönstren krävde givetvis också underhåll. 1764 köptes fyra rutor som fattades i stora kyrkofönstret på södra sidan (räk). 1775 heter det, att »rammarna äro odugliga och blyet på fönstren ej gör det gagn, som det bör» (st prot). 1779 framfördes klagomål på ungdomen som kastade sten på kyrkogården och slog sönder fönstren (st prot), och 1780 lagades 6 st fönster i kyrkan av Johan Frisson. — 1785 beslöt man att anskaffa nya fönsterbågar och glas i stället för de gamla odugliga (st prot), men tydligen dröjde denna reparation, ty 1791 (vis prot) och 1792 (st prot) påmindes församlingen därom; det gällde framför allt det alldeles odugliga fönstret vid predikstolen (d v s på södra sidan av långhuset).

Dörrarnas underhåll sköttes bättre. 1785 heter

det, att »kyrkodörren i Choret är nog förfallen och nästan upruten», varför man beslöt att så snart som möjligt göra en ny, och strax därefter fick gamle Jon Nyberg i Nyby snickarelön för »2^{ne} Kyrkodörrar».

Mer omfattande var de förändringar i koret, vilka diskuterades under flera år, innan de kom till utförande. 1760 skriver kyrkoherden Törngren till domkap: »... Här är utom däss ett förfallit Altare med Altar Tafla, Skrank wärk och disk, ett aldeles oformeligt Chor som helt och hållet bör omläggas med någon upphöjning ...» 1764 tar kyrkoherden upp samma frågor i sockenstämman, men »Chorets planerande» och förändringar av dess inredning uppsköts tills vidare. 1774 beslöt man, att »som Chorgålfwet fannts ligga nog ojämnt, så blef beslutet, at thet skal jämnas» (vis prot). — Som framgår av beskrivningen av koret, låg dess östra hälft högre än den västra. Altarringen var tydligen placerad nära podiets kant, vilket var obekvämt för prästen (se nedan). Först 1788 verkställdes slutligen omändringen, det medeltida stenaltaret bröts ned och ersattes med ett av trä och korgolvets västra hälft förhöjdes så att korgolvets båda hälfter låg i samma nivå.

Mycket snart visade sig följderna av den olyckliga ombyggnaden av tornet 1760. Det nya tunnvalvet utgjorde en så stark påfrestning av tornets murar, att det inte dröjde länge förrän stora, genomgående sprickor öppnade sig i de västra och norra murarna, från grunden och ända upp till takfoten (igenlagda 1961, varför de nu ej är så väl synliga).

I en skrivelse från kyrkoherde Pihlqvist till domkap 30/3 1776 finns följande dramatiska skildring: »... alt sedan jag kom till Källa [1769] har en remning synts i kyrkohwalfwet, som man dock trodt ei skulle wara af så mycken betydelse; Men nu har denna dragit till sig mer uppmärksamhet. För litet sedan ... syntes rappingen wara lostnad ... Jag lätt derföre med en lång stång försöka, om de woro så lösa att de kunde falla, då så stora stycken föllo ur hwalfwet, att om någon människa warit der under, hade den måst sätta till lifwet ... På ett ställe satt en sten löss ...», och då det föreföll som om »den norra wäggen gåfwe sig utföre af hwalfwets tryckning ...», anhöll kyrkoherden om besiktning.

Ett par månader därefter orienterade han även

församlingen om »Kyrkohwalfwet som hotar att falla neder» och om nödvändigheten av att snarast möjligt reparera det, »till undwikande af någon olycka» (e st prot 24/6 1776). I följd därav beslöt man att vända sig till en murmästare i Kalmar för att han skulle »besichtiga bristfälligheterna och gifwa wid handen antingen det står att hielpa genom något lagande eller det måste aldeles utrifwas».

Samma år tillkallades murmästare Törnberg som man även skulle rådgöra med beträffande takryttaren. Denne föreslog, att »hwalfwet med mera skulle tagas neder och trähwalf i dess ställe upsättjas». Församlingen ansåg emellertid de därmed förenade kostnaderna för dryga, varför man konsulterade ännu en specialist. Denne, kvartermästaren Örn (s 157, not 30) föreslog i stället att man skulle spanna ankarbjälkar mellan väggarna. På grund av att Törnberg inte inom rimlig tid skulle kunna påbörja de av honom föreslagna reparationerna, beslöt församlingen att ge uppdraget till Örn i stället.

Denne lade in fem ankarbjälkar (»balkar») tvärs över kyrkan i mellanvåningen. Den västligaste var lättast att placera: två ljusgluggar användes som upplag, därför ligger denna bjälke snett (fig 183, 199: b, c, 207). Övriga bjälkar har sedermera sågats av (1890), men stumparna skjuter ännu ut ur väggarna inne i kyrkan (fig 219, 220) och i exteriören avtecknar sig ankarslutarna mot spritputsen (fig 202).

Örn gjorde dessutom upp en beräkning på hur mycket ställningsvirke som skulle behövas, samt lagade valvet inne i kyrkan »med 2^{ne} st. bogars uppsättjande, där stenarna woro lösa» (räk 1778). Förmodligen innebar detta en förstärkning av tornbågarna.

Trots Öorns arbete fortsatte emellertid sprickbildningen i valv och murar. Det framgår av arkivalierna, att man oroade sig såväl för byggnadens fortbestånd som för kyrkobesökarna, men det saknades ej heller förespråkare för en mer optimistisk syn på kyrkans tillstånd.

Vid en sockenstämma år 1800 »Ärhindrade Pastor [d v s Olof Fornander], att han af någon fått höra, det en odrägelig tyngd skall hwila på kyrkohwalfwet näst efter den västra Pelaren i kyrkan, som till äfwentyrs torde wara ordsaken till de remnor där wisa sig på kyrkowäggarne». Vid en besikt-

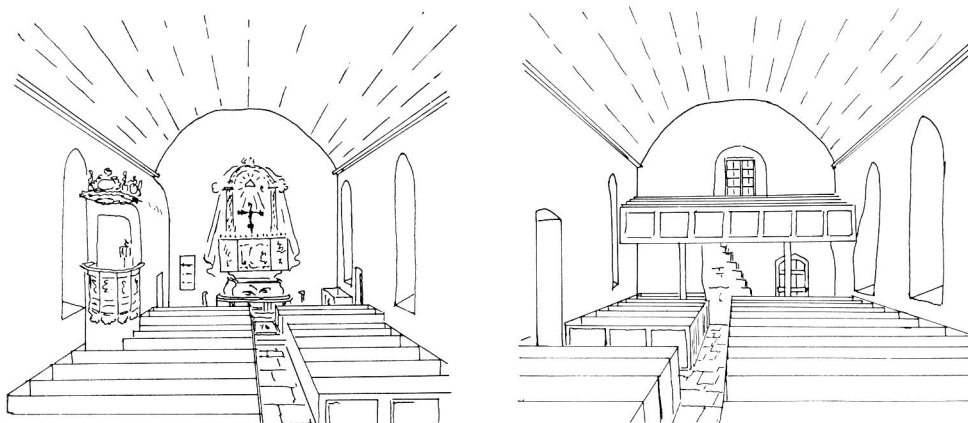

Fig 242. Interiör av kyrkan mot öster och väster efter ombyggnaden 1802–1807 (jfr fig 197 samt fig 265:F). Rekonstruktion av R Boström 1964.

*Interior of church looking E and W after rebuilding in 1802–07 (cf figs 197 and 265 F).
Reconstruction.*

ning som sockenmännen företog i slutet av samma år, fann man dock inga sådana bristfälligheter »som för det närvarande väckte osäkerhet för kyrkan eller Församlingen ...» (e st prot 14/12 1800). För säkerhets skull beslöt man emellertid, att »Församlingens öfrige Bofaste män» skulle besiktiga valvet. Efter denna andra granskning fattade församlingen enhälligt beslutet att låta borttaga valv och pelare samt inslå trävalv (st prot 6/5 1801).

Något senare träffade församlingen den överenskommen med häradsurmästaren Lindman, att han »ju förr ju häldre i år» skulle borttaga »stenhvalvet uti deras kyrka tillika med en grof fjerderöfver, och Pelare derunder», vilka »ej allenast äro nog bristfällige; utan ock högst skadelige och efventyrlige för både kyrkan och Folket». I stället skulle han inlägga ett nytt brädvalv, tillmura de öppna luckorna på kyrkoväggen, vitmura kyrkan invändigt samt flytta predikstolen »på det ställe som kan prövas tjenligast vara» (st prot 11/5 1802). Strax därefter underrättade Fornander domkap om de beslut han och församlingen hade fattat. Redan samma månad skulle man »göra en början med hvalfwets utbrytning på det ingen fruktansvärd olycka må hända ...».

Ombyggnaden 1802–1807

Den 26 maj 1802 påbörjades den stora ombyggnaden av kyrkan, vilken hade förberetts noggrant

och under lång tid (se ovan). Vi kan i detalj följa arbetets fortskridande, tack vare utförliga protokoll från de talrika sockenstämmor som hölls före och under de år ombyggnaden pågick, samt detaljerade redogörelser i vis prot och i skrivelser ställda till domkap.

Dagen innan arbetena skulle börja, hade kyrkans pengar tagits ut ur kistan, för att förvaras på säkrare ställe, i likhet med kyrksilvret, ljuskronorna, böckerna m m, »och får annars hvar och en skylla sig sjelf om någon olägenhet skjer» (e st prot 25/5 1802). Den övriga inredningen skulle få stå kvar och dammas av varje lördag, när kyrkan städades till söndagens gudstjänst.

Man skulle börja med att bryta ned valven och pelarna, men en del av sockenmännen uttryckte farhågor att »hvalvet skulle hafva nog nära förening med väggarne», vilket skulle vara riskabelt för de sistnämnda. Murmästaren lugnade dem emellertid med att väggarna var 2 alnar, 6 tum tjocka (ca 140 cm), och lovade, att han själv skulle undersöka varje sten innan den togs ned. Han försäkrade också »på Pastors hemställan och begäran, att under samma accord och hvilkor ... upmura det som nederfaller, om han icke iakttagit förenämnde skyldigheter» (e st prot 25/5 1802).

Dagen efter denna sockenstämma började man nedbrytningen av kyrkans valv, pelare och skiljemurar, bl a tornets östra mur (den s k fjädern), där-

emot ej muren mellan koret och gamla sakristian. Lindman hade nämligen förklarat, att han ej ville ta på sitt ansvar att »borttaga den murvägg som är närmast altaret framme uti Choret nära Sacristian ... medan hon delar hälften vid pass med den yttre, hvilka begge nu ha gemenskap med hvarandra i genom Stentrappor up till hvalfvet, som der äro inmurade å ömse sidor» (st prot 14/6 1802). Betraktar man korets plan och sektion (fig 199:a, f, 228:a), förstår man murmästarens tvekan, den tjocka norra kormuren inrymmer nämligen såväl gamla sakristian som trappan upp till mellanvåningen.

I stället beslöt man att göra en uppgång till predikstolen genom gamla sakristian. Predikstolen, som stod i långhusets sydöstra hörn, skulle nämligen flyttas till dess nordöstra, »ungefär mitt emot der hon nu står», och man beslöt, att »reguljera Trappor litet väster om Nya Sacristiedörren börjas som leda upp till densamma, tillika med 2^{ne} vackra halfdörrar där öfversta Trappsteget slutar».

Triumfmurens norra vederlag och ett stycke av den anslutande norra kormuren med trappans nedersta del revs ned och genom gamla sakristians västra vägg gjordes en bräsch för en stentrappa upp till långhusets nordöstra hörn, vänd åt motsatt håll i förhållande till den ursprungliga trappan (fig 225, 228:a). Över det nya trapploppet slogs ett flackt tunnvalv. En sakramentnisch i norra kormuren murades igen, emedan dess inre vägg förstördes av den nya trappan. De såriga murytorna täcktes med puts, som fullständigt dolde de ommurade partierna.

Avtryck av en karm visar, att öppningen till predikstolen varit 177 cm hög. Trapploppet är ca 85 cm brett. Räknar man med att en karm för »halfdörrarna» har varit insatt i öppningen, blir dess bredd omkring 80 cm.

Man hade också beslutat att normalisera fönstren, »som nu äro utan all ordning och skick» (st prot 14/6 1802). Därför skulle en alldeles ny fönsterluft tagas upp på norra sidan mitt emot södra långhusfönstret (bredvid den plats dit predikstolen skulle flyttas), och det senare huggas ned och sänkas till samma nivå som det förra. Mindre förändringar skulle göras med fönstret på norra sidan mitt emot ingången, det närmast läktaren på södra sidan belägna samt södra korfönstret. Korets östra fönster däremot skulle muras igen, »och kommer allt detta

att verkställas efter vår nu varande tids regler och smak». Fönstren blev spetsbågiga och ganska breda (fig 199:d, e).

Något senare ändrade man beslutet beträffande det norra fönstret mitt emot ingången. Det skulle muras igen och ersättas med ett som skulle tagas upp längre väster ut närmast läktaren, emedan »de 2^{ne} främsta Fönstren på Norra sidan annars skulle komma hvarandra för nära, och ingen Summetrie vinnas» (st prot 1/8 1802). Skulle emellertid »väggen ... finnas vara svag och bräckelig, så att någon fara syntes, skulle projectet uphöra, och väggen genast igenmuras».

Trots påminnelser i saken 1804, 1806 och 1807 (st prot), dröjde det ända till sistnämnda år, innan en ny fönsterluft mitt emot södra ingången inmurades. Detta skedde i samband med att kyrkans exteriör putsades. Dessförinnan (obekant vilket år) hade det norra fönstret närmast läktaren tagits upp. 1805 uppges att fyra nya fönster⁴⁹ hade tillkommit (vis prot). Till Lindmans många åtaganden hörde bl a också att »tillmura de öppna luckorna på kyrkoväggen ...» (st prot 11/5 1802).

Med den övriga ombyggnaden gick det raskt undan. Vid midsommar 1802 hade rivningsarbetet i stort sett avslutats, den 21/6 diskuterade man nämligen bortförandet av sten och grus (st prot).

Den 28/8 1802 kunde Fornander meddela domkap, att »den inre betydliga Kyrko-Reparation härstädes ... nu till större delen under min uppsigt är lyckligen fullbordad ...», varför han anhöll om en lämplig text till en inskriptionsplatta på kyrkan. (Någon sådan utfördes emellertid ej.) Vidare nämner han fönsterreparationerna: »de små, gamla och oformeliga Fönster och lufter» var »förbytte i större delen, nya och större, hvilka nu lämna både ljus och anseende. Chor och Benckar eller stolar deraf nya gorde, med inlagdt brädgolf: och till nästa år, anser jag min pligt fordra, att samråda med Församlingen om Takets spånande på Södra sidan».

Det nya trätunnvalvet var färdigt i slutet av september 1802, den 26/9 beslöt man nämligen att hänga upp ljuskronorna (st prot). — Valvet bestod av furubräder till 8 brädlängder (Ahlqvist 2:1, s 91f). Dess profil och placering hade bestämts av västtornets valv från 1760 (fig 238), vars västra sköldmur bättrades på med ett omkring 30 cm tjockt

lager av bruk och småsten. I öster raserades murtrappan och den lilla cellen, varefter även där en sköldmur formades genom påslagning av grus och bruk. Övre delen av norra kormurens inre murskal revs bort för att tunnvalvet skulle få samma spännvidd utmed hela kyrkan (fig 225) och i återstoden av norra murtrappans inre begränsningsmur höggs ett hål, med all sannolikhet för att man från en lucka i trävalvet skulle kunna nå de nya vindsutrymmena. Utmed sidomurarna höggs rader av hål för valvets stomme (fig 219, 220, 227). De sitter ca 180 cm (3 alnar) från varandra. På läktaren placerades en trappa upp till valvets västra del.

Koret stengolv, som ganska nyligen (1788) hade blivit omlagt, bibehölls, endast jämnades. Långhusgolvet, som låg ett trappsteg lägre, fick mittgången från västra ingången och fram till koret belagd med bräder. Ett omfattande arbete nedlades på att bygga om och normalisera bänkinredningen.

Den 31/10 1802 fick åldermännen i uppdrag att för kyrkans räkning försälja »de gamla hvalfbogarna här vid kyrkan», troligen hugget material från valvens gördelbågar, från triumf- eller tornbågarna.

Yttertaketets reparation och nedtagandet av takryttaren, som gång efter annan hade skjutits på framtiden, diskuterades och fastställdes visserligen till sommaren 1803, men »igenom tillfälligheter» hade ingenting skett ännu i maj 1804. Vid en sockenstämma ställde hemmansbrukaren Mons Monsson i Hagelstad »en välgrundad fråga» till församlingen om tidpunkten för »den skadeliga Torstrappans borttagande och kyrkotaketets nödiga reparerande» (st prot 14/5 1804). — Torstrappan har ej tidigare nämnts i arkivalierna i samband med takreparationerna, men hör utan tvekan samman med takryttaren, vars baskonstruktion och trappa förmodligen utgjorde en enhet med kyrkans mellersta takstolar. — Mons Monsson fick till svar, att arbetena skulle begynnas redan samma månad, och så blev det också.

Järnsplor med flöjlar och klot av förgylld koppar skulle uppsättas vid vardera änden av taket »... på det Taket icke må vara utan alla prydnader», när takryttaren hade tagits ned (st prot 4/5 1803). Ett år senare beslöt man en förenkling: i stället för kopparklot skulle gulmålade träklot sättas upp. Flöjlarna skulle förgyllas i Kalmar.

Vid biskopsvisitationen 1805 redogjordes för här redan nämnda förbättringar, främst framhölls borttagandet av »3^{ne} grofva Pelare med ett däröfver hängande skröpligt hvalv af sten» som hade ersatts med ett trävalv (vis prot 30/5 1805). »Sedan Kyrkan nu blifvit förändrad till den inre rymden, har ock ny Bänk-indelning blifvit gord» — ett säkert tecken på att den inre ombyggnaden, även omfattande vitkalkning av väggarna — var avslutad. Beträffande yttertaket, hade södra sidan spånklätt och bestrukits med »halfbeck», och »så snart den nu utblottade Cassan hinner något växa», skulle man ägna sig åt att rappa kyrkans exteriör.

Endast ett par år senare hade kyrkans kassa vuxit tillräckligt — delvis genom sammanskott — så att murmästaren Lindman kunde putsa och kalkstryka ytterväggarna. Troligen var det i samband därmed som så gott som alla muröppningar ovanvalvs murades igen. Som redan nämnts, inmurades också en ny fönsterluft på norra väggen. Lindman erhöll slutbetalning under räkenskapsåret 1807–1808 för sitt mångskiftande arbete. Därmed hade det mörka och trånga kyrkorummet omvandlats till en luftig och ljus gudstjänstlokal i tidens smak (fig 242).

Tiden efter den stora ombyggnaden och fram till Nya kyrkans invigning 1888

Åren närmast efter 1807 stod kyrkan omålad. I stället ägnade man sig nu åt vanligt underhållsarbete samt åt omläggning av kyrkogårdsmuren m m.

1821 beslöt man emellertid att begära kostnadsförslag på målning av fönsterbågarna, trävalvet och bänkarna, av endera målaren Österström eller Lundgren.⁵⁰

Den senare begärde 55 rdr för arbete och färg, men detta fann man för dyrt, varpå frågan sköts upp (st prot 29/7 1821). Vid nästa stämma var man beredd att acceptera Lundgrens anbud, men då det visade sig, att varken målaren eller byggmästare Lindman ville svara för ställningsarbetet, höll det hela åter igen på att gå om intet (st prot 3/9 1821). När protokollet justerades, löstes problemet med ställningarna på så sätt, att Lindman åtog sig överinseendet med dem mot ett särskilt arvode, varpå Lundgren omedelbart kunde börja sitt arbete.

Trävalvet blev »perlefärgadt», bänkarna och läktaren fick också samma färg, medan deras speglar

målades ljusblå med svarta ramar (Inv 1829). När målningen avsynades, förklarade församlingens förtroendemän den »vara oklanderbar och till deras nöje» samt gav Lundgren i uppdrag att måla resten av kyrkan (st prot 4/10 1821).

Predikstolen med dess himmel och fot skulle målas med oljefärg och altartavlan renoveras. Över och omkring densamma skulle en hängande gardin med en sol målas med limfärg (synlig i fig 243). Nummertavlornas ramar skulle förgyllas, men de blev i stället gulmålade, liksom siffrorna (Inv 1829). »Brädet ofvanpå disken tillika med pallen och fotstöten på det upphöjda golvet kring disken målas brunt med oljefärg» (speglarna blev »perlefärgade marmorade» enligt Inv 1829), medan yttre sakristiedörren (troligen den närmast koret) skulle målas blå med oljefärg. Ljus kronornas kedjor skulle målas svarta med gula kulor, kantorns stol på läktaren oljemålas och det återstående på kyrkdörrarna strykas med vattenfärg.

En planerad reparation på yttertaket och klockstapeln uppskötts 1822, på grund av att intet virke hade blivit utsynat. 1823 beslöt man att köpa en tunna kalk till vapenhustakets reparation.

De därpå följande åren ägnade man sig åt att anskaffa en del inventarier samt åt att bygga en stiglucka i väster. Man började också förbereda reparation av taket, i det att varje sockenbo fick i uppdrag att anskaffa ett visst antal spån. De som försummade sig härvid lag, skulle krävas på kontant betalning i stället.

1831 spånades det norra takfallet på kyrkan, det södra samt klockstapeln reparerades, varefter allt tjärades. Arbetet hade utlysts på entreprenadauktion, varvid byggmästare Lindman hade gett det lägsta budet och fick uppdraget. (Hans medspekulant var murmästaren Ekholm från Borgholm). Sockenmännen deltog i arbetet, varför det inte ansågs nödvändigt med någon besiktning av takreparationerna.

1837 beslöt man, att södra takfallet skulle spånas, och följande år bestämdes att sockenmännen även denna gång skulle anskaffa spån efter mantal och lägga in dem under läktaren, tills arbetet kunde börja. Takreparationen i slutet av 1830-talet skulle bli den sista mer betydande förbättringen av kyrkan.

I fortsättningen innehåller kyrkböckerna mest upplysningar om småreparationer (insättning av glasrutor, utbyte av fönsterbly), lagning eller nyanskaffning av inventarier, i synnerhet efter ett inbrott i sakristian 1849.

Innan det nuvarande stengolvet ersatte det uppruttnade trägolvet i nya sakristian (1846), hade andra lösningar av fuktproblemet presenterats. »En s k Luft-Rute af Bleck» skulle insättas i fönstret (st prot 25/5 1842), eller också skulle man gräva bort jorden under golvet, för att inte de nya golvplanorna skulle ligga direkt mot marken, »emedan icke tillfälle lär vara att få det [d v s golvet] mera upphöjdt än det för närvarande är» (st prot 7/5 1843).

På grund av att arkivalierna mellan 1840 och 1855 saknar upplysningar om kyrkobyggnadens tillstånd, får man den uppfattningen att inga större reparationer skulle vara av nöden. Därför läser man med förvåning Mandelgrens omdöme om kyrkan 1848: »Enär kyrkan är mycket gången i förstörelse, gjordes inga undersökningar».⁵¹

Det hade varit naturligt, om kyrkböckerna för de därefter följande åren skulle ha innehållit notiser som pekade i samma riktning som Mandelgrens reflexion, men 1850 förklaras det uttryckligen i st prot, att inga reparationer ansågs nödvändiga (endast klockan behövde en översyn). — Åren därpå drogs frågan upp om »ett par större spräckor, som utvändigt wisa sig på den västra gafveln och Norra sidowäggen», men församlingen hävdade att sprickorna »icke synas annorlunda nu, än för flere tiotal år tillbaka» (jfr s 341 f), varför inga reparationer ansågs nödvändiga. Även 1853 togs sprickorna upp till diskussion, vilket resulterade i ett beslut att »en liten kalkrappning sker nu i Sommar å de små spräckorna, som utwendigt förefinnas på Norra väggen samt westra gafveln». Det sätt på vilket frågan behandlades, visar att man ingalunda ansåg skadan vara av allvarlig natur.

Inte alla sockenbor hade emellertid samma optimistiska syn på den gamla kyrkans tillstånd. Tydligt hade under årens lopp många varnande röster höjts trots att det ej hade förts till protokollet, ty 1855 uttryckte ordföranden en önskan, »att sockenmännen ville taga kyrkan närmare i besiktning, i all synnerhet som åtskilliga församlingens medlemmar i flera år yttrat farhågor deröfver, att kyrkan skulle

kunna helt oförmodat instörta, i anseende till de spräckor och ojemnheter som å den alltför höga kyrkans norra vägg och vestra gafvel förefinnes».

Efter den besiktning som följde, var det icke längre tal om att reparera kyrkan, för första gången togs frågan om en helt ny kyrkobyggnad upp. Alla var nämligen övertygade om »att kyrkan i en icke aflägsen framtid behöfver ombyggas, och med hänsigt till kyrkokassans obetydliga tillgång vid fråga om en ny kyrkobyggnad, beslöts nu att en afgift af En RDr Bko skulle erläggas på hvarje helt Oförmedlat Hemmans Nummer ...» (st prot 1/6 1855). Det skulle emellertid dröja mer än 30 år, innan grunden till den nya kyrkan kunde läggas.

Under mellantiden, då kyrkokassan skulle växa till för det nya kyrkobygget, sparade man in på underhållet av den gamla kyrkan. Ej ens de mest nödvändiga reparationer ansåg man sig ha råd att utföra. 1857 beslöt man visserligen att gamla sakristians uppruttade »golftild» skulle ersättas och putsen under fönstren på södra sidan påbättras, men på frågan »om man skulle vidtala någon kunnig byggmästare att besiktiga kyrkan invändigt öfver panelvalvet i anseende till vådan för bristfälligheter, som någon eller några bland Socknemännen trott sig derstädes finna» var det de flestas mening, »att icke någon sådan besiktning för närvarande behöfver företagas» (st prot 27/5 1857).

1862 fördes också kyrkans bristfällighet öfver valvet på tal, men frågan om tidpunkten när nybyggnad av kyrkan skulle kunna fastställas, svarades, att något beslut härom ej kunde fattas.

Ej heller 1865 kunde nödvändiga reparationer med »kyrkans tarfvor» företagas, först skulle kommunalstämman yttra sig om utsyningsvirke.

1866 inträffade emellertid en händelse, som till att börja med tycktes framtvunga rimliga reparationer på den tydligen helt förfallna gamla byggnaden. Kyrkoherde Ringberg⁵² rapporterade 1/4 1866 följande: »I anseende dertil, att icke förr under min nära 16^{on} åriga Embets- och Tjenstetid härstädes, den märkliga händelsen inträffade under Högmesso Gudstjenst sistl. Långfredag att kyrkans predikstol betydligt skakades 2^{ne} gånger, hvilket förhållande jag då icke ville omnämna, för att icke väcka någon oro ibland församlingsmedlemmarne vid det tillfället, får jag dock nu, såväl i anledning

af nämnda händelse, hvilken härledt sig antingen af yttre blåsväderlek, eller och af en sittbänks sönderkrossande på Läktaren, samt tillika derföre att någon större öfverhängande fara tyckes vara för handen genom stenars nedfallande öfver kyrkans hvalfpanel vid Läktaren, härmed utlysa Extra Kyrkost. att hållas med denna församlings Bofaste Män m m här i kyrkan v. G. i morgon efter slutad Gudstjenst. Vid denna Stämman kommer öfverläggning och beslut att ega rum om hvilka försigtighetsmått nu böra företagas, att kunna med trygghet samlas till Gudstjenst».

Nästa dag, som var annandag påsk, hölls den extra kyrkostämman, varvid bestämdes, att kyrkan påföljande dag skulle besiktigas »såväl till det inre af väggarne ofvanföre hvalfpanelet, som äfven yttre taket, tillika med klockstapeln». De män som skulle utföra besiktningen, utsågs, och det beslöts, att dessa skulle avge skriftliga yttranden före nästa lördags afton.

Efter den syn som hölls 3/4 1866 avgavs följande rapport, som upplästes från predikstolen följande söndag: »Öfver panelwalwet på vestra gafvelväggen och hörnen å södra och norra väggarna af Stenhvalfvens befintliga quarlemningar befinnes osäkra å nedfallna stenar, hvaribland befinnas ock spräckremnor. Under panelhvalfvet förhåller det sig lika, såväl inom som utom är synliga remnor å sagde väggar, samt stenstolparne vid ingången å Läktaredörren är blifven öppning på den inra sidan, hvarföre den dörren icke får öppnas i stormväder ...»

Vid den ordinarie kyrkostämman några veckor senare beslöt församlingen, att grunden till en ny kyrka skulle läggas »6 år härefter», med förbehållet, att om församlingen fann detta omöjligt, skulle om fyra år yttrande härom avgivas och beslut fattas.

Detta beslut överklagades av Magnus Persson⁵³ i Högenäs, som gjort sig till tolk för sina byamän. De anförde följande önskemål: 1. Kyrkan skulle byggas på samma plats som den nuvarande. Där fanns redan en kyrkogård med grov stenmur och vackra lövträd, och omkring densamma ägde kyrkan ett större jordområde. Den gamla förfallna kyrkobrunnen kunde lätt sättas i stånd. Stenen i den gamla kyrkan »är till ombyggnad oklandrad». Allt detta värderade de till minst 3 000 rdr rmt. — 2. Så

mycket skulle bibehållas av kyrkans södra vägg (fram till fönstret vid läktaren) samt en del av östra gaveln, att de fick samma höjd som de kyrkor som var nybyggda på Öland. Detta värderades till 1 000 rdr rmt. — De begärde snarast möjligt en laglig syn med kyrkobyggmästaren Isberg »om den gamla kyrkan kan på tid bibehållas för säker till dess byggnads Materialer blef framskaffade».

Ett år därefter togs den omdebatterade frågan om den nya kyrkans placering åter upp, och även 1869 diskuterades flera alternativ, utan att något definitivt beslut fattades.

I januari 1873 upplästes i stämman en skrivelse med följande innehåll, författad av två sockenbor. P P Nyman i Nyby skrev: »Undertecknad var med under det att Källa församlings Äldermän voro i dag o. besiktigade Källa kyrka och dess klockstapel. Kyrkan är lifsfarlig till att hålla Gudstjenst uti; det kan ej af mig antecknas på papper de faror som synas ofvan panelhvalvet; det befinnas många stenar att redan nedfallna och flera från väggen äro på att ramla; jag fruktar att väggarna vid Läktaren störta snart ned.» I detta instämde den nyss nämnde Magnus Persson i Högenäs, och tillade: »Bristfälligheten å klockstapeln äro tvenne syller afgångne i kryssningen, samt takspånen faller ned af klockstapeln. Taket på kyrkan på den södra sidan är många af dagen genomskinande hål, hvilken tak-sida behöfver hel förnyad omläggning med nya Spont». Församlingen svarade, att de därvid icke fäste något avseende, varefter man utsåg dem som nästa dag skulle besiktiga kyrkan och klockstapeln. Resultatet av besiktningen blev endast, att »någon kalkrapning skall i Sommar försiggå invändigt å kyrkotaket öfver panelhvalvet».

Det är intressant att i detta sammanhang återge H A R Sidéns uppfattning om kyrkan, när han besökte den under sommaren 1873 (ATA). Han beskriver kortfattat kyrkan och skisserar dess byggnadshistoria. Om brädvalvet får vi veta, att det var bristfälligt, ja, i mycket dåligt skick: »Som det nuvarande trädhvalvet är dåligt och inga bräder funnos att lägga på hvalvbågarne kunde jag ej så noga besöka öfra våningen att jag af densamma kunde upprätta någon planritning».

I september samma år beslöt man att kyrkan och stapeln skulle besiktigas »i anseende till derå yp-

pade bristfälligheter som möjligen kunna och böra afhjelpas». Troligen ledde ej granskningen till något resultat, ty ett år senare, 3/11 1874, hölls åter igen en besiktning, då det påstods, att bristfälligheterna över panelvalvet vid läktaren lämpligen kunde afhjelpas dels genom anbringande av ett par balkar, dels med någon kalkrapning vid västra gaveln. Detta skulle vara tillräckligt för kyrkans säkerhet ännu i många år, sades det. Likaså skulle yttertaget på södra sidan kunna förbättras med den spån som fanns i kyrkan, och även klockstapeln kunde repareras med tjänligt virke. »Dessutom yttrades, att kyrkan icke är äfventyrlig, eller osäker för folksamling inom dess murar äfven i sitt nuvarande skick» (st prot 3/11 1874).

Några dagar senare gjorde kyrkbyggmästaren Isak Isberg upp ett förslag om reparation över panelvalvet, vilken skulle verkställas först följande år, och ännu några dagar därefter hölls en omröstning om var den nya kyrkan skulle ligga. 4 1/2 hemman ville att hon skulle stå kvar, 9 hela hemman röstade för flyttning (st prot 24/11 1874). Protokollet överklagades ända upp i Kammarkollegium av Magnus Persson m fl, men förgäves.

Reparationen över valvet, som skulle ha ägt rum 1875, ansågs 1876 »icke ... ändamålsenlig, utan endast ländande till kyrkokassans förstörande i otid», varför beslutet om reparation upphävdes. Endast någon ytterst nödvändig åtgärd till att förekomma takdropp kunde få förekomma. »Någon rasning af Stenmuren ofvan panelhvalvet, yttrade församlingsboerne nu äfven, icke är att befara» (st prot 6/8 1876).

Under de följande åren diskuterades olika förslag till den nya kyrkans placering. 1880 fattades beslut om inköp av ett område i Vi, men det visade sig sedermera att ägaren hade sålt det till annan köpare, utan att i förväg meddela församlingen.

Samma år beslöt man, att ny kyrkobyggnad skulle uppföras 1886 och att material från den gamla kyrkan skulle användas i den nya, i den mån det räckte och var dugligt. — Slutligen, 13/5 1882, undertecknades ett köpekontrakt mellan församlingen och Nils Persson i Vi angående inköp av 1 1/2 tunnland i den s k Beten, för 600 kronor.

Beträffande den nya kyrkans tillkomst, se nedan s 389 ff.

I fortsättningen berörs gamla kyrkan i kyrkböckerna endast i den mån den kan lämna material till nybygget. 1885 anhöll församlingen hos Vitterhetsakademien att få riva den gamla kyrkan för att använda stenen till den nya. Akademien sammanträdde 9/4 samma år och beslöt att avstyrka församlingens begäran. Riksantikvarien framhöll, att »Källa är en af de få äldre kyrkor, som ännu finnes i behåll på Öland», vilken »ofvanför det murkade hvalfvet har lemningar af flere smårum, som antagligen stått i sammanhang med kyrkans forna uppgift att göra tjänst vid öns försvar ... är begärt att begagna en del af den nuvarande kyrkans material svärligen kan anses som giltig anledning för borttagandet af ett märkligt fornminne, i synnerhet, som Öland icke är fattigt på lämplig sten för byggnader ...».

Vid extra stämma 25/5 1885 upplästes Akademiens svar för församlingen, varefter denna med 908 röster mot 380 yttrade sig på följande sätt: »Skulle den gamla kyrkan, som i sitt närvarande skick ingalunda är utmärkt genom något ovanligt byggnadssätt eller åldriga arkitektoniska prydnader eller vid hvilken, så vidkändt är, något historiskt minne är fästadt, och ej heller är försedd med målningar eller inskrifter — å hvalf, tak eller väggar, icke få nedbrytas för att vid den nyas uppförande användas, torde svårigheter uppstå att till den nya kyrkans uppförande erhålla duglig sten och sådan som ej förorsakar fukt, och om den skall anskaffas från längre håll, blefve det för kostsamt för den af blott 19 förmedlade mantal bestående församlingen; ... I detta yttrande ville dock icke en minoritet af 380 röster instämma, utan framhöll deremot att den gamla kyrkan borde kvarstå i oförändrat skick såsom ett kärt minne från hänsvunna tider samt åberopade Kongl. förordn. af den 29 Nov 1867 § 9 om forntida minnesmärkens fredande och bevarande. — Dock hade denna minoritet icke haft något att invända mot den gamla kyrkans nedrefning, i fall den nya hade skolat på samma plan uppföras».

Vitterhetsakademien behandlade församlingens svar den 13/7 1885 och stod fast i sitt beslut att yrka på förbud mot den gamla kyrkans rivning. Däremot fann man intet hinder möta att borttaga det moderna trävalvet samt inredningen, av vilket dock

allt som var av antikvariskt eller historiskt värde nog måste bevaras.

Under några år är det uppförandet av den nya kyrkan som helt kräver församlingens ansträngningar. Den gamla kyrkan synes ej, att döma av kyrkböckerna, ha varit föremål för några som helst omsorger utöver vad som krävdes för kulten. I slutet av år 1888 hölls den sista gudstjänsten i Källa kyrka, varefter de värdefullaste inventarierna — altarskåp, predikstol, biskopsbänk, dopfont, nattvardssilver, ljusredskap, textilier, ett par gravstenar m m — fördes över till den nya kyrkan. Dess högtidliga invigning ägde rum första advent 1888 och därefter lämnades den gamla kyrkan och kyrkogården helt åt sitt öde.

Ödekyrkan

Berövad sin utsmyckning och i ett tillstånd av det djupaste förfall på grund av bristande underhåll stod dock kyrkan kvar på sin kyrkogård. Tack vare Vitterhetsakademiens ingripande hade hon sluppit att lämna stenen i sina åldriga murar till den nya kyrkan uppe i Vi.

Akademien hade emellertid, som redan nämnts, förklarat sig ej ha något att invända emot att trävalvet och inredningen togs ut ur kyrkan. När den gamla kyrkan för första gången på fyra år nämns i kyrkböckerna, är det just på grund av att församlingen med Akademiens medgivande ämnar ta tillvara så mycket trämaterial som möjligt. Den 21/12 1889 beslöt man att låta ta ut trävalvet och vad som återstod av inredningen (bänkar, trägolv, läktare), med undantag av altaret och altarringen. Likaså tog man hand om ankarbjälkarna, vapenhusets loft och trappa samt monterade ned klockstapeln. Det som kunde behövas vid reparationer av socknens gemensamma hus, skulle användas därtill genom åldermännens försorg, medan allt det övriga skulle försäljas för kyrkokassans räkning.

Protokollet upplästes från predikstolen den 29 december och följande dag skrev en av sockenborna ett långt brev till riksantikvarien Hildebrand personligen. Brevet är undertecknat Magnus Pettersson, väl identisk med den redan nämnde Magnus Persson (not 53). Han beskriver den gamla kyrkan och redogör för vad som hade beslutats vid sammanträdet dagen förut. Brevet är delvis svärläst, brev-

Fig 243. Interiör av ödekyrkan omkring år 1900. Foto T J Arne. — Den på väggen målade altaromramningen av Peter Lundgren 1821. Jfr fig 214.

Interior of abandoned church ca 1900. The altar surround was painted on the wall by Peter Lundgren in 1821. Cf fig 214.

skrivaren är tydligen ej så van att uttrycka sig i skrift, men hans känsla för den gamla kyrkan är ej att ta miste på:

»Arbetet uti den gamla kyrkan har blifwit förnyad på Sennare tiden huilket är mera i aktningstjänslan än hvad det är uti den nya kyrkans sittplatser m m». Han beklagar den nya kyrkans orientering med koret i väster (se Källa nya kyrka), till skillnad från den gamla kyrkan, där solen »ofta gaf sin friskande lysning in genom fönstren, såsom in uti andra kyrkor som står ost och Wäster».

Han nämner också invigningen av den nya kyrkan året förut. »Som kyrkans invigning war skedd. Huad som hvar använt i från den gamla kyrkan till den nya kyrkan, som war fullbordad, skola gamla kyrkans dörrar stängas. Skall likwäl den gamla kyrkans dörrar öppnas genom kyrkostämmans beslutande åtgärder.» — Troligen menade Pettersson, att stämman först hade beslutat att låsa den gamla kyrkan, så snart det som kunde användas hade tagits bort, men att man sedan hade upphävt beslutet och ämnade låta den stå olåst: »Som blifwit tvänne gånger beslutat på et år, kyrkostämmans ordförande uppläste det förra protocollut uti kyrkostämman den 21 dennes för att ytterligare föra et nyare beslut, synes nu äga fullkomligare wärkan».

Slutligen anbefaller han »till dess höga ändamålsenliga wettinskapen ... den gamla kyrkan, kläckstapelen hängnads muren omkring kyrkan walfportar, Likstenar och alla de friska löfträden» och uttrycker som sin förhoppning att de måtte »frikännas [d v s fridlysas] såsom andra forntida minnesmärken».

Han berättar också, att föregående år, när golvet i nya kyrkan lades, hade stämman beslutat att ur den gamla kyrkan uttaga två gravstenar. Den ena är Oestanus Petris sten, den andra troligen den s k Schottenius' sten (se Nya kyrkan, fig 285, 286). Han hade då invänt, »att stennarna inte kunde wara ditlagda för att återföras ifrån sina platser», men majoriteten hade medgivit att de lades in i golvet till den nya kyrkan »som står afläxet ifrån den gamla kyrkan».

Magnus Petterssons brev hade ej avsedd verkan. Vitterhetsakademien hade ju redan givit sitt tillstånd till de av kyrkostämman beslutade åtgärderna, och följande år verkställdes denna slutliga utrens-

ning av kyrkan. Kvar lämnades endast altaret, altarringen och den västligaste ankarbjälken. Sjelva byggnaden lämnades att förfalla (fig 243). I början av 1900-talet heter det: »stommen af församl. gamla kyrka qvarstår, men vårdas ej» (Ämb ber 1901).

Den 22/1 1907 infördes i Barometern en artikel, signerad W. A., där ödekyrkans bedrövlige tillstånd beskrivs. Bakom signaturen döljer sig sannolikt William Anderson, skildringen överensstämmer nämligen nära med vad han skrev i ämnet under de följande åren.⁵⁴

En beklämmande bild av ödekyrkans fortgående förfall ger William Anderson i en tidningsartikel 1908⁵⁵: »Utanför på kyrkogården ... växer gräset ymnigt och fritt och lämnar rikt bete åt boskapen. Den söndriga kyrkodörren står öppen, vinden rusar in och hvirflar fram i det tomma rummet. Delar af fönsterbågarne stå ännu kvar, men alla glasrutor äro borttagne. Trägolfvet har borttagits och jorden är täckt af ris och kreatursspilling. Den kvarstående delen af altarskranket är täckt af fågel-smuts och allt öfrigt är sönderbrutet, prigsifvet åt okunniga händer. Spåntaket har remnor och regnet sipprar ned på takstolarne, hvarför det endast är en tidsfråga när dessa skola förruttna och störta ned. Allt gifver en så tydlig bild af förgängelse och ödeläggelse, som gärna är möjligt ... Som nu är fallet, står det gamla templet prigsifvet åt hvar man, kajorna bygga bo i loftet och under kulna höstdagar söka sig de betande fåren gärna hit in för att få skydd för regnet och den evigt sjungande blåsten ...».

Av allt att döma hör William Anderson, jämte H A R Sidén, till dem vi främst har att tacka för att intresset från sakkunnigt håll riktades mot ödekyrkan. Den 22/4 1911 anvisade riksdagen enligt ett kungl brev 2 500 kr till kyrkans konservering, i huvudsak omfattande påläggning av nytt yttertak. Arbetet utfördes av byggmästare N Petersson, Visby, i enlighet med ett av antikvarien E Ekhoft uppgjort program. 1921 insattes träluckor i de öppna fönsterhålen och även de följande åren »blev kyrkan föremål för omfattande konserveringsarbeten, bekostade av statsmedel», skriver William Anderson (ms i SvK arkiv). Han fortsätter: »1923 förnyades golvet inom altarringen, och vissa murpartier i kyrkan och sakristian, vilka hade van-

pryts genom besökandes initialer och inskrifter, blevo tunnt överkalkade. Åverkan å kyrkan kunde trots detta icke stävjas, och de framställningar, som gjordes hos församlingen, rönste icke något tillmötesgående, enär församlingen ansåg sig av ekonomiska skäl urståndsatt att anslå erforderliga medel till kyrkans vård. Ej heller ville den lämna kyrkan till staten. Efter en ifrågasatt omläggning av yttertaget beslöt dock församlingen till sist å kyrkostämman den 11/3 och 2/5 1928, att till K. Vitterhetsakademien med äganderätt överlämna kyrkan, och den 1/6 s. å. hemställde Akademien hos K. M:t, att staten måtte antaga det gjorda anbudet. Sedan det utrönt, att vid utmarksdelningen på Öland i början av 1800-talet för allmänt behov avsatts ett område om 7 tunnland, benämmt kyrkvall vid Källa kyrka, varav en del utgjordes av gamla kyrkogården, samt att ifrågavarande område ännu icke vore redovisat i jordregistret, föreskrev K. M:t i brev 26/10 1928, att kyrkan med omgivande kyrkogårdsmur och kyrkogårdsportaler skall för framtiden såsom statens egendom stå under K. Vitterhetsakademiens vård och förvaltning».

Sålunda räddades i sista stund en av vårt lands märkligaste byggnader.

Konserveringsarbeten och byggnadshistoriska undersökningar

Alltsedan staten övertog Ödekyrkan, har den varit föremål för kontinuerligt underhåll, delvis bekostat av privata donationer. I samband därmed har byggnadsarkeologiska undersökningar möjliggjorts.

Komminister Hultskogs berömvärda insatser berörs flerstädes i denna beskrivning (jfr not 44). Fil lic William Anderson och professor Johnny Roosval utforskade kyrkan, dels 1908, dels på 1930-

talet, under sistnämnda period för Sveriges Kyrkors räkning, assisterade av dåvarande amanuensen och fotografen Alfred Edle. Efter William Andersons frånfalle gavs uppdraget åt Ragnhild Boström.

På initiativ av fil dr Iwar Anderson framtoogs 1949 korets romanska östra fönster och vid samma tillfälle påträffades ingången till murtrappan i korets nordmur samt resterna av trappan i tornets södra mur. Arbetet utfördes av författaren, assisterad av Filip Sjögren. — I en syneres 1951 deltog, förutom författaren, professor Armin Tuulse och komminister L-M Holmbäck, varvid putsen avknackades dels vid skarven mellan tornet och långhuset, dels mellan koret och långhuset.

1960–1961 undergick kyrkan en omfattande restaurering, varvid även företogs en partiell utgrävning under golven. Tack vare byggnadsställningar kunde även murkrönen undersökas närmare än tidigare. Medverkande var bl a arkitekten Åke Tengelin, byggmästaren Elmer Axelsson, Filip Sjögren och författaren, som även var antikvarisk kontrollant. Fönstren försågs med glas i nya bågar. Grundmurar och mittpelaren markerades i golvet, som dessförinnan jämnades och omlades. På predikstolens plats insattes ett räcke av smidesjärn. Medeltidsaltaret återuppfördes. En trälucka, som täckte den s k prästgraven i koret, visade sig vara den dörr som ursprungligen hörde till kortrappans ingång, varför den kunde kramlas fast på sin gamla plats. De stora mursprickorna — ofta nämnda i beskrivningen ovan — lagades och vapenhustaket reparades. När en vanprydande stenhög i kyrkans västra del togs bort, påträffades några runstensfragment, och ett stort antal lösfynd gjordes där samt framför allt under korgolvet, vilka beskrivs nedan.

Glasmålningar

Fynd av glasskärvor under korgolvet 1960 bevisar, att kyrkans korfönster, åtminstone ett av dem, varit försedda med glasmålningar. Ur golvfyllningen sålades fram 27 bitar av ofärgat glas från 1300-talet

eller senare medeltiden med rester av rödbrun svartlodsmålning (bladmönster, nätsgrafferad fond, figurmålning). SHM inv nr 27130:31.

Kalkmålningar

Medeltida målningsrester

På det understa, glättade putsskiktet i koret finns två konsekrationkors, ritsade med järnpassare och med spår av röd färg i flera lager: 1. invid östra korfönstrets norra smyg, 2 m över golvet, diameter 50 cm. — 2. På södra sidan, öster om södra fönstret, 160 cm över golvet, diameter ca 39 cm.

På korets norra mur, öster om kortrappdörren, syns ett litet huvud, tecknat med svart färg på det understa puts lagret. 1300-talet?

På långhusets norra vägg kan man mellan de båda östligaste fönstren svagt urskilja målningspått i rött på det understa puts lagret: manshuvud, hästhuvud (?), tassar.

Ristningar

I putsen på långhusets södra vägg samt i sydportalens östra smyg syns flera ristningar i det innersta puts lagret (det glättade, brungula), utförda sedan putsen torkat. Där märks bl a ett skepp (fig 244), »en mindre jakt eller enkel allmogeskuta ... säkerligen ej medeltida»,⁵⁶ en lilja, växtornament m m.

På södra långhusväggen skymtar slingrande rankor på det understa puts lagret.

Målningsrester från nyare tid

På södra långhusväggen skymtar stora, slingrande rankor, målade i rött på ett av de övre puts lagren, möjligen utförda av Johan Hernell (s 158, not 44), som 1727 målade hela kyrkan samt även predikstolen m m.

Ett enkelt geometriskt mönster, målat i svart färg syns på norra långhusväggen över det östligaste fönstret. Målningen är tillkommen före ombyggnaden 1802, den befinner sig nämligen ovanför tunnvalvets anfangslinje. — Beträffande Peter Lundgrens målning 1821, se nedan.

Där förekommer även runor, bl a en enstaka följd av söndagsrunor, troligen från äldre medeltid.⁵⁷

T h om sakramentskåpet i korets östra vägg är ett litet likarmat kors inpressat djupt i putsen, medan den ännu var våt, ca 8 × 8 cm. Troligen samtida med skåpet.

Fig 244. Skepp, ristad i torr puts på långhusets södra vägg, »säkerligen ej medeltida». Foto R Boström 1960.

Ship, scratched in dry plaster on S wall of nave; »undoubtedly not medieval».

Inredning och inventarier

De flesta av Gamla kyrkans inventarier överfördes 1888 till Nya kyrkan och beskrivs nedan (s 393ff samt fig 266, 272ff).

Altare

Det medeltida stenaltaret var så stort, att det påstods uppfylla mer än en tredjedel av koret (st prot 1787). Skivan är bevarad, av grå kalksten med röda strimmor. På den slipade översidan syns svagt i hörnen fyra tunt ristade invigningskors (Andreas-kors). Profilerad och huggen på tre sidor: platt och hålkäl; fjärde sidan (långsidan) rak och endast tuktad. 211 × 131 × 10 cm.

Återfunnen 1960 som golvsten under trägolvet innanför träaltarringen. Därför är översidan hårt nött. — Det nuvarande altaret (fig 225), täckt av den medeltida skivan, uppmurades 1961 på sin ursprungliga plats, av grå, tuktad kalksten, efter ritningar av Å Tengelin.

På 1760- och 1770-talen diskuterades förändringar i koret som ansågs önskvärda men inte förrän i slutet av 1780-talet kom de till utförande. 1787 granskades altaret och korgolvet: »Sedan Sochne-mänen förliden Söndag, efter Gudstjenstens slut, besedt altarebordet, hvilket i fordna tider blifvit af sten upmurat så stort och ofanteligt at det borttager mer, än en tredjedel af Choret, stannade de omsider i det beslut, at det i höst skal borttagas och utbytas, et annat af bräder förfärdigas, samt gålfvet innan för disken, så nedsänckas at det blifver lika med gålfvet utom den samma; på det presten må slippa gå krokot och luto, som hittils skedt, när den hel Nattvarden skal utdelas till Communicanterne» (st prot 8/5 1787).

Ett år senare togs frågan åter upp. Man beslöt då att det gamla stenaltaret skulle bortbrytas, så snart vårsådden var klar. Därefter gjorde snickaren Lundberg ny inredning. 1788–1789 fick han betalt för altarbordet, disken och stolarnas omändring i koret.

Det träaltare, som snickaren Lundberg gjorde 1788 (fig 243) är av den för sin tid traditionella ty-

pen, med bukiga, svängda sidor och skiva med profilerad kant, bevarad i ett flertal öländska kyrkor. Det återgår på högaltaret i Kalmar domkyrka. Altaret målades enligt beslut 1791 (vis prot) och 1792 (st prot) av provincialmålaren And G Wadsten (s 269, not 54). Inskrift på vänster kortsida: »Målat 1792. af And: G: Wadsten». Brunt, med blåmarmorrad list. På framsidan korsade palm- och olivkvistar, målade i grönt. Sedan 1961 uppställt i nya sakristian.

Altarringar

Den till träaltaret hörande, slutna altarringen, »disken», är nu (sedan 1961) femsidigt bruten, men var, medan den ännu stod kvar i koret sju-sidig. Liksom träaltaret tillverkad 1788 av snickaren Lundberg och målad 1792 av Wadsten. Grå, med bruna armligare och knäfall (utan stoppning) samt ljusblå, marmorade speglar med svarta ramar (några speglar nya). Troligen ommålade av Peter Lundgren 1821.

1838 beslöt man att göra altarringens mittparti genombrutet, för att det nyanskaffade antependiet bättre skulle synas från kyrkorummet (st prot 1838). Detta blev möjligen utfört och skulle i så fall vara förklaringen till att några speglar senare behövde ersättas. — 1961 uppställd i nya sakristian.

En äldre altarring av i övrigt okänt utförande sträckte sig före 1788 tvärs över koret utmed altarpodiets framkant.

Altarprydnad

På högaltaret stod ända till 1888 det medeltida altarskåp, som nu pryder altaret i nya kyrkan (fig 266). — Över altaret hängde ett processionskrucifix (fig 272), och hela altarprydnaden framhävdes av ett på korväggen målat, naivt tecknat arkitektoniskt ramverk, målat med limfärg direkt på putsen 1821 av Peter Lundgren (fig 243). Två gulbruna pilastrar bar upp en rundbåge och omgavs av vita draperier, tecknade med svart, upptill och vid sidorna uppbundna i dekorativa knutar. Inom rundbågen var

Fig. 245. S:t Olof, skulptur av ek. Gotländskt arbete omkring år 1300. KLM. Foto S Hallgren 1964.

St Olav, oak sculpture. Made on Gotland ca 1300. Kalmar County Museum.

Fig 247. Helgonkonung, troligen S:t Erik, skulptur av lövträ. Danzig-arbete (?) omkring år 1400. KLM. Detalj av fig 32-33. Foto S Hallgren 1964.

Canonized king, probably St Eric, hardwood sculpture. Made at Danzig (?) ca 1400. Kalmar County Museum. Detail from figs 32 and 33.

Fig 248. Riddare, detalj av fig 32-33. Foto A Billow 1912.
Knight, detail from figs 32 and 33.

Fig 246. Krigare, detalj av fig 245. Foto R Boström 1964.
Warrior, detail from fig 245.

ett strålande Jehova-tecken inom en triangel målat med svart. Det ljusgula fältet mellan pilastrarna sträckte sig nedåt endast i nivå med altarskåpets överkant. — Ramverket förstördes till största delen 1949 då det igenmurade östra korfönstret togs fram.

Sidoaltaren

I långhusets båda östliga hörn finns avtryck av murade sidoaltaren som varit 102 cm höga. Det norra altaret har varit 108 cm brett, det södra endast 92 cm. Längden går ej att beräkna, eftersom triumfmuren endast delvis står kvar. — En rest av det ena altarets skiva (?) är bevarad, ett avslaget stycke av grå kalksten, 47 × 46 × 10 cm. Ena kanten profilerad, med en 4,5 cm bred platt + hålkäl. En i vinkel med denna ställd sida är endast tuktrad. Medeltida, litet oregelbunden skråhuggning. På undersidan råsten. Förvaras i gården Långerum 1:13–1:14.

På norra sidoaltaret stod förmodligen ett Mariaskåp, varav rester nu förvaras i KLM (fig 249–253), och på det södra bilder av S:t Olof och S:t Erik (?), nu i KLM, fig 245–248. — Sedermera har förmodligen predikstolen (fig 266, 274) varit uppställd på södra sidoaltaret.

Ett »åfferaltare» nämns i inv 1713 (jfr s 269, not 55), troligen det norra sidoaltaret.

Medeltida bildkonst

Utöver de medeltida träskulpturer, som nu står i Källa nya kyrka (fig 272, 273) och beskrives nedan, ägde kyrkan ännu i början av 1800-talet följande: »Flere Helgonbilder förvaras i kyrkan. Desse utgöra en större Mariae bild, lik Altarets; 2:ne större bilder framställande St Olof äfwen lika Altarets, och en bild som synbart tillhört ett större Crucifix samt några smärre bildgrupper» (Ahlqvist 2:1, s 93). Dessa bilder skall i det följande kallas S:t Olof och S:t Erik, av orsaker som kommer att utvecklas närmare.

Wallman⁵⁸ beskriver de båda bilderna utförligt: »Af samme konung funnos tvänne andra lösa bilder stående nere i kyrkan, den ena yngre ännu bibehållande något af sin prydliga målning och förgyllning, den andra hade tiden aldeles afklätt sin granlåt, att den låg helt simpel och sliten; troligen förträngd af den andra, som i sin ordning åter blifvit

af den ännu bebehållna altartaflan bortträngd. Båda föreställa äfven som den i altartaflan befintliga, konungen med krona, skepter, och äple i andra handen, trampande den gamle fienden.»

Inv 1829 innehåller endast en kortfattad förteckning: »I Kyrkan förvaras 2^{ne} bilder af S. Olof, och en bild, som tillhört ett större Crucifix, samt 4ra mindre bildgrupper».

1873 beslöt församlingen att till Fornminnesföreningen i Kalmar överlämna »samteliga de i Källa kyrkas Sacristi förstuga [d v s gamla sakristian] stående träbilder» (st prot 14/5 1873). Hur många de var eller vad de föreställde framgår ej av protokollet.

Lika knapphändig är uppgiften i Södermarks handskrivna katalog (KLM). När bilderna fördes in i förteckningen 22/8 1876, heter det: »Källa socken 7 mycket skadade, för kyrkan värdelösa kyrkobilder». Siffran 7 har sedermera ändrats två gånger, först till 6, sedan till 5.

Det sist angivna antalet stämmer med museets äldsta tryckta katalog,⁵⁹ i vilken fem medeltida träskulpturer anges härstamma från Källa, nämligen de här beskrivna Madonnan på månskäran (fig 249–250), de till samma altarskåp som denna hörande tre relieferna (fig 251–253) samt Kvinnligt helgon (fig 254). I Horns kat är de upptagna under nr 44, 72, 73, 45 samt 71.

Vad beträffar nyssnämnda »bild, som synbart tillhört ett större Crucifix» (Ahlqvist 2:1, s 93), har den ej gått att identifiera (därom mera s 361).

Om vi utgår ifrån, att krucifixresterna aldrig sändes till Kalmar och att de sedermera har försvunnit, återstår två skulpturer för att uppnå det av Södermark först uppgivna antalet 7.

Den ena av dem har kunnat identifieras, tack vare Mandelgren, som en i KLM tidigare under Algutsrum katalogiserad skulptur (se ovan, s 54, kallad S:t Olof, samt fig 32–33). Den beskrivs nedan, s 357 (jfr not 61) och avbildas i fig 247–248.

Den andra sk Olofsbilden har hittills ansetts vara förlorad, men torde också vara möjlig att identifiera.

I KLM förvaras endast tre medeltida skulpturer, som kan föreställa den norska helgonkonungen. Av de två som återstår, när fig 247–248 räknas bort, är en skänkt »af obekant gifvare» (Horns kat nr 56), det är den i fig 245–246 återgivna. Den andra, som

var en gåva till museet »af Löjtnant Fr v. Schéele 1877» (Horns kat nr 68), saknar varje attribut, varför Horn kallar den för »bild» och Södermark för »kyrkbild».

Återstår då nr 56 i Horns kat. Wallmans ovan citerade beskrivning stämmer väl med S:t Olofsbilden i fig 245–246. Däremot har Wallman missat sig beträffande åldersförhållandet mellan de båda skulpturerna, den bäst bevarade bilden är äldst!

Källa kyrkas båda s k S:t Olofsbilder är alltså bevarade och uppställda i KLM:

S:t Olof (fig 245–246). Av ek, sammanfogad av många trästycken. Konungen sitter frontalt på en bänk. Ansiktet visar lugna drag, ögonen är vidöppna, övre ögonkonturen och ögonbrynen kraftigt välvda. Krusigt hår och skägg. På huvudet en hög krona med varannan spets krönt av en treklöver (några spetsar avbrutna). Denna krona är sekundär och troligen utförd vid 1400-talets mitt, sedan man sågat av den ursprungliga. En slät livklädnad med långa ärmar hålls i midjan ihop av ett brett bälte med från spännet nedhängande ände. Från midjan faller livklädnaden i mjuka, parallella veck. Höger hand har hållit en nu försvunnen yxa, i vänster hand riksäpplet. Över axlarna ligger en symmetriskt draperad mantel. Tvärreflor markerar pälsbräm på samma sätt som hos Olofsbilden från Väte, SHM.⁶⁰ Manteln är hoplagd över knäna, från vilka den faller i parallella, smala veck. Fötterna i tämligen spetsiga skor vilar tungt på en liten krigare som ligger framstupa med huvudet åt vänster, nära Olofs högra fot. Hans ansikte är brett, ögonen vidöppna. Den breda munnens vänstra mungipa öppnar sig som ett runt hål. På huvudet har krigaren en rund hjälmhatt med mittkam, på överkroppen en kort jacka. Sexsidig fotplatta, skuren i ett stycke för sig. Skulpturens baksida är ihålig, bakhuvudet plant avskuret, bilden har alltså varit avsedd att sitta i ett skåp.

Nästan all kredering och färg är borta. Obetydliga färgspår: guld på kronan och livklädnaden, frisk karnation på ansiktena. Rester av rödbrun färg på Olofs hår och skägg samt på bänken. Manteln har troligen varit blå med rött foder, fotplattan grön.

Sannolikt tillverkad på Gotland omkring år 1300. Kronan en komplettering från medeltidens slut.

Helgonets ansikte troligen överarbetat på 1400-talet, liksom krigarens huvud och hjälm. — Höjd 130 cm. Horns kat nr 56.

Helgonkonung, troligen S:t Erik⁶¹ (fig 32–33 samt fig 247–248). Av lövträ, starkt maskstungen. Helgonet sitter på en bänk. Kroppen en aning osymmetriskt vriden och fötterna vilar på en riddare som försöker resa sig. Höger arm avslagen, vänster hand vilar på vänster knä och håller en nästan klotrund pyxis med liten krönknopp. Det breda ansiktet är skadat, särskilt ögonen, näsan avslagen. Skägget är lockigt och delat i mitten, de långa mustascherna hänger ned över mungiporna och det vågiga håret är benat mitt i pannan. Stora, vidöppna ögon under buktiga bryn. Kronans spetsar avslagna på den breda höga kronringen. Manteln, som går högt i halsen, är osymmetriskt draperad över höger axel och hopfäst över denna med en rad små knappar. Från höger axel ligger manteln snett över knäna och därunder ser man en åsittande livklädnad med starkt markerad midja och knäppning fram med en tät rad runda knappar. Över knäna breder manteln ut sig i mjuka buktande veck, på sidorna hänger mantelns flikar ned i strutformade veck. Fötterna är klädda i spetsiga skor och trampar på en liten riddare som till hälften reser sig under börden. Denne har toppig hjälm, som endast lämnar det breda, platta ansiktet fritt, samt en kort jacka, troligen ringbrynja kring halsen samt rustning med lambrekängartad frans och brett bälte. Nedtill är hela skulpturen sönderfränt. All kredering och målning borta. Höjd 110 cm. Danzig-arbete (?) från omkring 1400.⁶² Horns kat nr 60.

Bilden har tidigare katalogiserats under Algutsrum, men ursprunget kan tack vare Mandelgren fastställas (jfr ovan fig 32–33 samt s 60). Han skriver 1843: Af de omtalte skulpturerna förtjener endast att nämnas St Olof (se Pl LVIII fig 6) å hvilken äfven målningen är totalt förstörd».⁶³

I KLM förvaras även resterna av ett altarskåp, bestående av följande figurer av ek:

1. Maria med barnet (fig 249, 251), framställd som den apokalyptiska kvinnan, stående på månskäran. Solstrålarna saknas. Figuren i kontrapost, endast vänster fot synlig på månskäran. På höger arm bär hon det nakna Jesusbarnet, som saknar en hand och båda fötterna (benen är korsade). Marias

Fig 249–253. Skulpturer av ek från altarskåp, nordtyskt arbete från omkring 1525. KLM. Foto S Hallgren 1964.

Oak figures from triptych, North German work, ca 1525. Kalmar County Museum.

Fig 249. Madonnan som den apokalyptiska kvinnan.
The Virgin as the Apocalyptic Woman.

huvud lutar något mot barnet. Hon har utslaget långt, böljande hår, på vilket en krans med rosornament framtill och en krona vilar. Kronspetsarna borta. Marias vänstra underarm och hand saknas. Hennes mantel vilar över höger axel och är samlad i vänster sida, från vilken den faller med något kantiga, men koncentriska veck. Under manteln syns den veckrika, fotsida klänningen med halvlånga, vida ärmar. Urholkad rygg. Färgen endast delvis ursprunglig: frisk karnation, förgyllt hår, bruna ögon och ögonbryn. Manteln är förgylld, klänningen skiftar i blått och grönt. Månskäran, som i äldre beskrivningar tolkats som ett ankare, är förgylld, dess ansikte har frisk karnation. Höjd 72 cm. Horns kat nr 44.

2. Bebådelsen (fig 250). Maria ligger på knä vid en pulpet med en uppslagen bok. Hon vrider sig nästan helt om mot ängeln. Håret är utslaget, händerna är knäppta över bröstet. Hennes klänning faller i stora veck ned på en kudde, på vilken hon böjer knä. I pulpetens gavel en rundbågig öppning där tre böcker syns. Ärkeängeln Gabriel knäböjer halvt bakom henne, händerna är framsträckta (en hand avslagen). På sitt halvlånga hår bär han en krans. Över bröstet är ett band korsat. Under klädens uppvikta fäll ser man hans ena fot. Frisk

Fig 250. Bebildelsen.
The Annunciation.

Fig 251. Detalj av fig 249.
Detail from fig 249.

Fig 252. Jesu födelse.
The Birth of Christ.

Fig 253. Omskärelsen.
The Circumcision.

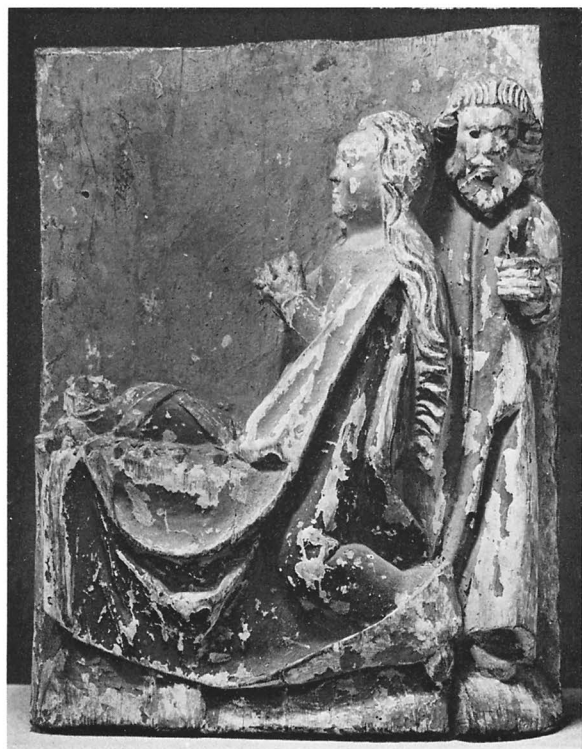

Fig 254. Kvinnligt helgon, ek, Johannes Stenrats riktning, Lübeck omkring 1480. — Har troligen hört till samma altarskåp som Madonnan i fig 272. KLM. Foto S Hallgren 1964.

Female saint, oak, Johannes Stenrat's school, Lübeck, ca 1480. Probably belonged to the same triptych as the Virgin in fig 272. Kalmar County Museum.

karnation, förgyllt hår, bruna ögon och ögonbryn. Ängeln och Maria har gröna kläder (ommålade?) med förgyllt foder. Båda har röda skor, pulpetens sockel och bokbräda röda, i övrigt grön, liksom marken. Höjd 42 cm. Horns kat nr 72.

3. Jesu födelse (fig 252). Maria ligger på knä och tillber det lindade Jesusbarnet. Hon har utslaget hår och en vid mantel. Bakom henne Josef med kort hår och spetsigt skägg. Hans vänstra hand är framsträckt mot åskådaren, den har hållit om ett runt föremål, sannolikt ett ljus.⁶⁴ Rester av ursprunglig färg: grönt, rött, svart och guld. Höjd 48 cm. Horns kat nr 73.

4. Omskärelsen (fig 253). Maria t v, fortfarande med utslaget långt hår, håller fram det lilla Jesusbarnet på ett altare. Mitt emot henne översteprästen, bakom altaret en tjänarinna. Rester av ursprunglig polykromering: Maria har grön klänning med lång slät ärm och brunsvart mantel med gulfoder. Tjänarinnans klänning röd, huvudbonaden och hakklädet förgyllda. Alla har bruna ögon och ögonbryn samt röda skor. Översteprästen har mörkbrunt hår och skägg, grön livklädnad samt svartbrun mantel med gulfoder.

Altaret grönt med röd ram omkring nischen, som är svart. Mörkbrun altarduk med guldfrans. Ljus blå fond och rödbrun mark. Höjd 44 cm. Horns kat nr 45.

Altarskåpet är ett i nordtysk eller dansk stil utfört arbete från omkring år 1525. Alla delar, utom nr 3, konserverade av Sven Wahlgren.

Sjelva skåpet är försvunnet, men på Ahlqvists tid fanns ännu dörrarna i behåll: »I Pastorskans Bänk, finnes en väl konserverad målning ifrån Catholska tiden, som föreställer Marias Bebådelse, en annan föreställer Syndafallet,⁶⁵ hvilka begge målningar äro liktidiga» (Saml III, s 17).

Till Kalmar fördes 1873 även en skulptur av ett kvinnligt helgon, av ek (fig 254). Bilden återger en ung kvinna med spetsvalt ansikte och hög panna. På hennes utslagna, långa, vågiga hår vilar en krona, som nu saknar alla spetsar. Kronringen är betydligt vidare upptill än nedtill. Den fotsida klänningen har slätt liv och långa, uppvikta ärmor. Över axlarna en veckrik mantel, också den med vida ärmor. Den mesta vidden är hopsamlad bakom vänster underarm, från vilken manteln faller i kantiga, tri-

angulära veckformer. I vänster hand håller hon en uppslagen bok, höger hand har hållit i ett runt föremål (en martyrpalm?), som är borta. Hon har spetsiga skor och står på en rund fotplatta. Färger: färgyllad klänning och mantel, den senare med blått foder. Röd sko och dito bok, grön mark. Blekarnation, bruna ögon och bryn, spår av guld på håret. Höjd 89 cm. Arbete i Johannes Stenrats⁶⁶ stil från omkring 1480 (?), se nedan Källa nya kyrka, fig 266. Konserverad av Sven Wahlgren. Horns kat nr 71.

Försvunnen medeltida skulptur

Kyrkan ägde enligt Ahlqvist ännu i början av 1800-talet ett triumfkrucifix. I hans redan citerade uppräknings av kyrkans medeltida träskulpturer, däribland ett processionskrucifix, görs nämligen ett tillägg: »... dessutom ... en särskild bild, som synbarligen varit till ett större Crucifix» (Saml III, s 17). Det var alltså endast själva Kristusbilden som var bevarad. — Upplysningar om vare sig Kristusbild, kors eller trabes saknas helt. Ingenting tyder heller på, att den var med bland de medeltida träskulpturer som i enlighet med beslut 1873 (st prot) överlämnades till fornminnesföreningen i Kalmar (se ovan). Man kan därför ej våga förmoda, att bilden skall kunna återfinnas i KLM under rubrikerna »från okänd kyrka» eller »af okänd gifvare».

Förvaringsnischer (depositorier)

Två förvaringsnischer⁶⁷ finns i koret (fig 225). På östra väggen är den större belägen, höjd 122 cm, bredd 47 cm, djup 61 cm, höjd över nuvarande golv 104 cm (över ursprungligt golv ca 94 cm). Den är klädd med ek och uppdelad i två rum. Dörrarna är kompletterade omkring 1950. Nischen är sekundärt uppbruten eller förstörd, ty murverket omkring densamma är ojämnt, innehåller bl a tegelskärvor, och den glättade gulbruna putsen upphör ett stycke utanför nischen. I det yngre putsdraget är ett likarmat kors inpressat.

I norra väggen är en mindre nisch, framtagen 1960. Mått: 43 cm hög, 52 cm bred, höjd över nuvarande golv 64 cm (över ursprungligt golv ca 107 cm). Djupet har varit mer än 47 cm, nischens bakre del försvann 1802 i samband med att gamla sakristians västra del gjordes om till predikstolstrappa.

Samma gulbruna, glättade puts, som utgör det äldsta puttskiktet i hela kyrkan, täcker nischens sidor.

Predikstol, timglas

Predikstolen (fig 266, 274) från år 1600 är jämte ett timglas från 1698 uppställda i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

På predikstolens plats i långhusets nordöstra hörn uppsattes 1961 ett räcke av smidesjärn (fig 225), ritat av Å Tengelin och utförd av smeden Bertil Nilsson, Gröndal (Köpings sn).

Bokstol

En bokstol (s 269, not 58) stod 1654 framme vid altaret. Den omnämns i samband med ett beslut att flytta fram dopfunten »iempte Altaret hoos gamble bookstolen» (vis prot 1654). Bokstolen skulle antingen tagas därifrån eller också göras litet smalare, om utrymmet så krävde. Ej bevarad.

Bänkar

I långhuset är avtryck av murade sittbänkar. De har varit placerade utmed långsidorna, från sidaltarna i öster och till tornets östra mur, har varit omkring 40 cm höga samt haft ungefär samma bredd, att döma av spår i golvets stelnäggning. Troligen från långhusets byggnadstid.

Innan kyrkan övergavs 1888, var den fylld av bänkar (fig 197). I en beskrivning av kyrkan från 1884,⁶⁸ var antalet bänkar på manssidan (i söder) 21 st, 7 fot långa (ca 210 cm), på kvinnosidan 23 st, 11 fot långa (ca 330 cm). På läktaren stod 6 bänkar. Med tanke på att läktaren endast var 12 fot djup, var bänkarna troligen fördelade i två kvarter om vardera tre bänkar (jfr nedan, läktare).

Av denna bänkinredning, som bildade slutna kvarter, finns rester bevarade, funna av komminister Hultskog ute i socknen (fig 255):

1. Dörr och ett stycke av fasaden, av gråmålad furu, med två speglar över varandra. Upptill avtryck av försvunnen tandsnittslist. Två klolikt böjda gångjärnsbeslag bevarade. Fyllningarna omges av svarta ramar och är målade i samma starkt blå marmorering som träaltarets kranlist och altarringen, antingen av And G Wadsten 1792 eller av Peter Lundgren 1821. 1600-talet, möjligen rester av de tre nya stolar i koret, som omtalas 1669 i samband

Fig 255. Bänk dörrar av furu 1600- och 1700-talen. Foto S Hallgren 1964.
Pew doors, pinewood, 17th and 18th century.

med att bänkhyra erlades för dem (räk). 101 × 61 cm.

2–3. Ljusblå bänk dörrar av furu, vardera med en enda fyllning. Spegelns färg bleknad, omgiven av svart och blå ram. Bänknummer målade i svart: »N° 6» och »N° 13». Nr 13 har kvar två gångjärn. Mått 81 × 49 cm. 1700-talet?

4. Fragment av furu från bänkfasad, prydd med en fint skulpterad pilaster med fjällornering. Spår av ljusblå och svart färg. 1600-talet. Funnen under altarpallen 1960, troligen från en av de korbänkar som nämns 1669 (jfr ovan nr 1). Längd 54 cm.

1687 var bänkarna mycket förfallna, klagar kyrkoherde Kiellander (skr t domkap 19/7 1687). — 1698 fick snickaren Mr Anders i Skriketorp, Högby sn, betalt för fyra stolar och en trappa. — 1745 utgavs till »tvenne Snickare ifrån Calmar för Stolars förfärdigande bak i Kijrkian 12:24» (räk). — 1755 beslöt man att reparera de bristfälliga bänkarna bak i kyrkan (st prot) och ett par år senare framfördes klagomål över trängsel i bänkarna (st prot 1757).

I samband med den stora ombyggnaden 1802 beslöt man följande beträffande bänkinredningen (st prot 1/8 1802). Manfolksbänkarna skulle om möjligt bli orörda, endast de som borttagits nere i kyrkan skulle ersättas av bänkar med samma mått. Nya bänkar skulle byggas framme vid korets början där de gamla slutade »i lika linia». Stolarna på norra sidan skulle gå lika långt fram, men avkortas

1/2 aln, så att gången skulle bli bredare. Alla bänkar skulle få samma bredd av 5 kvarter, d v s 75 cm. I koret skulle nya bänkar, s k fristolar, insättas. Sedan fick var och en efter behag inlägga golv i bänkarna. Några dagar senare bestämdes, att fribänkarna i koret skulle bli tre till antalet, för utrymmets skull, och inredas med trägolv. Bänkarna i söder skulle höjas till samma höjd som de på norra sidan. På läktaren skulle en klockarestol inrättas och de förfallna bänkarna på läktaren repareras (st prot 26/9 1802).

Läktare, orgel

En läktare omtalas första gången så sent som 1755: »förbud att stimma på läktaren» (st prot). Möjligen var den gjord 1698, då mästern Anders i Skriketorp fick 12 daler för 4 stolar och en trappa (till en läktare?). 1760 heter det, att den stod mitt i kyrkan, d v s i långhuset, förmodligen i dess västra hälft. I samband med ombyggnaden av tornets nedre våningar (1760) flyttades den intill tornets västra mur (fig 197). I valvresterna på norra och södra sidan höggs lägen för tre balkar som visar, att golvet på vanligt sätt sluttade in mot kyrkorummet. Läktaren var 12 fot lång (d v s djup) enligt kr prot 1884. På läktaren skulle klockaren ha sin plats (st prot 1802).

1777 och 1779 (st prot) klagas det över ungdomens störande uppträdande på läktaren. Vid sistnämnda tillfälle heter det: »Klagades öfver det

oskick som skall brukas på läkta ren af wanartiga att ej allenast spottas neder af Läcktaren i kyrkan, utan äfwen Kläder och hattar nederspottas på läkta ren», varför det bestämdes stockstraff för dem som gjorde sig skyldiga härtill.

Den enda orgel som är känd i Gamla kyrkan finns omnämnd hos Ahlqvist (Saml III, s 17): »I vapenhuset finnes resningen efter ett orgelverk, som av klockaren Jöns Nilsson Höök inköptes på en Auction uti Misterhult, Småland».

Nummertavlor

En nummertavla av okänt utseende och ålder fanns 1773, då man beslöt att anskaffa nya siffror av mäsing, fem av var sort, eftersom de gamla hade mörknat (st prot 1773). — 1805 fanns det också bara en nummertavla, den var då ny (inv). Möjligen hade man även kvar den gamla nummertavlan, ty 1821 beslöt man att förgylla ramarna på nummertavlorna samt att måla siffrorna gula. När arbetet utfördes, fick både ramar och siffror samma gula färg (st prot). — Den 28/3 1842 beslöt man att göra en ny (nummer?-)tavla (st prot). Den var färdig 25/5 samma år och var tillverkad av Gustaf Höök. Sockenborna förklarade sig vara mycket nöjda med den nya tavlan »som är uphängd under Nummer-Taflan till höger fram i Choret» och beslöt att anskaffa en liknande tavla, som skulle hängas upp mitt emot den nya. — 1866 skulle siffrorna »med första» vitmålas och tavlorna omsvärtas.

Några vitmålade siffror av järnbleck, funna under altarpallen 1960, är det enda som nu återstår av de gamla nummertavlorna och deras siffror.

Dopredskap

Av en medeltida dopfunt är endast den runda fotplattan bevarad (fig 256), av grå huggen kalksten utan uttömningshål. Profilerad: hög hålkål samt låg rundstav och platt. Höjd 23 cm, diam 59 cm.

Cuppan, som är försvunnen, har antingen varit oornerad, av s k ciborietypp, lik exempelvis dem i Föra, Anga och Ala kyrkor,⁶⁹ eller en s k gotländsk paradisfunt lik den i Hejdeby (Go), Persnäs och St Peders kirke på Bornholm m fl, Reutersvärd typ 1 a.⁷⁰ 1200-talets mitt eller senare hälft.

1654 beslöt man att funten skulle flyttas fram i koret: »Funten skall af sitt olägliga rum flötiass

fram iempte Altaret hoos gamle bookstolen, om Båda icke kunna tiliemptess berymma sig skall b:⁶⁹ gamle stool antingen thär tagas dädan eller giörass litet Smalare, ded alla bewiliade» (vis prot 1654). Troligen stod funten dess förinnan på vanligt sätt i långhusets västra del, innanför sydportalen.

1852 låg funtfoten utanför kyrkan: »Beslöts, att den runda, väl huggna, af antiquariskt värde varande Stenen som ligger utom kyrkogårdsmuren, skall inläggas och förvaras i kyrkans vapenhus eller under Läktaren i kyrkan» (st prot 1852).

Dopfat. En »Funtt kätill» upptas 1590 i PB vis. I tillägg från 1598 i samma förteckning hade tillkommit »itt bäkin». Om det användes vid dop eller var ett handfat, framgår ej. — »Mässingz bäcken 1 st» finns upptaget 1654 (inv).

Möjligen var det ett av dessa som omnämns 1705. Då togs »een gammal Kåppar Kiättil till Flögerna på Kläcketornet» (räk), se ovan Klockstapel.

Den medeltida dopfunten ersattes 1668 med en som nu står i Nya kyrkan (fig 276). Till denna hörde ett »Messings-bäcken», omnämnt i inv 1805, 1859, 1866, 1875 och 1893. Det ersattes 1936 med ett av tenn (se Nya kyrkan).

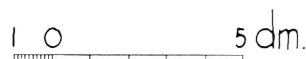
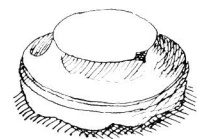
Nattvardskärl

Följande nattvardskalkar med patener är kända:

1. Är omnämnd 1590 (PB vis). Den var enligt inv 1654 »Een förgylt Messekalck, medh förgylt disk». Den vägdes och beskrevs i samband med dess nedsmältning. Vikten, 32 1/4 lod (= 416 g), utvisar, att den varit tämligen stor. Tack vare en anteckning, inklästrad i F. m. 46 (fol 14, v:o, fig 257)

Fig 256. Dopfuntsfot, huggen av grå kalksten, utan uttömningshål. 1200-talets mitt eller senare hälft. Reutersvärd typ 1 a. Uppm 1:20, S Hesselgren och S Fränne 1931.

Base of font, grey limestone, without drainage hole. Middle or second half of 13th century. Reutersvärd type 1 a.

Källa döps på Öland, ^{norra} ^{enligt}
 skickades A^o 1695 til Stockh:
 til Mr Jacob Calmander att en
 giutas ^(i en crucifix) ^{denna} inscript:
 under en kring foten:
 A^o Dⁱ M^o CCC^o LX° Gherwinvs,
 VRIDACH · ET · VXOR · EI⁹
 MARGARETA · OR^a · PRO · EIS:

är också dess utseende och ålder kända: »dess kalk skickades A^o 1695 til Stockh: til Mr Jacob Calmander,⁷¹ att om giutas ... hafr nider om kring foten: wid ett crucifix denna inscript: A^o Dⁱ M^o CCC^o LX° Gherwinvs VRIDACH. ET VXOR . EI⁹ MARGARETA . OR^a PRO . EIS:» (= Herrens år 1360, Gervin Vridach och hans hustru Margareta. Bedjen för dem). Håkansson (nr 443) förmodar, utan närmare motivering, att den medeltida kalkens fot behölls 1695. — Av silvret i denna nattvardskalk gjordes 1696 sockenbudskalken nr 3 nedan (fig 277).

2. Av förgyllt silver, tillverkad 1694 av Erik Bengtsson Starin.⁷² Han hade av församlingen erhållit sammanlagt 78 lod silver, bestående av en gammal kalk (troligen sockenbudskalken nr 1 nedan), en silverbägare, sex skedar samt tolv förgyllda silverspänger.⁷³ Församlingen önskade erhålla »een hederlig Mäsekalck med Paten, förgijlt och effter den form som nu för tiden wid Christ-hederlige Församlingar brukas». Starin utlovade i kontraktet »en effter afrijtning wällförgijlt och med Paten bestelt Kalek». Den vägde 52 3/4 lod, inklusive patenen. In inv 1713 betecknas den som »En skön kástelig kalk med pateen förgylt inuti». Så mycket silver lämnades, att det räckte till arbetskostnader, förgyllning, inköp av två alnar rött kläde samt en liten tennflaska för sockenbud. Återstoden i kontanta medel, 13 daler och 7 1/2 öre, förde Jon Simonsson i Hollingtorp hem från Stockholm och tillförde kyrkans kassa. — Starins kalk bortstals på nyåret 1849 vid ett inbrott i sakristian. Vid samma

Fig 257. Inskrift på en nu försvunnen kalk från 1360. Anteckning, inklistrad i F.m. 46, p 14 v:o, KB. Kalken nedsmält, lämnad som ersättning för sockenbudskalken fig 277.

Inscription on a now lost chalice, dating from 1360. The chalice was melted down and exchanged for a viaticum chalice, fig 277.

tillfälle blev en vinkanna (nr 2 nedan), en oblatask (nr 2 nedan) och en altarduk (nr 5 nedan) tjuvarnas byte.

3. Av förgyllt silver (synlig i fig 278), inköpt efter inbrottet 1849. Den används i Nya kyrkan (se nedan).

Kyrkan har även ägt flera sockenbudstyg:

1. Omnämnt 1590 (PB vis). Den kallas 1654 »Een lijten Hwijt [d v s oförgylld] mäsekalck medh disk» (inv). En uppgift, citerad nedan, att den gick att skruva, tyder på att cuppan skruvades på nodenvinbehållaren; den var alltså konstruerad som kalken i fig 277. — 1664 genomgick den en omfattande reparation, att döma av kostnaderna, 20 daler och 28 öre. Samma år utgavs 1 daler »För itt Sochnakalkz hws», d v s ett fodral till densamma, vilket senare omnämns sista gången i inv 1893. 1666 reparerades kalken åter, ehuru för en mindre summa, men redan 1669 betecknas den som »alt förnött och obrukelig». »Effter Kalken war så tijn att han intet kunde holla att Skrufwa, därföre togz 2 Silfwer skiedar som vägde 6 1/2 lodh och förbättrades i Calmar Hoss Mäster Steen Gulsmed».⁷⁴

2. Av det insända silvret »bleff en ny Socknekalk förfärdigat» av den nyss nämnde Sten Persson. Kontraktet med guldsmeden är daterat 8/7 1669. Den vägde, tillsammans med patenen, 26 1/2 lod. 1678 företogs en liten reparation, men även denna kalk blev snart oduglig, ty redan 1694 skickades den, jämte annat silver, till guldsmeden Erik Starin, som därav gjorde en nattvardskalk (nr 2 ovan).

3. Av delvis förgyllt silver (fig 277), enligt stämp-
lar tillverkad 1696 av Erik Starin, med användande
av en medeltida kalk (nattvardskalk nr 1 ovan).
Blev ej tjuvarnas rov 1849, emedan den förvarades i
prästgården, liksom brudkronan. Den används i
Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Till sockenbudstygnet hörande vinflaskor: 1. Av
tenn, inköpt 1694. — 2. Inköpt 1767 (räk), materia-
let okänt.

Oblataskar. Redan 1654 föreslogs, att en oblat-
ask skulle göras av ett silverstop och några skedar
samt en dukat »på det oblaterne må renligen och
väl bewaras för ohyra och annat Slemt» (vis prot).
Dukaten skulle användas till förgyllning. Förslaget
verkställdes emellertid ej.

Följande oblataskar är kända: 1. Av bleck, skänkt
1686 av kyrkoherden, Daniel Oestani Kiellander.
Den betecknas som »een Skiön låda af bleck» (räk
1686). 1748 ersattes den med en av silver, nr 2 ne-
dan, emedan den var rostig. — 2. Av silver, inuti
förgyllt, på fyra fötter, tillverkad av guldsmeden
Hans Andersson Wiggman.⁷⁵ Beslut fattades vid
biskopsvisitationen samma år, då det föreslogs, att
en oblatask skulle göras av fem silverskedar »som
... äro i det ståndet för henne [d v s kyrkan] en
obrukelig meuble». Vikten var 16 eller 16 1/2 lod
(uppgifterna varierar i de olika inv). Bortstulen
1849 vid inbrott i sakristian.

Följande vinkannor är kända: 1. Av tenn. 1866
var den gammal och söndrig och ersattes med nr 3.
— 2. Av silver, »väl arbetad» inuti starkt förgyllt
och på locket prydd med Lamet med Segerfana» (inv
1866, domkap). Tillverkad av guldsmeden Ryberg.⁷⁶
Vikten var 98 lod. Bortstulen 1849. — 3. Av ny-
silver, anskaffad 1866. — 4. Som vinflaska har an-
vänts en likörflaska av grönt glas, med namnet
BENEDICTINE inpressat. Propp av vitmetall prydd
med ett vildsvin. Höjd 27 cm. Förvaras i Nya
kyrkan.

Brudkronor och annan brudskrud

Följande brudkronor är kända:

1. Av silver, donerad 1649 i testamente efter
S(alig) Hustru Ingerid Swenesdotter, hustru till Herr
Hans, kyrkoherde i Persnäs, »Nu warande V. Pas-
toris D. Östens hustrus Styfmoder» (inv 1654). Upp-
giften om en utgift »Til Cronans förbättring 9: —»

(räk) gäller förmodligen denna. — 1670 var kyrkans
inkomster av kronan —: 17 1/3. — Håkansson nr
447.

2. En pärlkrona, även kallad »perlekrona oächt»,
skänktes 1671 (räk): »Pär Mortensson [i Kvarnstad]
haffwer effter sitt löffte giffwit 1 Parlacrona till
Kiälla Kijyrkio som i Stockholm ähr kiöpt för 5
Rdr, hwilken tacksamēligen af församlingen bleff
emottagin och den heñe Leija will skall giffwa 1 Dr
kop. m^{tt} men Pär Mortensson skal heñe till sina
barn som sig wäll stella haffwa oleijda». Kallas
gammal 1697 (räk), sista gången nämnd 1713 (inv).

3. »Brud-Krona af Perlor» inköptes 1714 (räk)
för 130 daler, en summa som hade varit utlånad
och just hade blivit återbetald till kyrkan. Den fick
ett fodral 1713 (domkap). »Asken till Cronan» sål-
des på auktion 1766–1767 (räk).

4. En brudkrona av silver anskaffades 1758:
»Kjøpt af Herr Hărădzskrifwaren Folcker en Gam-
mal Brud Crona af Sölfwē 20: —» (räk). Den be-
skrivs närmare i inv 1759: »1 st gammal Brud Crona
med tunt klädd Silfwerbläck» och kallas i inv 1774
»1 gammal brudkrona med silfwerbleck». Den för-
varades i prästgården, i varje fall 1797, då man be-
slöt att sälja den för att anskaffa en ny »efter när-
varande tids bruk».

5. Av förgyllt silver (fig 279), tillverkad 1797 av
Gustaf Högström i Stockholm, se nedan Nya kyr-
kan.

En brudkrans omnämnes 1657: »Jon Oloffsson i
Hagelstadh bekommit på en förgylt Kranss Dr.
18: 16».

Något brudbälte är ej omnämnt i kyrkans arki-
valier. 1765–1766 utlånades Högby kyrkas brud-
bälte och huvudsilver till Källa två gånger, och på
1790-talet hyrdes Högby brudkrans av två brudar i
Källa.

Övrigt silver

En silverbägare — också kallad silverstop (inv
1654), silverremmare (räk 1679) och »En Lång Sölf
Beggare» (tillägg 1694 i inv 1654) — vägde 12 lod
(= 159,48 g). Den togs 1694 till en nattvardskalk
(nr 2 ovan). Ett förslag 1654 att av bägaren och an-
nat silver tillverka en oblatask (vis prot) verkstäl-
des ej.

Mellan 1590 och 1598 tillkom bl a sex silverske-

Fig 258. Ljusstake (?) av grå kalksten. Medeltiden? Foto R Boström 1960.

Candlestick (?) of grey limestone. Medieval (?).

dar om 18 1/2 lod (PB vis). Inv 1654 upptar sammanlagt 12 skedar om 40 lod, och 1662 tillkom ytterligare en sked i testamente efter Oloff Nilsson i Nyby (tilllägg till inv 1654, L I:1). Även skedarna skickades till guldsmeden, till reparation av sockenbudskalk nr 1 ovan, till en helt ny kalk (nr 2 ovan) samt till en oblatask (nr 2 ovan).

Tolv förgyllda silverspänger (not 73) omnämns 1694 i samband med att de används till kalk nr 2 ovan.

Av allt profant silver återstod 1713 fem silver-skedar (inv), »Alt det öfriga Silfret som på gamla Inventarierne finnes uppfört, är tagit till kalkens förbättrande».

Rökelsekar

Ett »Eld kar» är upptaget 1590 (PB vis). I ett tilllägg 1598 i samma inv tillkom ett stycke av ett annat rökelsekar: »aff it gammult rökelse kaar väger 10 loodt». — 1713 upptas båda (inv), »Gl. rökelsekar af malm förwarat ifrån Påfwedömet — 1 st» samt »Dito ett stycke af ett rökelsekar af samma sort». 1774 (inv) »förmälte Socknens Åldermän och Kyrkewårdar nu mera icke finnas».

Ljusredskap

Samtliga bevarade ljusredskap, med undantag av stenljusstaken nedan, används nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan, nämligen tre ljuskronor av mässing (från 1691, 1784 och 1812), samt två dito av slipat glas, 1760-talet (fig 280) och 1883; 14 stycken väggplåtar av mässing från 1698, 1699 (fig 281) och 1756 (synlig i fig 266) samt 12 stycken av bleckplåt från 1850-talet (fig 282).

1960 påträffades rester av en arm till en ljuskrona samt av en ljuspipa, allt av järn (se nedan, Lösfynd).

I gamla kyrkan fanns i mitten av 1800-talet väggplåtar av bleck för vardera två ljus (fig 282); två hängde i koret, de övriga i långhuset. De är nu uppsatta i Nya kyrkan.

Tre medeltida stakar av gjuten mässing (fig 278, 283) stod 1866 på altarbordet (inv 1866, domkap) och står nu i Nya kyrkan, liksom 18 st ljusstakar av mässing av olika typer och från olika tider.

Ljusstake (?) av huggen, grå kalksten (fig 258) med hål upptill, troligen för ljuspigg.⁷⁷ På de fyra sidorna är inhuggna ringkors, pentagram och bömärken (?). Medeltida? Höjd 20 cm. Återfunnen 1960, inmurad (1807?) i den fyrpassformade ljusgluggen i korets södra mur.

Försvunnen är »1 liten ljuskrona», upptagen under rubriken 'Koppar', och skänkt efter 1850 av »klockaren och kopparslagaren Samuel Höök. Samma krona är försedd blott med 3 pipor och hänger under Läktaren» (inv 1859, 1866, 1875, Domkap).

1797 beslöt man, att samma inrättning skall göras med den främsta ljuskronan i kyrkan, som redan är skett med den nedersta, på det man utan för mycken svårighet ljusen må kunna uppsätta och avklippa och avklippa julljusen» (st prot). Förmodligen gällde det en hävstång över valvet, i vilken ljuskronan hängde.

Textilier

År 1590 fanns i kyrkans ägo enligt PB vis följande textilier:⁷⁸

»Messehacklar Medh allt Till behörning 3 ste

Korkåpa — 1 st.

Röklinn — 1 st.

Alter duck — 2 ste: [1598 ändrat till 1]

Handkläde — 2 ste:

Örnagåt 2 ste».

Några av dessa föremål upptas även i senare inventarier, men är ej längre i behåll. Den textila skruden⁷⁹ kan tämligen väl följas framåt i tiden i kyrkans arkivalier. De få bevarade textilierna förvaras nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan, nämligen ett antependium från 1837 (synligt i fig 279), en mässhake från 1815 samt ett mässkärp.

Altardukar: 1. Omnämnd 1590 i PB vis (se ovan), struken i inv 1598. — 2. Omnämnd 1590 i PB vis. Troligen identisk med »Altarduuk af Linnet gammal» (tillägg från 1663 i inv 1654) samt med »Dito utslitin linnen altarduuk 1 st» (inv 1713). — 3. Omnämnd, jämte nr 2, i inv 1654: »Duuk — 2 st». Möjligen samma »Duuk på altaret med knyttning 1 st», som är upptagen i inv 1713. — 4. »Ny Altarduk af Hollandsart⁸⁰ med Spitzar omkring» (inv 1748), anskaffades 1744 (räk), där den kallas altarkläde. 1747 upptas utgifter »för det nija Altarklädetz sömmande». Det omnämns 1774 (inv): »Altarduk af Hollands lärft med spetsar, af rottor mycket skadad». 1786 var det gammalt och utslitet. Sista gången upptaget i inv 1795, utslitet. — 5. 1837 anskaffades en altarduk »af fint hwitt Tyg» till det nya antependiet (tillägg till inv 1654, LIa: 1, p 62). Bortstulen 1849 vid inbrott i sakristian. — 6. En ny »af fint linne», troligen identisk med »1 st. Altarduk af Cambris,⁸¹ i sednare åren tillkommen» (inv 1866).

1876 (st prot) beslöt man att sälja »Ett fordom nyttjadt numera till kyrkoprydnad otjenligt altartäcke».

Altarkläden, d v s antependier (s 269, not 63): 1. »Altarkläde Rödt dubbelt groffgrönt⁸² medh kors wthi» (inv 1654). Var utslitet 1713: »Utslitet kläde med rödt och grönt» (inv). — 2. »Ett Rött Altarklädhe medh den oächta Sylffrduuk som det på sömmat ähr till prydelse» var skänkt 1672 av vice pastor Daniel Kiellander och hans hustru i testamente efter sonen Östen, som begravdes »under Bispe Stoolen» i kyrkan den 20 febr 1672 (tillägg från 1672 i inv 1654). Möjligen identiskt med »Altarkläde af rödt kläde gl. 1 st» (inv 1713). — 3. »Ett altare kläde af Callminck⁸³ kiöpt i Stockholm år 15: al kostar 22: Carol^r är 41: 8» (räk 1696). 1699 fick sockenskräddaren Olof Elofsson betalt för arbetet på ett altarkläde (räk). Det omtalas 1713 (inv): »Altarkläde af randigt Calmink» och 1774 (inv) »Al-

tarkläde af randigt Kallmuk, gammalt». — 4. Altarkläde, inköpt 1744 för 32: 33 (räk), möjligen är det fråga om altarduk nr 4 ovan. — 5. Av svart sammet med silverbroderier inköpt 1837, synligt i fig 278, nu i Nya kyrkan (se nedan).

1694 lämnas kostnadsförslag på rött kläde, men ej till vad ändamål. Kan möjligen avse ett antependium.

Inv 1713 upptar även ett »lijet kläde på åfferaltaret af tryckt wäf 1 st».

Kalkdukar: 1. »Kalkkläde Silkesstickat med 4 ähror (?) 1 st» är upptaget i inv 1713. Avskaffat 1748? — 2. »Dito kalkkläde af Slessing» (s 269, not 68), upptaget i inv 1713. Möjligen identiskt med »1 dito sämre, af lärft utsydt med silke» (inv 1774). — 3. »Nytt kalkkläde förährat til kyrkan af Pastoris hustru 1 st» (inv 1748), detsamma som »Kalkkläde af silke, gammalt» (inv 1774) och »ett kalkkläde af siden ...» utslitet (inv 1795). — 4. »Ett nytt kalk-kläde af sidentyg, i det gamlas ställe, som är obrukbart» (inv 1795). Det kallas »Ett st. kalkkläde af Röd Taft med gula fransar, gammalt o slitet» (inv 1866). Det var kyrkans enda kalkduk 1866 och 1875 (inv). — 5. Anskaffat 1879, se Nya kyrkan.

1734 »anskaffades nytt kalkkläde till sockenbuds-kalken» (räk).

Korkåpa, upptagen i PB vis (se ovan). Den användes senare som brudpäll: »En kurkopa som för pell brukass» (inv 1654), var av »yllet rutigt tyg» (inv 1713) och kallas senare »Pell eller Chorkåpa af bragdetyg»⁸⁴ (inv 1774).

Mässhakar: 1–3. Upptagna i PB vis, se ovan. — 4. »Een Nij Rödh mässehakel af blommerad Atlasch medh 2 Hjulkorss wthi» (inv 1654) var, jämte en mässkjorta (se nedan) anskaffad 1649 för 79 daler kopparmynt. Den var »af rödblommit Sidentyg med guld och Silke-borderat Kårs i bilder» (inv 1733); i inv 1774 heter det: »med utsydt Kors på ryggen». 1805 var den »gammal och mäst utsliten» och skulle ersättas med en ny. Den omnämns sista gången 1815 (st prot): »... af ålder blifvit nästan obrukbar». — 5. Av svart sammet, inköpt 1815, används nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Mässkjortor: 1–3. Äldre mässkjortor döljer sig i PB vis (se ovan) under rubriken »Messehacklar Medh allt Tillbehörning». 1694 såldes två gamla

mässärkar (råk), den ena var endast halv och betalades med 16 öre, den hela kostade 4 daler, 16 öre. — 4. »Ny mässe Särk af hollandzlerwft» anskaffades 1649 jämte mässshake nr 4 ovan. — 5. 1715 (råk) köptes 15 alnar »Hamplärvfft» till en mässkjorta, troligen densamma som 1752 var utsliten och skulle användas till ett »diskkläde» (st prot). Möjligen blev detta ej av, ty 1756 (inv) heter det: »En gamāl Mässeskjorta, som blifwit utsliten och sedermera försäld». — 6. (= 5?). Inv 1805 upptar »1 st Mässe Skjorta med Bälte». — 7. 1819 (st prot) beslöt man »att en ny Mässe-skjorta skulle i Sommar inköpas, emedan den gamla är aldeles försliten och ej på minsta sätt passande till den nya Mässshaken». — 8. 1876 inköptes 16 3/4 alnar Schörting (not 88) till en mässkjorta, som syddes gratis samma år av mam-sell Amelii Ringberg.

Inv 1866 upptar endast en mässkjorta.

Mässkärp (s 269, not 74): 1. Råk 1703 upptar en utgift »Till ett bälte och Rysseläder till mässehaken om lifwet 3 Dr kopp:mt». — 2. 1715 (råk) upptar en utgift för »et behörigt Bälte» till mässkjortan. Troligen det som upptas i inv 1805 och möjligen identiskt med ett skärp av läder, fodrat med blå-grått (ursprungligen violett) ylletyg i tuskaft. Knyt-band vid ändarna. Fodret är med stjälkstygn fäst mot lädret, som är mönstrat genom iträdda smala skinnrem-sor, endast 1 mm breda, i geometriskt mönster (cirklar, romber, trianglar) i grönt, rött, blått och vitt. Alla färger mycket bleknade. Längd 104 cm, bredd 5 cm. Funnet ute i socknen av kom-minister Hultskog. Förvaras i Nya kyrkan.

Kyrkokappor (= prästkappor): 1. Inköptes enligt enhälligt beslut 1757. Den var utsliten 1782. — 2. 1782 (vis prot) föreslog biskopen att en ny kyrkokappa skulle anskaffas emedan den gamla var »aldeles förfallen». Den inköptes 1783 (råk): »Til en ny kyrkokappa af Camelot⁸⁵ enligt räkn 9: 22.—». 1787 fick den lagas av mästern Källerström, emedan den »blef sönderskuren af råttor». 1866 heter det: »Prestkappan af kamelottin är aldeles utsliten», den var gammal och oduglig. — 3. 1809 anskaffades en ny kyrkokappa, enligt beslut samma år. Redan 1826 heter det: »Som Prestkappan i kyrkan är i ett högst bristfälligt och obrukbart tillstånd, beviljades att en ny skall inköpas». — 4. 1855 inköptes en ny prästkappa »af Bombasin».⁸⁶

1859 och 1866 fanns det två kyrkokappor, en gammal oduglig kappa av kamelottin, en av bombasin (inköpt 1855).

Ett röklin upptas i slutet av 1500-talet (PB vis), det är ej nämnt i senare inv.

Handkläden (s 269, not 66): 1–2. Omnämnda i slutet av 1500-talet (PB vis).

Handdukar: En handduk av dräll inköptes 1747. — 1833 beslöt man att köpa en handduk. Inv 1859, 1866 och 1875 upptar en handduk av dräll.

Diskdukar (= dukar till altarringen): 1. Upptagen i inv 1654: »Diskduk et sty: giffwen wtaff Pastore Dño Oestano Nicolai». Kanske identisk med: »Diskduuk med knyttning⁸⁷ gl. utsletin 1 st» (inv 1713). »Avskaffad 1748». — 2. Mellan 1663 och 1684 tillkommer »en diskduk, gifwen af hustru Karin Stillne till kyrkan — 1 st» (inv). — 3. En diskduk var ny 1747 (inv). Inv 1774 nämner endast en diskduk, »aldeles obrukelig», i inv 1795 »utsliten». — 4. 1844 beslöt sockenstämman att köpa så många alnar »Scherting»⁸⁸ som åtgår jämte fransar. Kallas »Skörting» i inv 1847, där det upptas under rubriken »Tillkommit».

1752 föreslogs att en utsliten mässkjorta skulle användas till diskkläde (st prot). 1792 beslöt man att anskaffa bl a ett diskkläde till nya altaret och disken (st prot).

Örnagott (s 269, not 64): 1–2. Upptas i PB vis i slutet av 1500-talet.

Som brudpäll användes på 1600-talet och senare en korkåpa (se ovan). — 1799 beslöt man att anskaffa en brudpäll, men det framgår ej av råk, om det verkställdes.

Inga håvar är kända i Gamla kyrkan. Kollekten samlades i bäcken under 1800-talet.

Fotakläde: Inv 1692 omtalar ett »Ryssetäcke»⁸⁹ ett stycke, som ligger nedanför altaret», skänkt av vice pastors hustru (efter 1684).

Gravminnen

Flertalet gravstenar befinner sig på kyrkogården (se ovan). Tre stenar överfördes 1888 till Nya kyrkan och beskrivs nedan. Ett fåtal gamla gravstenar är numera uppställda i vapenhuset:

1. Av grå kalksten, skulpterad med ett kors, format som Livets träd i låg relief (fig 259). Korsets utformning med vidgade, flikiga armar och en ring

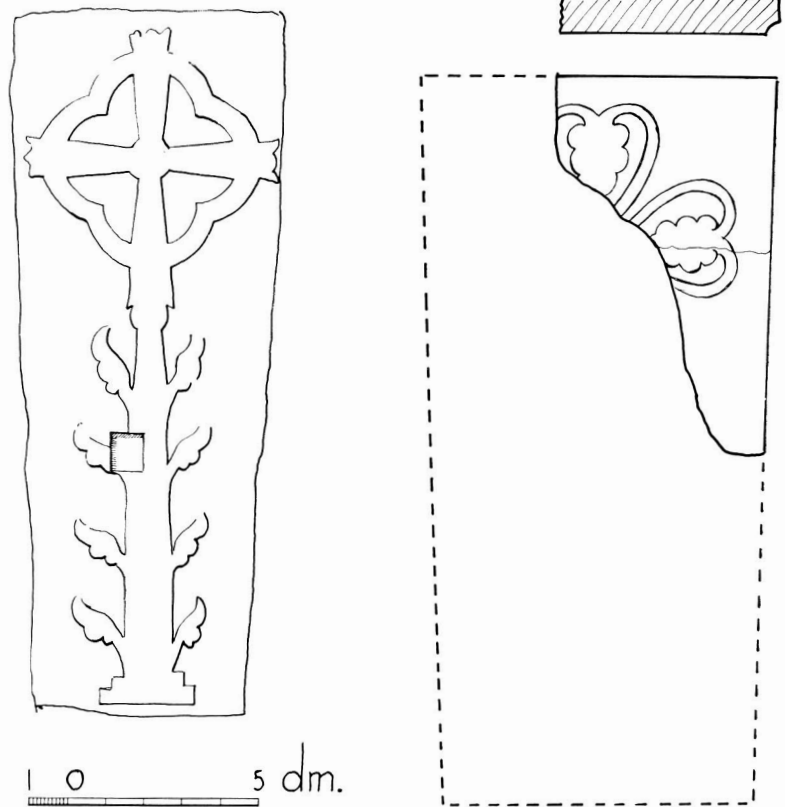

Fig 259. Gravhäll av grå kalksten, 1200-talet. Uppm 1:20, S Hesselgren och S Fränne 1931.

Grave slab of grey limestone, 13th century.

Fig 260. Fragment av gravhäll av grå kalksten, 1200-talet. Uppm 1:20, R Boström 1949.

Fragment of grave slab of grey limestone, 13th century.

omkring korset i form av ett fyrpass är nästan identisk med det på en gavelhäll på Gärdslösa kyrkogård.⁹⁰ 1200-talet. Längd 180 cm, övre bredd 74, nedre bredd 58 cm, tjocklek 15 cm. Håkansson nr 322. Gardell (II, s 95) daterar den till 1100-talet.

2. Två fragment av grå kalksten (fig 260). Endast övre högra hörnet av en trapetsformad sten bevarat. Ornerat med i ristning utförd korsträd, på vilket hjärtformigt böjda rankor utgör korsarmarna. 1200-talet. Lagad 1953. Nuvarande mått: längd 120 cm, bredd 59 cm, tjocklek 11 cm. Funnen för ett tiotal år sedan inmurad i en skorsstensstock i en gård nära kyrkan.

3. Av grå kalksten, trapetsform, visande en i ristning utförd man under en gotisk baldakin (fig 261–262). Han bär halvlångt hår med liten tonsur. Dräkten faller i stela, stiliserade veck. På bröstet ett kors. Upptill en inskrift i majuskler:

HIC : JACET : TUR/GILUS : ORATE : DEUM : PRO : ME : P/ECCATORE

(=Här vilar Tyrgils. Bedjen till Gud för mig, syndare). Resten av inskriftsbandet utfylls av en

palmettranka. 1300-talets början. Längd: 216 cm, övre bredd 143 cm, nedre 135. — Vid Rhezelius' besök (F.c. 5, s 62) låg stenen söder om kyrkan (fig 6). Han uppger, att Tyrgils var en präst, den 25:e i ordningen. Därefter följer ett dunkelt tillägg »Och dän siätte frå dän första. Numerus Pastorum fins i kända kyrkiobok Summa 28 in Christianissimo». (Den kyrkbok han åsyftar, nämns nedan).

På Ahlqvists tid var stenen såld till Högby. Enligt en med hans hand skriven anteckning i Löfgrens samling (s 44) skulle stenen då ha befunnit sig i Högby: »På Källa kyrkogård har legat en munksten, som blifvit köpt i Prosten Fornanders tid af en bonde i Högby, och nu ligger på Högby kyrkogård med denna inscription ...», varpå han återger inskriften (delvis felaktigt). Gravhällen påträffades i Källa vid kyrkogårdens uppröjning 1931. Spräckt, men restaurerad 1953. Först uppställd på en tumbaliknande uppbyggnad i långhusets västra del. 1962 flyttad till vapenhuset och upprest mot dess östra vägg. — Gardell (nr 96). Håkansson nr 323.

Flera enkla gravstenar, en del med inhuggna bo-

Fig 261. Gravhäll av grå kalksten över Tyrgils, förmodligen kyrkoherde i Källa, 1300-talets början. Jfr fig. 6. Foto S Hallgren 1964.

Grave monument of grey limestone in memory of Tyrgils, probably a priest at Källa, beginning of the 14th century. Cf fig 6.

Fig 262. Detalj av fig. 261.

Detail from fig. 261.

märken, ligger inlagda i vapenhusets golv. En av dem har samma bomärke som portringen i södra stigluckan.

I korets västra del, nedanför altaret, låg tre gravkammare, enligt vad som framkom 1960. Den mittersta, som kallades prästgravens, tillhörde kyrkoherden Oestanus Petri. Stenen över hans grav, från 1620 (fig 286) samt två andra gravstenar, en från omkring 1600 (fig 285) samt en från 1768, överfördes 1888 till Nya kyrkan och beskrivs nedan. Som ersättning för Oestanus Petris gravsten lades dörren från korttrappan över prästgravens, med den målade

sidan vänd nedåt. Numera är korgolvet omlagt och sänkt, men prästgravens plats framträder tydligt i flisgolvet.

Flera gravstenar är utspridda i socknen på vanligt sätt och används bl a som trappstenar.

Runstenar, se ovan Kyrkogården. — Minnestavlor sammansatta av kistplåtar är nu uppsatta i Nya kyrkans vapenhus och beskrivs nedan.

Votivskepp

Ett skepp fanns redan 1696 enligt räk: »Till Larss Swahn i Alfvara och Böda Sochn för Skeppet som

henger i kyrckan bek^t och hafwer gifwit —9: —». Ej bevarat.

Det skepp, som nu hänger i Nya kyrkan (fig 287), skänktes 1868 (se nedan).

Tavlor

En oljemålning, framställande Ecce homo, hänger nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Kyrkan har ägt tre nu försvunna Hedengrants-tavlor (s 158, not 53):

1. Över jubelfesten 1693 (d v s 100-årsminnet av Uppsala möte 1593), inköpt 1704. Samma år be-

talades för »Jubel Åhrs tafflans» ram («Carmer») 1: 28 till snickaren »And:», d v s Mäster Anders i Skriketorp. Även följande år upptas en utgift för dess ram. Tavlan fanns kvar 1951, men var då mycket trasig och har sedan dess förkommit. — 2. Över slaget vid Narva (1700), inköpt 1706. Mäster Anders gjorde samma år en ram och svärtade den.

1713 betalades en tavla över återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, men i tillägg till inv 1722 påpekas, att den betalats, »men sedermera intet kommit till kiörkian».

1713 uppges, att kyrkan ägde tre Hedengrants-

tavlor. Den tredje var troligen den över Karl XI:s begravning (1697).

Kyrkan har även ägt ett nu försvunnet kungatal, till vilket Jon Nyberg 1775 gjorde en ram.

Möbler m m

Fyra kistor är kända, varav en (troligen nr 4) är bevarad och uppställd i Nya kyrkan (fig 288, se nedan). 1654 ägde kyrkan tre kistor:

1. Omnämnd 1634 av Rhezelius (F.c. 4, s 11), emedan han fann ett mynt i den. Troligen var den identisk med en som enligt inv 1713 var av ek, något beslagen, försedd med tre lås och användes till förvaring av kyrkans silver. Vid inbrott i sakristian 1783 sönderlogs den av tjuvarna och fick därefter nya beslag av mäter Elg i Gaxa. Hörde troligen till de inventarier som såldes 1888 i samband med Nya kyrkans tillkomst.

2. Omnämnd 1654 (inv), av furu »med kullrigt låck och beslag utan lås» (inv 1713), såld på auktion 1767.

3. Omnämnd 1654 (inv), kallas 1713 (inv) »liten kista för kiörkiowärdarna med lås 1 st». Såld på auktion 1767.

4. 1765 anskaffades »en Nij Ekekista till Kyrkowärdarna», som enligt inv 1866 var mindre beslagen och användes av kyrkvärdarna »till nedläggande af papper o. dylikt», är troligen identisk med fig 288, som nu är uppställd i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Ett litet penningsskrin omnämns 1667 (räk), då det fick en nyckel. Det kallas »lijtet pänninge skrin med beslag och lås» (inv 1713), reparerades 1716 och stod i stora kistan. I inv 1774 och 1805 kallas det odugligt, men upptas även i inv 1859, 1866 och 1893. Försvunnet.

Två beslag från kyrkans kistor (eller från bänkdörrar), av smidesjärn med spår av svart färg, tillvaratogs på 1930-talet. Båda har oval form med utskjutande utskott vid ändarna. Det ena, som har vågigt utklippta kanter, är försett med gångjärn. Längd 23 resp 20 cm.

1761 anskaffades möbler till Nya sakristian, dels ett slagbord, som 1765 försågs med en låda, dels tre »säten». Enligt inv 1859 och 1866 fanns i sakristian två vid varandra hopfästade sittbänkar eller säten. — 1853 beslöt man att anskaffa »2^{ne} tjenliga

ryggstolar», vilka upptas i inv 1859–1893. Ej bevarade.

1713 (inv) och senare omtalas en »lång pall vid altaret». — Bland nyförvärv 1748 (inv) nämns en »Liten pall för altaret». — I inv 1713–1875 upptas en lång pall för kyrkogångshustrur.

1654 (vis prot) påbjöds, att en s k horpall skulle anskaffas. 1704 gjordes en plikt-pall, vilken 1847 var förfallen och förstörd. Sista gången omnämnd 1875. — En straffstock, »Pliktståck», upptas i inv 1713 och före 1805.

1716 anskaffades ett skåp för 24 daler. — 1841 (vis prot) uppmanade biskopen sockenmännen att ofördröjligen låta förfärdiga ett större skåp på kyrkans bekostnad, i vilket dess böcker och handlingar kunde förvaras och »hvilket borde i prestgården ställas i anseende till den i sakristian varande fuktighet». Troligen identiskt med ett skåp av furu, målat i blågrönt, som nu står i vapenhuset. På dörren inskuret »Källa Kyrka». Fyra hyllor med spår av fackindelning. Höjd 172 cm, bredd 122 cm. — 1867 beslöt man att anskaffa ännu ett skåp, emedan det som anskaffades 1841 var överfyllt. Troligen det som står i Nya kyrkans torn.

En kyrkstöt, »1 lång rör-Kepp för Kyrkovaktaren», upptas i inv 1774 och senare. 1866 var den sönderbruten. Ej bevarad.

En sanddosa av bleck förvaras nu i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Kollektredskap

1838 beslöt man, »att någon Anstalt widtages, å Hörnet af den Bänk wid stora Kyrkodörren, der Collecter pläga uphämtas, kunna insamlas så att de icke falla ned i golfwet, hwilket nu ofta händt, då de blifwit lagda på en der utsatt lös tallrik».

Inv 1893 upptar 4 st offerskålar av trä, som möjligen har samband med ovanstående.

Oblatjärn

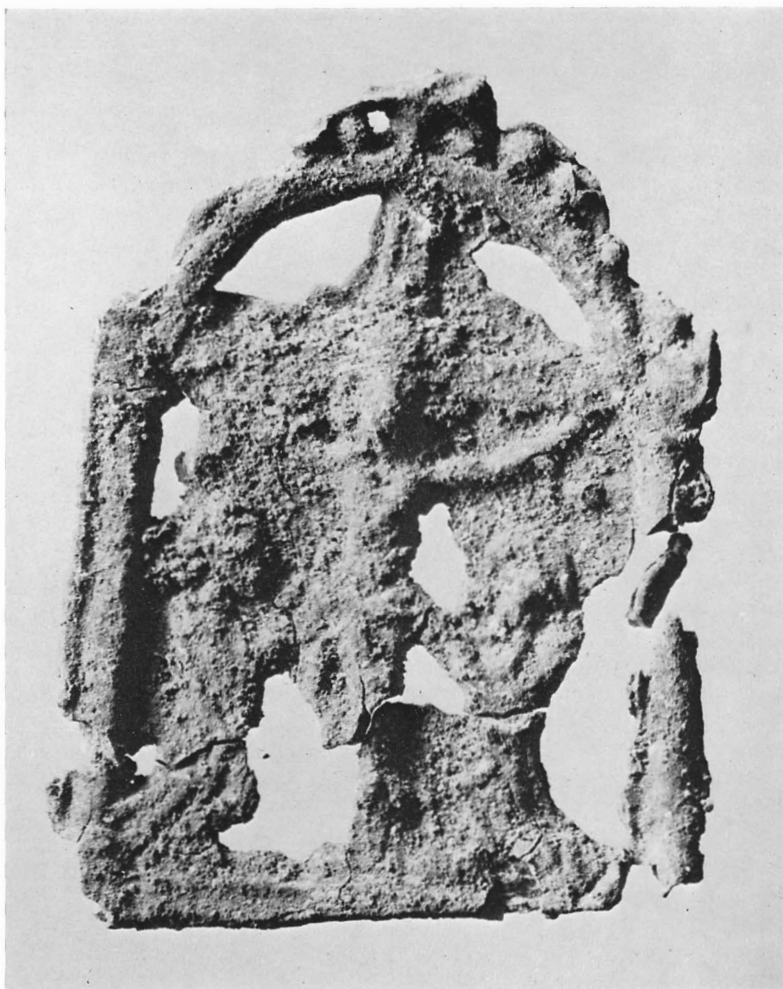
I inv 1654 upptas »itt oblatz Järn». — 1699 gjordes oblatjärnet helt nytt av smeden i Böda, mäter Jahan. — 1747 köptes ett nytt oblatjärn för 3: 16.

Böcker

Kyrkan har ägt många värdefulla böcker. De bevarade är överförda till Nya kyrkan (se nedan).

Fig 263. Pilgrimsmärke av bly, funnet 1960 under korgolvet (skala drygt 2:1). SHM inv nr 27 130: 1. Foto SHM.

Pilgrim's badge, lead, found under the floor of the chancel in 1960.

I PB vis 1590 upptas endast ett missale och ett manuale. I ett tillägg från 1598 i samma inv har samlingen vuxit. Under rubriken »Förökt Anno 98» förtecknas »gambla [munka]böcker — 9 st.» Vid Rhezelius' besök 1634 hade antalet minskat till sju. Han räknar upp följande nu förkomna böcker (F.c. I, s 7f):

»Vthi Källda Sochn kyrkia, fins effter skrefne böcker och gambla Skriffter. Nⁿ:

1. Een bok Reg. fol. Evangelia och sånger öfwer hela åhret, fremst på permen står 28 past. nomina som där warit hafwa [s 369 samt not 3].
2. Missale. Och en foliant innehålder 247 folia.
3. Evangelia och Epist. Reg. 4to och på Pergamen. 226 fol.
4. Orationes Monacum in 4to och pergament. 31 fol.

5. Psalterium Davidis och någre Cantelener. 83 fol.
6. En sångbok all medh notulis 33 fol.
7. Än Psalterium Davidis in 8vo grof stijl mycket wäl skrifuin, innehåller 204 folia».

Rhezelius (not 3) nämner också en nu försvunnen kyrkbok, i vilken fem präster på 1470- och 1480-talen hade gjort anteckningar om datum för tillträde av kyrkoherdetjänsten eller kvitterat ut kyrkans inventarier.

Lösfynd

I kyrkan har ett stort antal föremål påträffats, de flesta i samband med de byggnadshistoriska undersökningarna 1960.

1. En rund bricka (amulett?) gjuten av tenn, med ögla. Inskrift: IHS / ANNO / 1655. Diameter 31

SVENDE OME BYDDG VOR VRS ANNO DNI MCCCCLV

Fig 264. Klocka, gjuten 1455 av en på Gotland verksam klockgjutare, nedsmält 1888. Foto ATA. — Inskriften innehåller, förutom årtalet, en bön till S:t Olof. Tuschteckning, ATA.

Bell cast in 1455, by a bellwright working on Gotland, melted down in 1888. The inscription runs, St Olav pray for us ANNO DNI MCCCCLV.

mm. Påträffad på kyrkogolvet 1952. SHM inv nr 24 682.

2. Ett pilgrimsmärke av bly (fig 263), funnet under korgolvet. Det bär en framställning av den Korsfäste, omgiven av två knäböjande adoranter. Ramverket är rektangulärt, upptill rundbågigt. 1400-talet? 46 × 35 mm. — 3. Beslag av tunn, stansad kopparplåt, ytterkonturen markerad av en grov pärland. Diameter 24 mm. — 4. Fragment av beslag i bronsplåt, 7 st, varav ett av tunnt bleck, stansat i form av ett spegelvänt S. — 5. Fragment av

arm till ljuskrona av järn, längd 14 cm. — 6. Fragment av ljuspipa av järn, längd 4 cm. — 7. Glas. 27 bitar ofärgat fönsterglas från 1300-talet eller senare medeltid, se ovan Glasmålningar. — 8. 103 skärvor ofärgat fönsterglas, till större delen sannolikt medeltida ursprung. — 9. 75 stycken mynt, de flesta från medeltiden, påträffade under korgolvet. Bland dem märks 24 st s k Visbybrakteater samt vissa på svenskt område sällan eller aldrig påträffade mynt från Brandenburg och Tyska Orden m m.

Nr 2-9 påträffades 1960. Dessutom fann man

en skärva blåglaserat stengods, 1600-talet (?), kisthandtag, krokar, märlor, knappar, skärvor av dryckeskärl m m. (SHM inv nr 27 130: 1–32).

10. Rhezelius fann 1634 ett mynt i kyrkkistan (F.c. 4, s 11), en klipping (Danmark, Kristian II).⁹¹ Ej bevarad.

11. Ett verkstykke, en aldrig färdighuggen mortel (?) av grå kalksten funnen i kyrkogårdsmuren 1961. Höjd 21 cm, bredd 13 cm. Har haft fyra vertikala, motställda åsar på utsidan (jfr Killig, avb s 88).

Klockor

I slutet av 1500-talet ägde kyrkan flera klockor, en i tornet (d v s takryttaren), en i stapeln samt inte mindre än fyra stycken »Neder i Kyrkian» (PB vis). 1654 var primklockornas antal reducerat till tre, 1713 återstod endast två. De förvaras i Nya kyrkan och beskrivs nedan.

Kyrkans medeltida klocka göts om 1888, varvid endast kläppen sparades, längd 66 cm. Klockan (fig 264) var ornerad med ett bomärke (gjutarmärke) på manteln samt hade upptill en inskrift i majuskler: SVNTE OLAF BUDDE VOR VNS MCCCCLV: d v s Sankt Olof, bed för oss Herrens år 1455. Gjutarmärket visar, att klockans upphovsman var en på Gotland verksam gjutare.⁹²

1732 hade man beställt en ny klocka i Stockholm, emedan den gamla var spräckt: »... som beklagligt är, sielfva klåckan, som är myckit gammal, är sönderrämnad och Sochnemän. i Fior beställt sig en annan Klåcka i Stockholm, som nu i nästinstun-

dande Sommar skal inlösas ...» (kh Sporselius till domkap 21/2 1733). Emellertid inlöstes ej klockan, förmodligen av ekonomiska skäl. Kyrkan stod då nämligen sedan flera år under reparation. 1746 togs frågan åter upp: »Som här wid församlingen i några Åhr varit omtalt, at Klockan, såsom alt för liten, skulle antingen omstöpas och något tilläggas, el^r och emot en större bortbijtas; med aldrig kommit till någon verkställighet, så tilfrågades Sochnemännerna, om icke sådant kunde ske wid såma tilfälle som Klockegiutaren kommer till Högby, då kostnaden så för Kijrkian som församlingen torde blifwa drägeligare än eljest» (st prot). Den klockgjutare, som åsyftas, är Michael Ålander, som 1745 hade fått förskott på en klocka i Högby, men som dog 1759 utan att ha gjort rätt för sig (jfr ovan s 234).

Inte förrän klockan togs ned i samband med tillkomsten av Nya kyrkan verkställdes emellertid den omgjutning, som diskuterats under så lång tid, och först då fick kyrkan ännu en klocka, den nuvarande storklockan (se Nya kyrkan).

Vid sockenstämmor 1746 och 1747 framfördes klagomål över vårdslöshet vid klockringningen. 1758 klagades över, att klocksträngen nöttes av mot klockans vassa kant, varför man beslöt att kläda linan med läder som förstärkning. 1787 utfärdades förbud att ringa klockan så hårt att den »går öfver», ett oskick som påstods ha sin grund i att man ville »låta andra eller sina gelikar se huru stark och armstyf han vara mände» (st prot).

Noter

1. Jfr s 97 samt s 156, not 2. — *Ahlqvist* 2:1, s 84, not 1. — I Kelby på Møen har en helig källa, »Helsekilden», givit namn åt socknen (1135 Kælby). *DK, Præstø Amt*, s 957.
2. *G Lindström*, Gotlands medeltid II, s 434.
3. *Rhezelius* F.c.5, s 60. — Uppgiften hämtade R ur en medeltida kyrkbok, i vilken fem präster i slutet av 1400-talet hade gjort anteckningar (se Böcker). Jfr *Herdam* 4, s 54.
4. *Ahlqvist* 2:1, s 84. — *Herdam* 4, s 33 och 54.
5. *Oestanus Petri* (Östen Petersson), komminister i Högby 1586–1596. Underskrev Uppsala mötes beslut 1593, den förste protestantiske kyrkohereden i Källa (från omkring 1600, † omkring 1633). Gift två gånger, första hustruns namn okänt. G 2 9/7 1604 m *Carin Persdotter*. *Herdam* 4, s 50.
6. *Ahlqvist* 2:1, s 208 f.
7. *Ahlqvist* 2:2, s 283 f. — *Medeltida Öland* s 18.
8. *Hilfeling*, F.m. 57:2, s 70. Jfr *Ahnlund*, Sankt Olofs seglation s 31–57. — *Louis Réau*, *Iconographie de l'Art Chrétien*, III:II, Paris 1958, s 1005 och där a a.
9. Jättinnan *Zechiel* omtalas av *Rhezelius* F.c.5, s 63, F.c.2/3, s 103–105. — *R Boström*, Öbl julläsning 1967.
10. Liknande milstolpar finns bevarade bl a vid Gärdslösa kyrka, istensamlingen i Borgholms slott samt (mycket väl bevarad) i Kalmar, vid Dahmska huset. — *Killig*, avb s 84. — *Öland* III, s 230 ff, 235. — *M Hofrén*, *KLMedd* 1950, s 50.
11. *Luckhus* av trä under sadeltak finns på Öland nu endast bevarade i Löt och Gärdslösa, men har varit mycket vanliga, av *Rhezelius*' teckningar i F.c.5 att döma.
12. Liknande bomärken finns på en gravsten i vapenhuset, alldeles innanför dörren, samt på en gravsten i Nya kyrkan (mittgången, under läktaren, se nedan).
13. *Gilleshus* eller conviviuhus har funnits vid flera öländska kyrkor. Intill västra kyrkogårdsmuren i Gärdslösa finns grundmurarna kvar efter ett, i Köping låg ett i kyrkogårdens sydvästra hörn, avb hos *Rhezelius* (se ovan fig 2 och fig 7). I Alböke fanns 1634 en byggnad i kyrkogårdens sydvästra hörn, som också kan ha varit ett gillehus eller ett sockenmagasin. Enligt *Hilfeling* var mellanvåningarna i Böda och Källa kyrkor bostäder för resande präster och pilgrimer (F.m. 57:2, s 68 ff; F.m. 57:4, s 53 ff). I Persnäs västra torn kallas ännu de välvda rummen i första våningen för »skomakarekamrarna» och det berättas, att förr kringvandrande skomakare under sin vistelse i socknen fick bo där. Bredsätra östtorn var säte för S:t Katarinas gille och Gilleslagarna sydöst om Sandby kyrka erinrar ännu om ett gille i denna socken. Jfr Visby domkyrka, vars vind hade en liknande profan användning för de tyska köpmännen i staden. — Jfr *Ahnlund*, *Rig* 1923, s 1 ff och där angivna källor. — *Sven Ljung*, art *Gilde* i *Kulturhist lex f nord* med sp 302 ff.
14. L Ia:1, s 59. — Senare har prästgården legat på flera olika platser i socknen, bl a i Honungstorp och Vi.
15. Föreliggande beskrivning av runstenarna är granskad av riksantikvarien *S B F Jansson*. — I *Wallmans saml*, vol II, NordM, finns skisser och anteckningar om runstenar i följande delar: Öland 1, fol; Öland 2, bunt 2; Öland 3, bunt a.
16. I *Wallmans saml*, Öland 2, finns skisser av de »nyfynd» som gjordes 1960. — Det förefaller inte helt uteslutet, att ÖI 57 i själva verket omfattar fragment av två olika runstenar, har antikvarien *E Svärdström* påpekat.
17. *William Anderson*, anteckningar om Källa ödekyrka 1938, SvK arkiv.
18. De flesta exemplen på tidiga gravmonument med uppåttstående gavelstenar finns i Västergötland, Skåne och Småland. På Öland finns ett märkligt exempel i Gärdslösa (*Häkansson* nr 195, 196; *Gardell* II, s 38–39). Alla är äldre än stenen i Källa. — *S Lindqvist*, *Den helige Eskils biskopsdöme*, passim. — *H Kjellin*, *Medeltida gravvårdsformer i Norden*. — *Dens*, *Tidskr f Konstvet* 10 (1925), s 114 ff. — *Malmöställningen 1914*, katalog, nr 156–163. — *Gardell* I–II.
19. Data om kh *Chr H Ringberg* och hans hustru, se Källa nya kyrka, minnestavlor nr 2 och 3.
20. »Anförande af Högenäs byamän ^{29/6} 1866», K II:1.
21. Jfr ovan s 97, s 156 (not 2) samt *Piper*, *Burgenkunde* s 506 ff. — *William Anderson*, *Sockenfästningar* ... s 11.
22. *Kastal*, ett i de flesta fall fristående fast torn av sten med rund eller firsidig planform. Ett av de märkligaste exemplen är Kruttornet i Visby. — *E Eckhoff–O Janse*, *Visby stadsmur*. — *N P Tidmark*, »Kastalerna» eller tornborgarna på ön Gotland. — *Lundberg* I, s 411 ff. — *Tuulse* 1952, 1958, 1968. — *E B Lundberg*, art *Kastal*, *Kulturhist lex f nord* med sp 323 ff.
23. *Hadorphs* anteckningar från Källa i vol S 30 återges i underskriften till fig 196.
24. *Anderson*, *Stenåsa*, fig 13–15. — *Lundberg* I, s 303, 304, 307 och där angiven litteratur.
25. Kruttornet, se i not 22 aa. — *Tingstäde* (Go I, s 132), *Lärbro* (Go II, s 93 f samt fig 146–147), *Gothem* (Go IV, s 63 ff, fig 69–70, 73–74), *Gammelgarn* (Go IV, s 698 f, fig 757–762), *Ardre* (Go IV, s 779 f samt fig 840–841), *Sundre*, *Västergarn* och *Öja*.

26. Jfr Gothem och Gammelgarn.
27. Med *stormfri höjd* menas ungefär 30 fot (9,4 m) eller mer. *Frölén I*, s 37. — *Otto Blom* i Aarb 1895.
28. Dessa högt sittande utgångar befinner sig i Löt 10,5 m över marken, i Bredsättra 8,5 m och Hulterstad 8 m över marken. — *R. Boström*, Festskr AT, s 160.
29. Enligt uppmätning av J Söderberg 1939, SvK arkiv.
30. Enligt en tradition, meddelad 1960 av *Elna Johansson*, brukade vid begravningar före 1888 prästen stå på den ena, klockaren på den andra och ta emot, när ett sorgetag anlände till kyrkan. — *Beträffande behuggning* se bl a *Otto Norn*, Jydsk granit (1968).
31. *Ahlqvist* uppger däremot antalet »tweenne», men när han skrev om kyrkan 1827 (2:1, s 91), låg ombyggnaden två decennier tillbaka i tiden, varför det får anses fullt klart, att denne i övrigt vederhäftige författare för en gångs skull misstagit sig.
32. *R Boström*, Åkerbo hembf årsb 1950, fig 4 och s 64 ff.
33. *Absidfönster med omfattning i form av en fyrklöver* finns eller har funnits bl a i Strö (SvK Vg I, fig 97–98), Alskog (SvK Go V, s 187, fig 206) samt troligen även i Högby (se ovan s 190, 196). Att bruket av dylika öppningar varit tämligen vanligt framgår av den lilla kyrkbilden på dopfunten från Tingstad (SHM inv nr 7983). — *Danska exempel i Nørre Jernløse* (*Tuulse* 1968, pl 96; *Aron Andersson* 1968, s 35, pl 3), Kirke Fjenneslev (*DK Sorø amt* s 325 samt 1202; *Tuulse* 1968, pl 93) och Staby (*Tuulse* 1968, pl 77). — Ett praktfullt exempel kan bl a dubbelkyrkan i Schwarz-Rheindorf uppvisa.
34. Liknande *celliknande sakristior* har funnits i Hossmo och Förlösa samt troligen även i Böda (jfr ovan s 105, fig 96: B–C samt s 156, not 13 och där angiven litteratur).
35. Goda exempel på *trapphuvor* finns i Hagby och Österlars (*Frölén I*, s 64, fig 46, 47). På Öland finns dylika eller har funnits i Persnäs, Föra, Vickleby, Ventlinge, Bredsättra, Löt, Ås och N Möckleby (se kommande beskrivningar i SvK).
36. Jfr ovan s 12, fig 44:b samt *R Boström*, Festskr SK, s 64 och fig 6.
37. *Tvådelade triumfbågar* har förekommit på Öland i Alböke (se ovan fig 30), Högby (se ovan s 199, fig 120, 121) samt troligen även i Böda (s 106) och Köping (*R Boström*, Fv 1955, s 96 samt fig 2). Jämför Skälvum (*Lundberg*, Festskr AT s 138 ff samt fig 1, 5) och Ljungsarp (*Norberg*, Ein romanisches Triumphbogenkapitell s 237 ff).
38. *Skyddsrum* över kyrkorummet synes på Öland ha varit vanligare än de regelrätta *skytteväningarna*. På grund av att det nu existerar en enda öländsk kyrka som kan ge exempel på båda typerna av profanväningar, nämligen Källa, och vi beträffande övriga kyrkor på ön endast kan stödja oss på arkivaliskt bevismaterial, är det i de flesta fall omöjligt att med säkerhet särskilja de båda typerna. Böda har haft både skyddsrum och skytteväning, och över Högby kor har en skytteväning varit inrättad (se ovan s 108, 200). Egby, Löt och N Möckleby hör troligen också till de kyrkor som haft en skytteväning över valven. En motsvarighet är Hossmo kyrka, Sm (*Tuulse* a a). Skyddsrum över valven har däremot troligen varit inrättade bl a i Föra, Långlöt, Köping, Bredsättra, Alböke, Smedby samt Högby långhus (s 190, 194).
39. *Daniel Oestani Kiellander*, kh i Källa ca 1663–1690. (*Herdam* 4, s 56).
40. *Mattias Andr Gyrænius* (Gynnerman), kh i Källa 1691–1711 (*Herdam* 4, s 57).
41. *Jonas Petri Sporselius*, kh i Källa 1712–1743 (*Herdam* 4, s 57 ff).
42. *Aron Törngren*, kh i Källa 1755–1769 (*Herdam* 4, s 59).
43. KLM, Sidéns saml nr 53. — *N M Mandelgren* (ser IV, avd 9, LUKI), som också fått del av Sidéns uppgifter, återger dennes kommentar något missvisande. Bl a skriver han, att årtalet var 1806. Det finns ingen anledning därför att närmare ta hänsyn till Mandelgrens från Sidén härrörande uppgifter, utan Sidéns utsago bör analyseras direkt.
44. *Johan Hultskog*, f 1899, † 1952, komminister i Källa från 1929. Han var under många år Ödekyrkans överuppsyningsman och insamlade till kyrkan inredningsföremål, vilka genom försäljning 1888–1890 hamnat ute i socknen.
45. *Anders Törnberg*, stads- och fortifikationsmurmästare i Kalmar. Han har bl a byggt nytt valv och bred triumfbåge i Löt 1770.
46. *Ganska* i betydelsen 'fullständigt', 'helt och hållet', 'i hög grad' (SAOB).
47. Häradsurmästaren *Leonhard Lindman* byggde bl a om tornet i Högby kyrka (s 214 f). Möjligen har han egenhändigt ritat fig 133.
48. *Jonas Pihlquist*, kh i Källa 1769–1782 (*Herdam* 4, s 59).
49. Dessa fyra fönster var förmodligen följande: långhusets båda östliga fönster, södra korfönstret samt norra fönstret vid läktaren. — Fönstret mitt för sydportalen tillkom först 1807 och södra läktarfönstret behövde endast en liten ändring.
50. *Peter Lundgren*, målare, bosatt i Figeholm, Sm. Han målade kyrklig inredning samt utförde även dekorativa målningar, i Köping all inredning samt en fondmålning lik den i Källa 1825, i Föra 1831 samt draperimålningar bakom altaruppsats och predikstol i Bredsättra 1848.
51. *N M Mandelgren*, Reseberättelse 1848, ATA, s 65.
52. *Anders Ringberg*, kh i Källa 1847–1879 (*Herdam* 4, s 66 f). — Kungörelse (avskrift) av A Ringberg 1/4 1866, vol K II:1.
53. *Magnus Persson* i Högenäs, hemmansägare, är troligen identisk med den Magnus Pettersson, som skrev ett brev till riksantikvarien Hildebrand 1889 (se även Källa nya kyrka, not 2).
54. *William Anderson*, Kult och Konst 1908, s 129 ff. — *Densamme*, Varden, Khvn 1910. Se även i not 55 a a.
55. Citerat ur *William Anderson*, En ödekyrka. SvD 22/3 1908.
56. Benäget meddelande av framlidne kapten *Sam Svensson*, SjöHM.

57. *E Svärdström*, Nyköpingsstaven och de medeltida kalendarunorna, Ant ark 29, s 33.
58. *Wallmans saml II*, Öland I, bunt a. NordM.
59. *Kalmar läns forminnes-förenings historiska och etnografiska samlingar på Kalmar slott*. Kort beskrifning till ledning för besökande ... [Horn, Herman], Häfte 1–3, Kalmar 1879–1882. — Avdeln IV i häfte 2 (1880) har rubriken »Medeltiden och nyare tiden: kyrkliga föremål». Här angivna katalognummer avser denna avdelning. — *R Boström* i Fv 1969, s 38 ff.
60. S:t Olof från Väte, SHM inv nr 3091:1. *C R af Ugglas*, Gotlands medeltida träskulptur, fig 105, s 372 ff. — *Den samme*, Finskt Museum 1912, s 45. — *SvK Go III*, s 302, fig 353.
61. Har tidigare ansetts föreställa S:t Olof, men fränsett det faktum att en äldre kultbild av detta helgon redan fanns i kyrkan, måste bilden föreställa Erik. Han håller nämligen en pyxis i vänster hand och underliggaren är en riddare i rustning (fig 248) och icke den enkla krigare som är Olofs vanliga attribut under 1200- och 1300-talen (jfr fig 245–246). Erik har oftast en krönt person under fötterna (– banemannen Magnus Henriksson). *Rune Norberg*. — Docent *Aron Andersson*, antikvarien *Rune Norberg* och författaren har, sedan *SvK Öland I:1* (108) utkom 1966, var för sig kommit fram till att skulpturen i fig 32–33, 247 och 248 troligen föreställer S:t Erik i st f S:t Olof.
62. Även om det icke i Danzig bevarats någon skulptur som helt överensstämmer med denna, så har så gott som varje detalj motsvarigheter i denna stads skulptur (se t ex *K H Clasen*, Die mittelalt Bildhauer fig 273, 274 m fl). Dräkten och underliggarens rustning, tyder på en tillkomsttid av ca 1390, men eftersom man kan spåra en reflex av burgundisk stil (Claus Sluter) i det en gång magnifika ansiktet, måste den ha tillkommit något senare. I förbigående kan nämnas, att även Algutsrums altarskåp från ca 1475 är ett exempel på Danzigskulptur. *Rune Norberg*.
63. I not 51 a a, s 60.
64. *Jesu födelse* är framställd i enlighet med S:t Birgittas uppenbarelse. Maria, med utslaget hår och utan skor, tillber Jesusbarnet, som hon just framfött utan smärta. Josef försöker lysa upp nattmörkret med ett brinnande ljus, men dess sken fördunklas av det självlysande barnet. — *H Cornell*, The Iconography of the Nativity of Christ. — *Louis Réau*, Iconographie de l'art chrétien II, Iconographie de la bible II, s 224 ff.
65. Detta motiv på ett altarskåp tyder på att det senare härrör från medeltidens senaste årtionde. *Rune Norberg*.
66. *Johannes Stenrat* måste ha haft en kommissionär i Kalmar, eftersom den övervägande delen av hans bevarade arbeten befinner sig inom Kalmar län. Det är därför rimligt att även de i Kalmar verksamma målarna under 1400-talets slut påverkats av hans stil, så som troligen varit fallet med en sittande madonna från Alböke i KLM. *Rune Norberg*.
67. *Sakramentnischer*, »ciborier», observerades av Löfgren på norra väggen i följande kyrkor: Persnäs, Föra, Högsrum, Torslunda, Gärdbby, Resmo, Kastlösa och Ås. — I Egby är ännu en dylik bevarad i norra absidväggen och ytterligare en har funnits. I Gärdslösa upptäcktes en nisch i korets norra mur 1958. Flera av dessa nischer murades igen i enlighet med föreskrifter fastställda vid Uppsala möte 1593, för att förhindra tillbedjan av sakramentet. *Svenska Riksdagsakter III:1*, 88, s 39 och 144. *Credentia*, nisch där altarkärnen tillreddes innan de användes på altaret, se *E Moltke*, art *Kredens*, Kulturhist lex f nord med IX, sp 250, samt *E Gustafsson*, Ystad-Sydsvenska Dagbladets årsbok 1968, s 11.
68. Utdrag ur kr prot ^{21/10} 1884, bifogad Länsstyrelsens i Kalmar skrivelse till VHAA ^{5/12} 1884, ATA.
69. *Roosval*, Steinmeister, s 208 f. — *SvK Go IV*, fig 634, fig 197. Ytterligare exempel: Lye (*SvK Go V*, fig 85), Hamrånge (*SvK Gä* fig 262), Angarn (*SvK Up V*, fig 93), Husby-Sjuhundra (*SvK Up V*, fig 485), Låssa (*SvK Up VII*, fig 64), Riala (*SvK Up I*, fig 652), Roslags-Bro (*SvK Up II*, fig 148), Valö (*SvK Up II*, fig 429) och Västra Ryd (*SvK Up VII*, fig 115).
70. *SvK Go I*, fig 442, s 378. — *DK, Bornholm*, s 567, 568. — *Reutersvärd*, Paradisets källa, s 75 f samt fig 31–48.
71. *Jacob Callmander* var tydligen församlingens förtroendemän i Stockholm. Någon guldsmed med detta namn är ej upptagen i GSstplr.
72. *Erik Bengtsson Starin*, mästare i Stockholm 1686–1710.
73. *Spånger*, beslag eller besättningsstycken, oftast av ädel metall, fastsydda eller på annat sätt anbragta på textilier, på med tyg överklädda relikskrin eller på läderbälten m m. Jfr *Källström* s 116 och 130 ff.
74. *Sten Persson Sturk*, mästare i Kalmar 1654–1680.
75. *Hans Andersson Wiggman*, mästare i Kalmar 1712–1761.
76. Troligen *Carl Magnus Ryberg*, guldsmed i Stockholm 1805–1833.
77. Jfr stenljusstake i Stockholms-Näs kyrka (*SvK Up VII*, s 183, fig 171) samt ett par i Visby domkyrka (foto av A Roland 1913, neg nr 878:37, ATA). I Löt fanns 1713 ett par ljusstakar av sten, med järnspets, på altaret (inv).
78. Betydelsen av *röklin*, *altarduk*, *handkläde*, *örngått*, se s 269, not 63 ff.
79. Textilbeskrivningen granskad samt kompletterad med noter av antikvarien *A-M Franzén*.
80. Hollandsart = *Hollandslärfi*, se nedan.
81. *Kambrik*, fin tuskaftad linnevävad (ursprungligen tillverkad i Cambrai, stad i norra Frankrike).
82. Av fr *grosgrain*, grovt tyg av ylle eller siden.
83. *Kalmink*, ylletyg i satinbindning. Kan vara slätt eller mönstrat, ofta randigt.
84. *Bragdetyg*, mönstrad vävnad.
85. *Kamlot*, ursprungligen av kamelhår tillverkat tyg från Orienten, här troligen = glansigt tyg av hårt tvinnat kamgarn.
86. *Bombasin*, under olika tider varierande tyger av olika

material. Här förmodligen = tät vävnad av bomull med silke.

87. Se s 269, not 67.

88. *Scherting* möjligen = skirduk, skärduk, fin linnevävnad.

89. *Ryssetäcke*, troligen dubbelvävnad.

90. *Gardell* (II, s 38) daterar Gärdslösa-monumentet till 1100-talet, en datering som torde anses för tidig. 1200-talets förra hälft eller mitt föreslås för såväl Källa-stenen som Gärdslösa.

91. F.c. 4, s 11. — *N L Rasmusson* Numismatiska meddelanden XXVII (1933), s 127–128.

92. Denne klockgjutare, tillhörande den s k *Apenetergruppen*, har gjutit klockorna i Bro (utan årtal), Fardhem (1440), Vall (1443) och S:t Karin i Visby (1469, år 1885 såld till Fågelfors, Sm). *L-M Holmbäck*. — *SvK*, Go I, fig 322, s 281 (Bro); Go III, s 83 (Vall). — *M Åmark*, Sveriges medeltida kyrkklockor, s 187 f samt pl 26 E och pl 76 E.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

(se även s 84 ff)

Stockholm

RA: ED handl 1910 22/12 (nr 2553) ang kyrkobyggnad. — ATA: *Åhstrand-Löfgren*, kort beskr; *Löfgren* I, s 78 («ciborier»), s 197 f (avskr av H Ollieqvist 1672 13/12 ang prästgården), s 228 (3 teckn 1822, ext fr S och N, plan, kort beskr), s 245 (runstenar), Bihang s 45 (ant av Ahlqvist, gravsten, klockinskr); *Inv 1829* (efter Ahlqvist 2:1, s 91 ff); *Mandelgren* Reseber 1848, s 65; *H A R Sidén* skr 1873 9/8 t B E Hildebrand; *H A R Sidén* beskr 12 samt ritn (plan, fasader, stenfragm, klockinskr, dopfunt, gravstenar); skr *A Nordsten* 1884 28/11, *landsh i Kalmar* 1884 5/12, *Magnus Pettersson* t H Hildebrand 1889 30/12, *C E Sandgren* 1899 16/9 o 29/9; *VHAA prot* 1885, 9/4 § 104, 21/4 § 125, 13/7 § 220, 1889 25/9 § 251, 1910 6/9 § 193, 1911 5/9 § 166 m fl; *VHAA FU prot* 1909 4/12 § 193, 1910 6/6 § 100, 1910 5/9 § 140 m fl; *VHAA konc* 1910 6/9 t K Majt, 1910 6/9 t K Majt, 1912 15/10 III:407 t N Pettersson, 1921 31/8 t K Majt, m fl; skr *W Anderson* 1908 21/10; 4 bl ritn *S Rosman* 1908 (planer, längdsektion mot S, S-portal); *E Eckhoff* PM 17/8 1908 m m; skr *H Fagergren* 1909 5/10 o 1910 13/6, *S Brandel* PM aug 1921 samt juli 1922; *A Billow* rapport 1923 20/9, m fl; *Häkanssons saml*, Journal II (1936–1937), s 26–47, 165–173, 370, 371; fotos, uppm, tidningsurklipp mm; *Sveriges kyrkors arkiv*, ms t beskr 1929–1938 av William Anderson, bearb av J Roosval, kompl R Strömbom (Boström) 1940–1949, jämte uppm, fotos, anteckn o excerpter; Bjälbo kyrka, Ög, uppm 1939 av J Söderberg; R Boström anteckn, fotos o uppm 1949, 1951, 1960–1968. — KB: *Rhezelius* F b 22 (Aschanaeus' saml) s 5 (runstenar), s 34 (gravstenar); *Rhezelius* F c 1, s 7 (böcker); *Rhezelius* F c 2/3, s 103–105 (sägngen om Zechiel); *Rhezelius* F c 5, s 60–63 (kyrkobok, kyrkan o klockstapeln avb fr S, gravstenar mm, s 89 (prästgården); *Rhezelius* F c 4, s 11 (myntfynd i kyrkkistan); *Ransakningar* 1667 (avskr av original i VaLa), sign F 1 9:4, s 240 ff; *Törnewall* F m 46, fol 13–14 (avritn av gravsten jämte avdrag av trästock); F e 9:2 («Stenkors»); *Hilfeling* konc t Journal 1797 (F m 57:2), s 68–72 (besök i Källa), renskr av dens (utf 1804 av G v Knorring

jämte *Hilfeling*s egenhändiga teckn, F m 57:4), s 53–55. — KrA: Sjökarteverkets arkiv, *karta över Öland*, sign Litt V:26. — LMS: «*Geometrisk Book af Ölands Norre mooth*» 1683, serien Geomjordböcker, detalj av Källa kyrka o kyrkogård (G 2:36). — NordM: *Wallmans saml* vol II (omkr 1820), Öland 1, bunt 1 (Om offerkällor); bunt 2, häfte i 12:o (avvägning av den s k S:t Olofs källa); bunt i folio (offerkällan, helgonbilder, klockinskr, Tyrgils' gravsten, runsten); Öland 2, bunt 2 (avvägning av den s k S:t Olofs källa); lösa blad (Zechiels sten enl Rhezelius, Tyrgils' sten, runsten, galgplats); häfte 3 (skiss av kyrkan, runsten, beskr av hamnen); Öland 3, bunt a (5 runstensfragment, S:t Olof i altarsk, anteckn, kyrkan, runstensfragm avb); bunt c, s 398 (Vi alvar); Öland 3, bunt a (5 runstensfragm, beskr av källan o kyrkan).

Kalmar

KLM: uppm av kyrkan o stenfragm, *H A R Sidén* 1873; *Södermarks katalog*; *Westrinska saml*, uppg om konstnärer, hantverkare m fl; Något om Källa kyrka och dess inventarier. Anteckningar av *Johan Hultskog* 1942.

Lund

LUKI: *Mandelgrenska saml*, avd IV, pl 51, nr 413 (Tyrgils' gravsten); ser 2, avd XI, pl 33, nr 33 (Tyrgils' gravsten); ser 3, avd IX, nr 31 (brev från H A R Sidén 28/5 samt 17/7 1878); ser 4, avd LX, Källa, 11 st teckn av Mandelgren (delvis efter Sidén?, bl a stenfragm o den s k S:t Olofs-skulpturen); ser 5, avd IX, Källa, 2 anteckn.

Uppsala

UUB: *Hadorph* S 30, fol 80 (beskrivn); *Törnewall* S 74, fol 238 (kyrkan fr SO); *Ahlqvist*, saml, vol III, sign S 86, s 16–20.

Vadstena

VaLa: *Biskop Petrus Benedicti visitationsbok*, sign F III:a I (inv från 1500-talets slut), fol 21 v:o; *Ransakningar* 1667, originalhandl, sign F V 1. — Kyrkans arkivalier: *räk* 1650–1839 (L I:1); *special* 1835–1862 (L Ib:3); *vis prot* och *inv* 1654 (tillägg 1837), 1662, 1663 (tillägg 1669), 1672, 1684, 1692 (tillägg 1694, 1698), 1713, 1722, 1733, 1748, 1756, 1759,

1774, 1777, 1781, 1791, 1795, 1805 (L Ia:1); *st prot* 1746–1748, 1750–1752 (A I:1), 1755–1813 (K I:1), 1813–1842 (K I:2), 1842–1861 (K I:3), 1861–1863 (K II:1); *kyrko-stämмо- samt kyrko- o skolrådsprot* 1863–1898 (K II:1); *gåvoregister* 1698 (L Ia:1, s 78); *Om kyrktakets spåning* 1636, 1665, 1831 (L Ia:1, s 59); *Om kyrkans sockenbudskalk* 1669 (L Ia:1, s 62); *Om kyrkans kalk med paten* 1694–1696 (L Ia:1, s 74–79); *branden i prästgården* (L Ia:1, s 59). — *Kalmar domkapitels arkiv*, E IV:20 (Källa): äldre handl 1680–1840, skr präster t biskopen; b) ekonomisk besiktn 1901–1910; c) inv prot 1713–1893; e) vis handl 1748–1893, 1901–1910.

Högby

Hos PÅ förvaras yngre kyrkoarkivalier. *Specialräk* 1863–1939, vol L Ib:4 genomgångna.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

(se även s 87 ff, s 161 ff samt s 272)

Ahnlund, N, Medeltida gillen i Uppland, Rig 1923.

— Sankt Olofs seglation, Oljoberget och Ladugårdsgårde, Sthlm 1924.

Anderson, William, En ödekyrka, SvD 22/3 1908.

— Källa ödekyrka. ÖKS nr 4, Borgholm 1936.

— Sockenfästningar och tvåskeppiga hallkyrkor, ÖKS nr 7, Borgholm 1936.

se även W. A.

Andersson, Aron, L'art scandinave, 2, (Zodiaque), 1968.

Blom, O, Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder, Aarbøger f Nord Oldk og Hist 1895, II Række, 10 Bind.

Boström, R, Kyrkan i Källa för 700 år sedan, Åkerbo hemb f årsb 1950.

— Källa ödekyrka, Öbl julläsning 22/12 1960.

— Köping och Föra. Två givande kyrkorestaureringar på Öland, Fv 1955.

— Några bortglömda minnesmärken, Öbl julläsning 1967.

— Några skulpturer från Öland identifierade, Fv 1969.

— Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? Nordisk medeltid. Konsthstudier tillägnade Armin Tuulse, Upps 1967 (= Boström, Festskr AT).

Clasen, K H, Die mittelalterliche Bildhauer in Deutschland-Preussen, Berlin 1939.

Cornell, H, The Iconography of the Nativity of Christ, Upps 1924.

Danmarks Kirker, Præstø Amt, Khvn 1933–1935.

— Sorø Amt, Khvn 1933–1935.

Eckhoff, E. & Janse, O, Visby stadsmur, I text Sthlm 1936; II planscher Upps 1922.

Hofrén, M, Vågar och broar i Kalmar län, KLMedd 1950.

Hultskog, J, artiklar i Öbl 1942–1950.

Håkansson, G, Död mans minne. Om medeltida gravstenar på Öland. KLMedd 27, Kalmar 1939.

Lindqvist, S, Den helige Eskils biskopsdöme, Sthlm 1915.

Lindström, G, Gotlands medeltid II, Sthlm 1892.

Ljung, S, art *Gilde*, Kulturhist lex f nord med, bd V, Malmö 1960.

Lundberg, E, Skälrum och Götene, två nyrestaurerade romanska kyrkor i Västergötland. Nordisk medeltid. Konsth studier tillägnade Armin Tuulse, Upps 1967 (= Lundberg, Festskr AT).

Lundberg, E B, art *Kastal*, Kulturhist lex f nord med, bd VIII, Malmö 1963.

Malmöutställningen 1914, katalog.

Moltke, E, art *Kredens*, Kulturhist lex f nord med, bd IX, Malmö 1964.

Norberg, R, Ein romanisches Triumphbogenkapitell aus der Kirche von Ljungsarp in Västergötland, Res medievals. Ragnar Blomqvist Kal mai 1968 oblata, Archaeologica Lundensia. 3.

Norn, O, Jydsk granit. Romanske portaler og fonte, fotograferet af *Lennart Larsen*, Khvn 1968.

Piper, O, Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen, nytr 1967.

Réau, L, Iconographie de l'art chrétien II, Iconographie de la bible II, Noveau testament, Paris 1957.

— Iconographie de l'art chrétien, III:11, Paris 1958.

Reutersvärd, O, Paradisets källa och de gotländska »paradisfuntarna» / The Fountain of Paradise and the »Paradise Fonts» of Gotland. N M Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, tilläggsäfte VI, Lund 1967.

Svärdström, E, Nyköpingsstaven och de medeltida kalender-runorna, Ant ark 29, Sthlm 1966.

Tuulse, A, Borgar i Västerlandet. Ursprung och typutveckling under medeltiden, Sthlm 1952.

— Castles of the Western World, London 1958.

— Romansk konst i Norden, Sthlm 1968.

af Ugglas, C R, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott, Sthlm 1915.

— Olofsstatyn från Rusko, Suomen Museo / Finskt Museum XIX, Hfors 1912.

W. A. (= William Anderson?) i Barometern 22/1 1907.

Åmark, M, Sveriges medeltida kyrkklockor, Sthlm 1960.

Förkortningar

(se även *SEK ÖI* I:1, s v-vi)

- ATA Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Sthlm.
- BSt Kulturhistoriska byråns arkiv, RAÄ (före 1/7 1967 i K Byggnadsstyrelsen).
- dep deponerad, deposition.
- DK Danmarks Kirker. Udg af Nationalmuseet, Khvn 1933-.
- Domkap Kalmar domkapitel och dess arkiv, VaLA.
- ED handl Ecklesiastikdepartementets konseljhandlingar i RA.
- Fmpl Svenska fornminnesplatser. Vägledning utg genom VHAA. Nr 1-; 1926-.
- Fv Fornvännen, Sthlm 1906-.
- inv inventarieförteckning.
- Inv 1829 en på grund av en kgl förordning 17/4 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv, en serie i ATA.
- KB Kungl Bibl, Sthlm.
- kh kyrkoherde.
- KL Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Utgiven av Kalmar läns fornminnesförening. [51-] 3-. Kalmar 1963-.
- KLB Kalmar Läroverks Bibliotek (tidigare Gymnasiebiblioteket).
- KLM Kalmar Läns Museum och dess arkiv, Kalmar.
- KLMedd Årsboken Kalmar län. Meddelanden från Kalmar läns fornminnesförening 1-50, Kalmar 1898-1962.
- KrA Krigsarkivet, Sthlm.
- LA landsantikvarien.
- LMS, LSt K Lantmäteristyrelsens arkiv, Sthlm.
- LSB Linköpings stifts- och landsbibliotek.
- LSt se LMS.
- LUKI Lunds Universitets Konsthistoriska Institution.
- ms manuskript.
- NordM Nordiska Museet, Sthlm.
- prot protokoll.
- PÄ pastorsämbetet.
- RA Riksarkivet, Sthlm.
- RAÄ Riksantikvarieämbetet, Sthlm.
- räk räkenskaper.
- SAOB Svenska akademiens ordbok, Lund 1893-.
- SBL Svenskt Biografiskt Lexikon, Sthlm 1918-.
- SD Svenskt diplomatarium 1-6 (t o m år 1355) och ny ser) 1-4 (åren 1401-1420), Sthlm 1829-1959.
- SHM Statens Historiska Museum, Sthlm.
- SjöHM Statens Sjöhistoriska Museum, Sthlm.
- sn socken.
- Snabbinv en preliminär inventering av de svenska kyrkornas föremålsbestånd av konst- och kulturhistoriskt värde, utförd under åren 1917-1932. Samtliga snabbinventeringslistor förvaras i ATA. Ett ex har tillställts varje inventerad kyrka samt vederbörande domkapitel. — På Öland utfördes inventeringen av Anders Billow 1912-1921. Senare tillägg utförda av prästerna.
- st prot sockenstämmoprotokoll.
- SvD Svenska Dagbladet.
- SvK Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, vol 1 Upps 1912, vol 2- Sthlm 1913-.
- SvR Sveriges Runinskriiter utg av VHAA. Första bandet. Ölands runinskrifter granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate, Sthlm 1900-1906.
- UUB Uppsala Universitetsbibliotek.
- VaLA Vadstena Landsarkiv.
- VHAA K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Sthlm.
- vis prot visitationsprotokoll.
- ÖBI Ölandsbladet, Borgholm.
- ÖIÄ Överintendents Ämbetet (1918-1967 K Byggnadsstyrelsen), Sthlm.
- ÖIÄ skr skrivelser från ÖIÄ till K Maj:t (inrikes-civildep) i RA.
- ÖKS Ölands kulturminnesförenings skriftserie, Borgholm 1929-.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottnen		

Summary

CHURCHYARD, BELLTOWER

The churchyard (fig 186), the oldest part of which is the west part round the church (cf. fig 184), is surrounded by a dry wall, parts of which were built in 1813. The lichgates date from 1756 (fig 185) and 1827 (fig 187). Southeast of the church there was a belltower (fig 195), dating possibly from the 15th century (the church bell was cast in 1455). In 1701 a new belltower was erected in the southwest (fig 197); this belltower was demolished in 1890. In the east part of the churchyard are the foundations of several buildings (fig 185 E), possibly a guildhall or a vicarage. No excavations have been made.

In the northwest corner of the churchyard are the remains of a well (fig 185 F), possibly the one that gave the parish its name (the Swedish word *källa* [*Kelda* in fig 195] means *well* or *spring* in English; cf St Kilda in the Outer Hebrides), a holy well, dedicated to St Olav.

Several runestones, dating from the latter part of the 11th century, some with Christian inscriptions, have been found in the wall of the churchyard. Some of them are now in the church, others have been removed to the Kalmar County Museum, together with some medieval sculptures.

The south and east parts of the churchyard are covered with large, lying gravestones and a few upright ones, dating from the 17th, 18th and 19th centuries (fig 191). Källa is in a region where limestone has been quarried, dressed and exported for a very long time. One of the upright stones (figs 192 a, 193) was probably made on Gotland in the latter part of the 13th century or ca 1300. This stone and the stone in fig 192 b, dating from 1656, stood one at the head and the other at the foot of a grave.

HISTORY OF CHURCH BUILDING

I (figs 231, 265 A). The first church at Källa, which was once a place of great importance, with an important harbour and a holy well, was probably a wooden one. A runestone dating from the second half of the 11th century with a cross and a Christian inscription is evidence of the age of the wooden church. No traces of this first church have been found, and it is therefore not known whether it was a stave church or built of horizontal timbers with angle-posts. A complete excavation of the floor of the stone church might solve this problem.

II (fig 231, 265 A). Raids on the coasts of the Baltic by heathen pirate seamen compelled the people there to take various measures to defend themselves from the middle of the 12th century and onwards. Transforming parish churches into fortresses was one of the measures to which the Chris-

tians resorted. As seen earlier in the descriptions of the churches of Böda and Högby (pp 164 ff, 274 f), these changes were made gradually and according to different principles. At Källa, the fortification of the church was begun by the erection of a stone tower (figs 231–233), much higher than the parts of the west tower still in existence. How this tower was situated in relation to the wooden church is not known. It seems probable that the east wall of the tower was erected close to the west gable of the church, but the possibility that the tower was a free-standing erection cannot be ignored.

The tower comprised at least five storeys, several of which were divided into two barrel-vaulted rooms each. The tower could, therefore, house a rather large garrison. Storage beams show that stocks of necessities could be kept in the tower. There was probably a well inside the tower, too. No traces of a privy (garderobe) have been discovered (such as are known at Föra and Alböke). Everything suggests that the tower could serve as a safe refuge for long periods.

The construction of the building bears witness to a highly developed technique. Stability was ensured by an ingenious system of vaulting rather than by the thickness of the walls; the thrust of the vaults was distributed and neutralized by alternating the direction of the vaulting—east–west, north–south on every second storey (figs 231, 232).

It seems likely that there was no direct entrance to the ground floor of the tower. Instead there was probably a doorway in the now demolished east wall, leading straight into the first storey, entered by a ladder. If so, the ground floor could be reached from above only, by a staircase in the south wall (cf Gothem on Gotland, see note 25). A direct entrance of the second storey was situated 7.5 m above ground level on the west side, almost high enough to prevent storming (figs 183, 199 b, e, g; fig 207; cf figs 231, 232, 236).

The top storey of the tower was probably an archers' storey. There were most likely loopholes, two or three in each wall, either round-headed like the present ones, or open to the eaves, as later on the long side of the archers' storey (cf figs 231, 233).

The roof was probably a low pyramidal roof, covered with tarred oak shingles. The bell hung inside the tower or in a small belfry on the roof.

Suggested date of erection, 1170's (cf Lundberg I, p. 376, and Tuulse, Hossmo, pp. 200 f).

III (figs 233, 265 B). The wooden church was replaced by a stone church of which the ground floor of the nave now remains. In conjunction with the erection of this church, the east corners of the tower was demolished, to allow the walls of the nave to be bonded into the older walls. It is probable

that the east wall of the tower was pierced, too, to make the ground floor of the tower accessible from the nave. As far back as the history of the church can be traced in documents, the tower arch was divided by a pillar.

Only one doorway, on the south side, led into the nave (figs 206, 211, 212). The present door with ironwork (fig 213) may be secondary. There were neither windows nor doors on the north side. East of the nave was a short, wide chancel with a narrow rood arch and wide apse. It is likely that the altar, which was in the apse, was lighted by the beautifully carved window now in the west gable (fig 201). Otherwise, the church was lighted by two windows in the nave and one in the chancel, all on the south side. The westernmost window of the nave is still in its original situation, although partly blocked up (figs 212, 237). Only fragments of the surrounds of the other two remain (fig 223 c). In its oldest form the stone church was not vaulted, except the apse. The roof-trusses were probably open. Masonry benches along the side of the nave and the by-altar in the east corner were the simple furnishings (fig 233).

The presence of an apse suggests that the church was built during the 12th century. The short chancel with its narrow rood arch and wide apse is reminiscent of Lund Cathedral, and may be of a very great age, but the type survived into late Romanesque times (Lundberg I, pp 246 ff). The proportions of the chancel do not, therefore, provide any proof

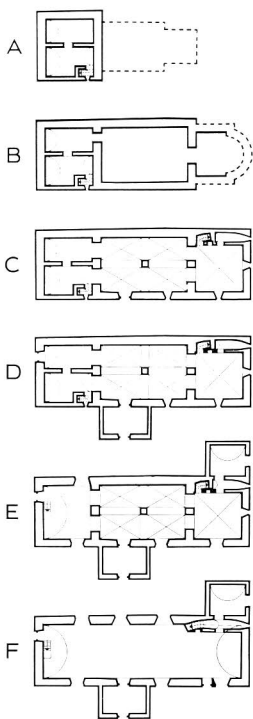

Fig 265. Kyrkans planutveckling, 1:1000. R Boström 1963.

Development of plan of church.

of the age of the church. The quatrefoil window in the apse (fig 201) has late Romanesque features. It is possible, however, that this window surround is secondary. Late Romanesque features are also the absence of door and windows on the north side of the nave, the ironwork on the south door (fig 213), the shape of the inner splays of the windows, and the situation of the windows near the outer surface of the wall.

In view of the subsequent building periods at Källa, the latest date suggested for period III is ca 1200 or the first decades of the 13th century.

IV (fig 265 C). During the early years of the stone church, the building was regarded as a satisfactory place of refuge, but when raids by heathen people became more intense, Källa, like other churches on Öland, was partly rebuilt for defence. The chancel and apse, including the rood wall, were demolished completely, as were the two east corners of the nave, after which a chancel as wide as the nave was erected (figs 234, 235 a). The building material was used again. The foundations, except for the south part, were also utilized. On the north side, the north wall, containing the vestry, stands mostly on old foundations, and the remains of the apse provided a good base for the altar and its dais. The foundation of the centre part of the rood wall was preserved, and the pillar dividing the new rood arch into two arches was placed on it (note 37). Otherwise, completely new reinforcements were bonded into the new chancel walls and new east corners of the nave. The east part of the chancel was three steps higher than the west part (figs 235-236).

The heightened walls of the nave and the elevated chancel walls form a homogeneous body of masonry, like the vaulting over the chancel and nave. The fact that there is no partition wall between the nave and the chancel above the vaulting is evidence that the vaulting was built continuously (figs 199 d, e, 219, 220).

The upper surface of the vaulting was levelled with mortar to form a floor for the new profane storey, roughly at the same level as the floor of the third storey of the tower (fig 236 a). In this way, both the high entrance on the west side of the tower and the staircases in the north and south walls could serve the middle storey and the west tower.

The windows of the chancel were probably used in the new chancel, for there seems to be no difference in time between the windows of the nave and those of the chancel, judging from the building material preserved. The beautiful window of the apse (fig 201) may have been placed in the gable of the new chancel, where there may have been a lookout post. This would provide a feasible explanation why the top steps of the staircase in the east wall turn eastwards (fig 235 c). In clear weather, there is a wide view of the Baltic Sea from this point.

The middle storey was a refuge only; the active defence of the church was still conducted from the top storey of the tower.

This phase in the history of Källa Church coincides with the final phase of many fortified churches on Öland, as well as on the mainland. Refuges above the vaulting have existed in many churches in Öland.

The middle storey dates from about the same period as the one at Böda (p 164), i.e. the end of the 12th century or ca 1200. At Källa the dating of the middle storey should be related to both the oldest stone church (period III) and the archers' storey (period V).

V. The enlargement of the church by another storey, the archers' storey, and the lowering of the tower to the same height as this storey, mark the final development of the church into a parish fortress (figs 235 c, 236 a, b; cf figs 195, 196). The east gable, with its assumed lookout post, and the top storey of the tower were demolished, and a crenelated wall with gables at the east and west was built around the whole building. The east wall of the lowered west tower was also equipped with a gable, and the whole building was roofed in two sections, of which the west section was somewhat higher than the east one (figs 195, 196).

The high entrance (7.5 m above ground level) in the west front was carefully blocked up from the outside, after several stones in the surround had been replaced by others for the sake of the bond. It was very difficult to trace the new parts of the wall from the outside, from which it may be concluded that the outside of the wall was not yet plastered. Otherwise the doorway could have been closed in a simpler way if it was to have been hidden under plaster.

The rebuilding of the upper part of the west tower led to the destruction of the staircase in the west wall from the third floor (figs 208, 209). Communication with the new top storey was probably by way of a wooden staircase, approximately as shown in fig 231:IV. There may have been a lookout post high up in the west gable, for there are two holes for beams, about 32 inches below the opening (fig 199 g), which may have supported a platform.

The belfry (fig 195, 196) was probably erected at the same time as the roof. It was needed for the bell when the west tower was built, and the timber construction of a flèche would not be very difficult in conjunction with the erection of the roof trusses.

After all these changes, the church was a well-developed parish fortress, with an upper part that satisfied the demands of active and passive defence, and a ground floor devoted to the religious life of the parish (figs 235, 236). Several multi-storey churches, reminiscent more of fortified dwellings than premises for divine service, represented on Öland by Böda and Källa, have their counterparts on the other side of the Kalmar Sound (Kläckeberga, Halltorp, Dörby and Ryssby). Round churches, too—Hagby and Voxtorp near Kalmar and, above all, the churches on the island of Bornholm—have, in spite of their plans, many features in common with the rectangular churches with two profane storeys.

The need for defence along the coasts of Sweden decreased in 1227, when one of the last outposts of heathendom, the island of Ösel, was converted. Although Ccurland was conquered in 1230–31, attacks were still to be expected from there until the middle of the 13th century (Tuulse, Hossmo pp 200 ff).

This period, too, may therefore be dated to the first half

of the 13th century. If a more precise dating is to be made, attention must be paid to the middle storey on the one hand, and to the porch on the other.

VI (fig 265 D, 229). The porch of the nave is, in its details, also a Romanesque building. The entrance is a simple reiteration of that of the nave, which supports a dating of the porch to the latter part of the 12th century and the first half of the 13th. The door between the nave and the porch may help to date the latter. As mentioned earlier, the door is rather weathered, and the wood which was once under some fittings that have dropped off forms a low, but easily discernible relief (fig 213). The nave door may have been exposed to the weather for a period of 25 to 50 years, hardly longer. If the nave of the stone church was built at the end of the 12th century or ca 1200, and the south portal was equipped with a door in the early decades of the 13th century, the porch can be dated to the middle of the 13th century or somewhat later, which seems feasible.

From the aspect of defence, such an addition as the porch must have been inadvisable. It prevented the archers in the top storey from covering large parts of the walls of the church. Also in view of the political situation, therefore, dating the porch to the middle of the 13th century seems feasible. Then a period of relative prosperity had begun. When Christianity was finally victorious along the coasts of the Baltic Sea in the middle of the 13th century, people could turn their energies to other things than defence.

The first half or middle of the 13th century seems suitable for periods IV, V and VI. The relative chronology may be considered correct, but to give an exact dating on the evidence of certain building details, masons' techniques and the like is impossible. For practical and economic reasons, such extensive building operations as those during periods IV and V could hardly have been executed in less than 25 to 30 years.

The west doorway (fig 205) may date from the same period as the porch. The chancel entrance (fig 204), on the other hand, is probably more recent. In any case, it existed in 1634 (fig 195).

VII. During late medieval times, the archers' storey was equipped with masonry parapets, perhaps in conjunction with the Danish invasion of Öland in 1361.

The first detached belltower in the east part of the churchyard (fig 195) may have been erected in the 15th century, in conjunction with the acquisition of a bell in 1455 (fig 264).

The 16th century did not leave any traces in the history of the church building.

VIII. Around 1670, the windows on the south side of the church were enlarged (figs 196, 199 d, 220). The exterior of the church was limewashed in 1694–96, probably the first time.

A gallery was erected, probably in 1698, in the west part of the nave.

IX. In 1701, the erection of a new belltower was begun in the southwest part of the churchyard (fig 197) and the decaying church was repaired extensively during the years 1716–33,

when the interior was painted, in 1727, by Johan Hernell of Växjö.

The vaulting was demolished in 1760, as well as the staircases in the lower storeys of the tower. The vaulting was replaced by a high barrel vault, reinforced with imposts in the north and south (figs 238, 265 E). The white-plastered west arch wall can still be seen (figs 183, 207).

A gallery was built in the extreme west, with a stone staircase along the west wall (several steps are from the medieval staircases in the walls, fig 183).

A few stone fragments (fig 239), which, in 1873, were in a stone wall in the parish, are said to have come from the upper storeys of the church. They are not medieval, but show Renaissance features. They are probably from Borgholm Castle.

The new vestry (figs 198, 199 a, 265 E) was built in 1761 of stone that was left over when the tower was rebuilt. Until then the small, cell-like vestry, the so-called old vestry in the north wall of the chancel, had been used (fig 226, cf fig 199 a). The roof was first covered with pantiles, but in 1771 the tiles were replaced by limestone slabs.

In 1778, anchor beams were stretched across the church, which had begun to crack, due to the pressure of the high, wide vaulting erected during the rebuilding in 1760 (fig 238).

X. From 1802–07 the church was completely rebuilt (figs 242, 265 F). All the stone vaulting, pillars and partition walls were removed and replaced by a single wooden barrel vault over the whole church. The form of the vaulting was determined by the former stone vaulting erected in 1760 in the west part of the church. The remains of the east wall of the tower, the rood wall, the staircase in the N chancel wall and cell in the SE were also demolished. The lower part of the staircase in the north wall of the chancel was rebuilt to make stairs to the pulpit (fig 228 a). The flèche was removed from the roof in 1804. All the windows were made the same size and given the same pointed heads (fig 199 d, e), except the east window of the chancel, which was blocked up. The loopholes below the eaves and the small windows of the middle storey on the south side were also closed. After that the outsides of the walls were plastered and limewashed. It was not until 1821 that means were forthcoming to paint the wooden barrel vault and furnishings.

XI. The church was in a state of serious disrepair in the middle of the 19th century. The repairs needed were so extensive that a completely new building was considered as an alternative. The position of the new church was also debated at length. In 1880 the parish asked the authorities to allow the stone in the old church to be used to build a new one, but, luckily, the Academy of Letters, History and Antiquities refused to grant such permission. It was probably H A R Sیدن (p 78) who had informed the Academy of the value of the old church.

In 1882 a site was purchased for the new church at Vi, 3 km inland, near the highway. Shortly afterwards the building of the new church of Källa was begun, and it was consecrated in 1888 (see below pp 410). All the furnishings that could

be used (triptych, processional crucifix fig 272 f) font, pulpit, lighting units, etc. (figs 266, 275 ff) and some gravestones (figs 285, 286) were transferred to the new church. The Academy agreed to allow vaulting, pews, gallery, floor and other woodwork that could be used to be removed from the old church. The belltower was also dismantled. After that the old church was left uncared for.

XII. At the beginning of the present century, William Anderson, art historian, reported on the lamentable condition of the church. By articles in the press, the attention of the authorities was drawn to the old church. The poor parish could not afford to maintain more than one church.

Parliament granted, in 1911 and later, funds for the restoration of the church, in the first place for a new roof. This work was done by N Pettersson, a builder of Visby, according to a programme drawn up by E Ekhoft, antiquarian. The work of maintenance was continued from 1921, when wooden shutters were fitted into the empty window openings.

In 1928, the parish resolved to transfer complete ownership of the church and churchyard to the State. Since then they have been under the care of the Academy, and are maintained continuously.

Remains of the staircases in the south and north walls were preserved in 1949, as well as the blocked up chancel window (cf figs 243 and 225). In 1960–61 the church was restored, in conjunction with which a partial excavation of the floor was made. The architect in charge was Åke Tengelin, and the builder Elmer Axelsson. The Academy representative was, as in 1949, Ragnhild Boström, assisted by Filip Sjögren.

STAINED GLASS

Finds of fragments of glass (1960) show that the chancel windows were glazed with stained glass dating from the 14th century or late medieval times.

MURALS

Remains of medieval murals

On the bottom layer of plaster in the chancel are two painted consecration crosses and a small head. There are also remains of painting in the north and south walls of the nave.

Remains of more recent murals

On the top layer of plaster on the south wall of the nave large trailers, possibly painted by Johan Hernell, 1727, can be discerned. Before the rebuilding in 1802, a geometrical ornament was painted above the impost line of the wooden barrel vaulting.

CARVINGS

In the bottom layer of plaster on the south wall of the nave several figures are scratched, among them a ship (fig 244), a lily, leaves and some runes, the last-named late medieval (see note 57). By an aumbry in the chancel, a small Greek cross was impressed while the plaster was still wet.

FURNISHINGS

A large number of objects from the old church at Källa have been in the new church since 1888 (p 410).

The medieval high altar, built on the remains of the foundations of the apse, was demolished in 1788 and replaced by a wooden one (painted in 1792 by And G Wadsten). The polished limestone altarstone has been preserved and was placed on a new altar in 1961 (fig 225). Traces of masonry benches and by-altars can be seen along the insides of the nave walls. A fragment of a stone from a by-altar (?) has been preserved.

The church once had a very large number of medieval wooden sculptures, most of which have been preserved: on the high altar was a triptych (fig 272), above which a processional crucifix was later placed (fig 273); see page 410.

A wooden figure of the patron saint of the church, St Olav (figs 245, 246), is now in the Kalmar County Museum. It was made on Gotland, ca 1300 (cf note 60). The same saint is also in the triptych in fig 272. Another wooden figure, also in the Kalmar County Museum, probably depicts St Eric (figs 32, 33, 247, 248), and was made in Danzig (?), ca 1400. The figure was formerly supposed to be St Olav, but for several reasons—the church had relics of St Eric—the figure has been identified as St Eric.

In the Kalmar County Museum are also remains of a Mary triptych (figs 249–253). The case, on the doors of which were painted the Annunciation and the Fall, is now lost. There is also a female saint in the Museum (fig 254), probably from another triptych (the same as the figure of the Virgin in fig 272).

A rood, parts of which were still in existence in the 1820's, is now lost.

In the east and north walls of the chancel are two aumbries, one lined with oak (fig 225).

The pulpit, made in 1600 (figs 266, 274), was first erected in the southeast corner of the nave, but was moved in 1802 to the northeast corner. It was removed to the new church in 1888, together with an hourglass, donated in 1698.

A lectern stood by the altar in 1654, but is now lost. The masonry benches in the nave have already been mentioned. Remains of the pews installed during the 17th and 18th centuries (fig 255) have been preserved.

A gallery in the west part of the nave was built probably in 1698. In conjunction with the rebuilding of the tower in 1760, the gallery was moved to the bottom storey of the tower (marked with dotted line in fig 197). No organ is known earlier than the 19th century, when a secondhand organ was purchased. It is not known whether it was used in the church.

The hymnboards, acquired in 1773, ca 1805 and 1842, are no longer in existence. On the other hand, some sheet-iron numbers, painted white, still remain.

Only the round base of the font has been preserved (fig 256). It is of grey limestone, without a drainage hole, and made in the middle or latter half of the 13th century. Possibly Reutersvärd type I a. The medieval font was replaced in 1668 (fig 276).

A parcel-gilt chalice with a crucifix on the foot was, according to an inscription (fig 257), donated in 1360. It was melted down in 1696, when the viaticum chalice shown in fig 277 was made. Another chalice was made in Stockholm in 1694, by Erik Bengtsson Starin, stolen from the church in 1849, and replaced by the one now in the new church (seen in fig 278).

The church has had several viaticum chalices. One was mentioned in 1590. It was of a design similar to that of the chalice in fig 277 (p 410). It was remodelled in 1669 by Sten Persson Sturk in Kalmar, and was melted down in 1694. In 1696 the viaticum chalice (fig 277), now used in the new church, was made (p 410).

A tin wafer box was presented in 1686. It was replaced by one of silver, made in 1748 by Hans Andersson Wiggman in Kalmar. It was stolen in 1849. A silver flagon, parcel-gilt, was made before 1833 by (Carl Magnus?) Ryberg in Stockholm, stolen in 1849.

No fewer than five bridal crowns are known. The oldest was presented in 1649, a crown with imitation pearls was donated in 1671, a pearl crown was purchased in 1714 and a silver one in 1758. None of these have been preserved. The last-named was replaced in 1797 by the one used now (fig 279). A bridal wreath acquired in 1657 is no longer in existence.

Profane silver. Six silver spoons were donated to the church at the end of the 16th century. By 1662, the number of spoons had increased to thirteen. A silver goblet, mentioned in 1654, and twelve large, silver-gilt spangles remained in 1694. All the profane silver was used to make or repair communion plate.

A censer was mentioned in 1590, and the remains of still another in 1598, but both were lost after 1713.

A candlestick (?) of tooled limestone (fig 258), medieval (?), is on the altar. Other surviving lighting units are now in the new church (fig 280–283, p 410).

The church has had many textiles, which can be traced in inventories from the end of the 16th century. Only few of them have survived and are now in the new church (p 410).

Most of the gravestones are now in the churchyard (see above), but three stones were transferred to the new church in 1888 (p 410). Three trapezoidal, medieval gravestones, all of grey limestone, are now in the porch: 1. With a carving of the Tree of Life in low relief (fig 259), 13th century. 2. Fragment of a stone, with an inscribed Tree of Life (fig 260), 13th century. 3. (Figs 261, 262) with a figure of a man with tonsure, a majuscule inscription and a palmette trailer, early 14th century.

There was a votive ship in the church at the end of the 17th century, now lost. The ship now hanging in the new church (fig 287) was donated in 1868.

Of the four chests now known, one is in the new church (fig 288). Only a pinewood cupboard, made probably in 1841, remains of the furniture in the new vestry. It is now in the porch.

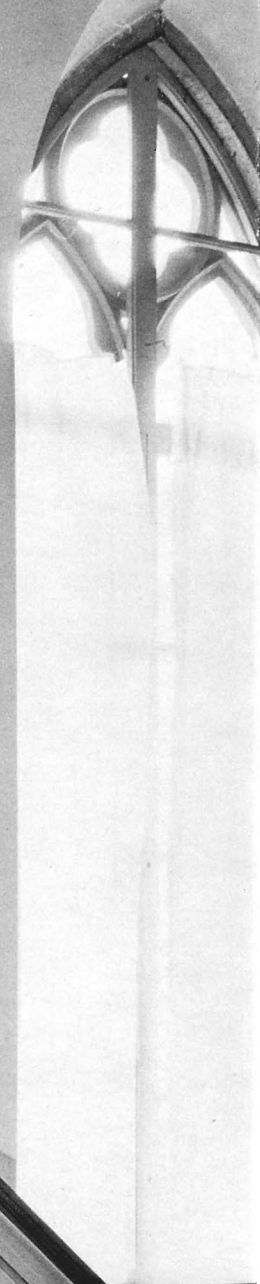
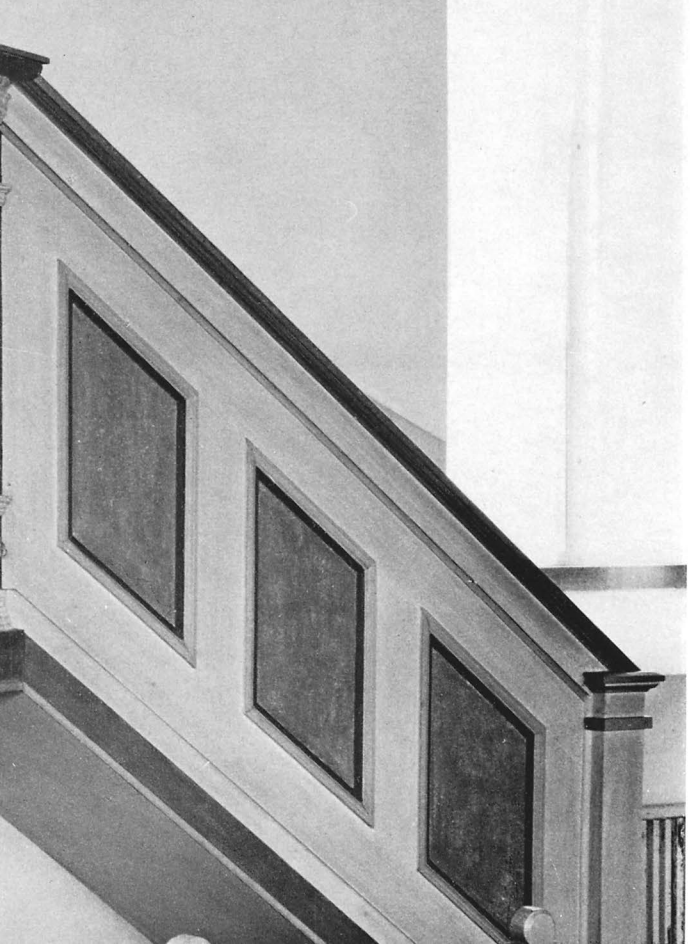
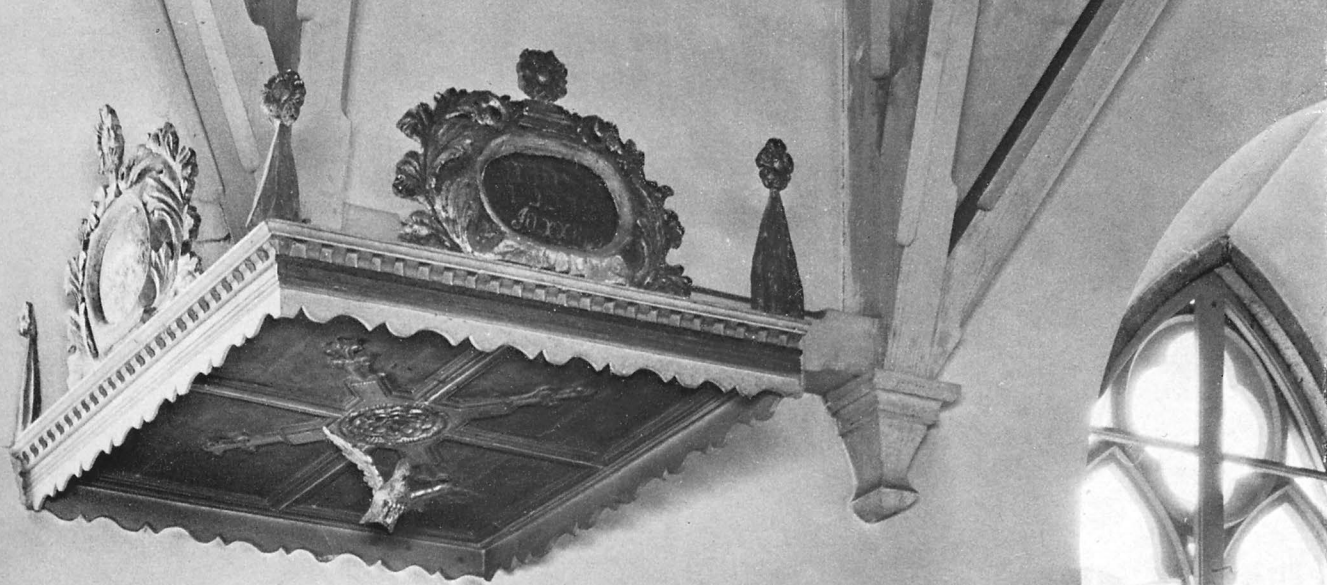
The church has owned several valuable manuscripts, which disappeared long ago. In 1590 there was a missal and a

manual; by 1598 the collection had increased to nine “old monk books”, only seven of which remained when Rhezelius visited the church in 1634. In one of them, five 15th century priests had noted the dates they began service as priests there, or given receipts for objects belonging to the church.

A large number of loose objects have been found, mostly in conjunction with the investigations of the history of the church. An amulet dated 1655, a pilgrim’s badge (fig 263), glass sherds, fittings of copper and bronze, fragments of

lighting units, etc. Seventy-five coins, most of them medieval, were also found.

The only bell of the church, which hung in a tower in the churchyard, was cast in 1455 (fig 264), by a bell founder working on Gotland. It had an inscription with a prayer to St Olav. Melted down (except for the clapper) in 1888. At the end of the 16th century there was also a bell in a belfry on the roof (now lost) and four small bells were hanging in the church. Two of these are now in the new church (p410; fig289).

KÄLLA NYA KYRKA

Öland, Kalmar län, Ölands norra mot, Åkerbo härad, Växjö stift, Ölands norra kontrakt, Ölands Åkerbo kommun, Annex till Högby

Kyrkogård

Som redan framgått av beskrivningen ovan av Källa gamla kyrka hade alltsedan mitten av 1800-talet förts diskussioner i församlingen huruvida man skulle behålla medeltidskyrkan eller om den skulle ersättas med en ny. Flera alternativ hade förelegat. Antingen en fullständig reparation av den gamla kyrkan (alternativt en delvis ny byggnad, i vilken delar av den gamla skulle ingå), eller en helt och

hållet ny byggnad. I sistnämnda fallet tänkte man sig möjligheten av att riva ned den medeltida kyrkan för att använda stenen i de nya murarna.

Även kyrkans placering hade diskuterats. Bebyggelsens tyngdpunkt låg under 1800-talet ej längre nere vid hamnen, utan var förflyttad längre in på ön invid den allmänna landsvägen. Därför framhölls olika platser i Vi som särskilt lämpliga, men även

Fig 267. Kyrkan från sydöst (tornet ligger i öster). Foto S Hallgren 1964.

The church from SE (the tower is at the E end).

Fig 266. Källa nya kyrka. Predikstolen, tillverkad år 1600 av en anonym dansk snickare. Ljudtaket är dekorerat 1727 av Johan Hernell, som troligen också utfört blomknippena i korgens fyllningar. Foto S Hallgren 1964.

The New Källa Church. Pulpit made in 1600 by an anonymous Danish joiner (cf. figs 138, 139). The sounder was decorated in 1727 by Johan Hernell, who probably executed the floral designs in the panels of the pulpit. Hour-glass 1698. Brass sconce, donated in 1756.

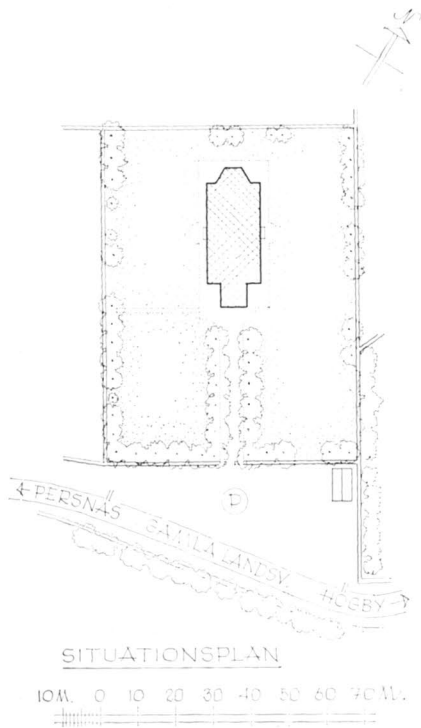
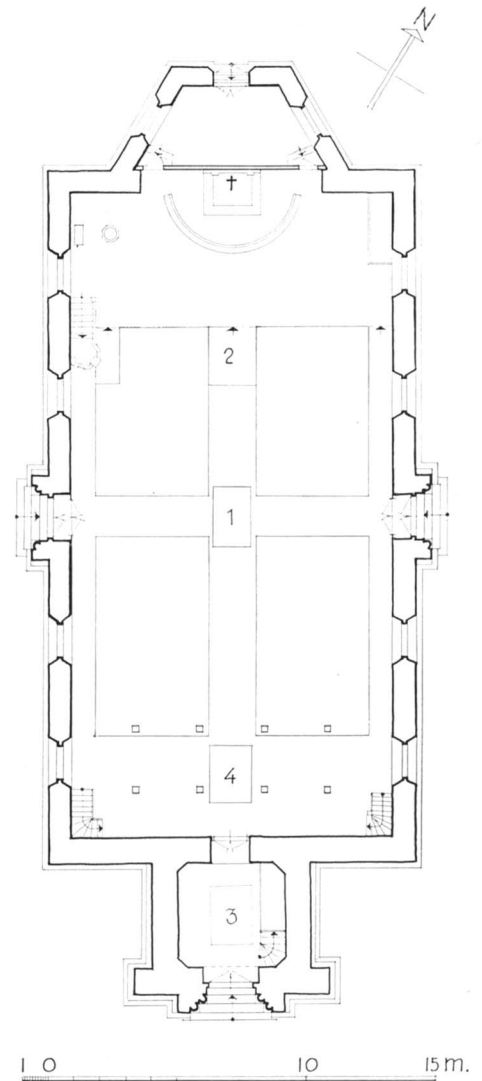

Fig 268. Situationsplan, 1:2000. Uppm J Söderberg 1964.

General plan.

Fig 269. Plan, 1:300. Uppm S Hesselgren och S Fränne 1931, ändrad J Söderberg 1964. 1-4 betecknar gravstenar.

Plan. 1-4 indicate gravestones.

förslag att placera kyrkan i närheten av den dåvarande prästgården vid Honungstorp beaktades. När köpekontraktet mellan Nils Persson och församlingens representanter angående köpet av den s k Beten i Vi undertecknades den 13/5 1882, sattes punkt för ett par decenniers diskussioner, som delvis varit mycket hetsiga. En minoritet, ledd av Magnus Persson (Pettersson) i Högenäs (s 377, not 53), hade kämpat för att den gamla kyrkan skulle behållas eller att man i varje fall skulle placera den nya kyrkan på den gamla kyrkogården.

Kyrkogården, i vars mitt kyrkan är belägen, ligger strax öster om den nya sträckningen av landsvägen Borgholm-Byxelkrok (fig 268). Inhägnaden består av en kallmurad kalkstensmur. Ingången ligger i öster, mot gamla landsvägen, och utgörs av en dubbelgrind och två enkla grindar av vitmålat trä mel-

lan granitstolpar. Mellan östra kyrkogårdsmuren och gamla landsvägen utbreder sig en kyrkplan med en bod utmed norra sidan. Invid grindarna är hästbindslen av kalksten inmurade.

Gången mellan grindarna och kyrkans östra portal är lagd av röd, fogad kalksten, gångarna runt kyrkan är grusbelagda. Begravningsområdet är påfyllt omkring 60 cm, för att gravdjupet skall bli tillräckligt.

Huvudgången är kantad av almar, utmed murens insida är lövträd planterade (alm, lönn, bok, ask och lind).

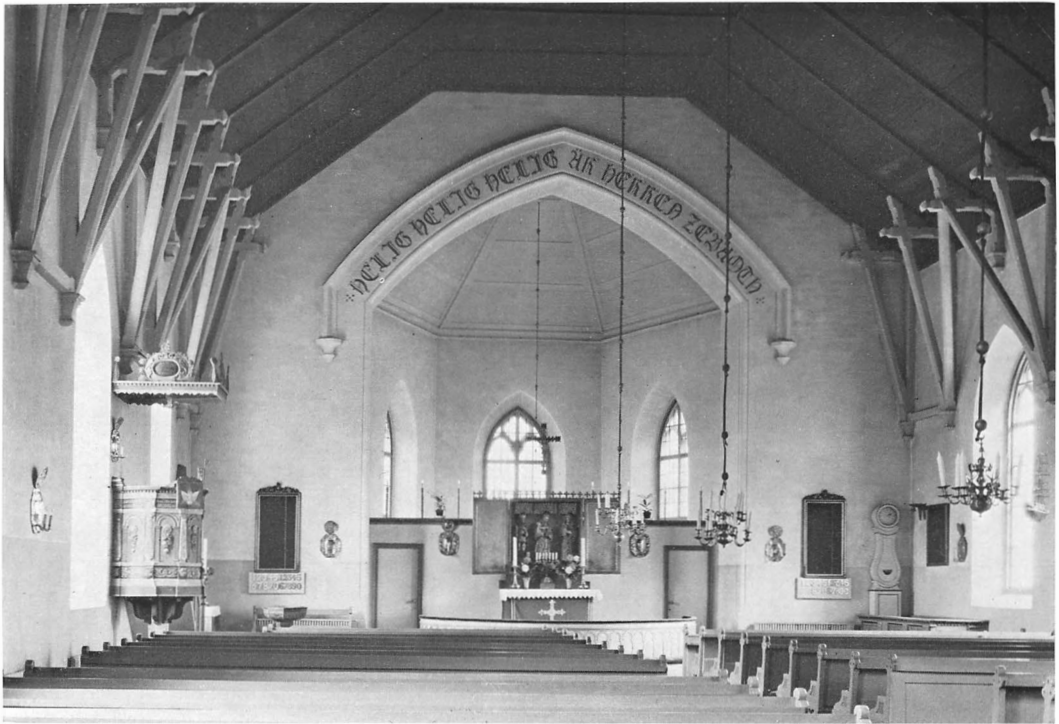

Fig 270 (ovan). Interiör mot väster. Foto S Hallgren 1964.

Top: interior looking W.

Fig 271 (nedan). Interiör mot öster. Foto S Hallgren 1964.

Bottom: interior looking E.

Kyrkobyggnaden

Två förslag till en ny kyrka uppvisades vid en extra kyrkostämma 21/2 1885, det ena utarbetat 1884 av ingenjörbyrån Hultqvist och Ackzell i Mönsterås, det andra av Ludvig Peterson.¹ Det förefaller, som om församlingen uppsänt till ÖIÄ det först nämnda förslaget, och att denna myndighet låtit L Peterson omarbeta ritningarna. I varje fall ansåg församlingen att Petersons förslag med fogade murar var för kostsamt. Hultqvist & Ackzells förslag antogs därför, »sedan sådant som är mot spetsbåggestilen stridande blifvit borttaget» (e prot 21/2 1885).

Den 31/10 samma år beslöt stämman att påföljande sommar börja arbetet med den nya kyrkan samt att utlysa uppförandet på entreprenadauktion före april månads utgång 1886. Arbetet skulle utföras i etapper: grunden läggas 1886, kyrkan uppföras 1888, tornet byggas 1889 samt kyrkan målas och göras fullständigt färdig 1890. — Det lägsta anbudet, slutande på 19 650 kronor, lämnades av byggmästaren C E Carlsson i Ronneby, varför kontrakt skrevs med honom i maj 1886. Senare ändrades arbetsprogrammet på byggmästarens initiativ så att kyrkan skulle uppföras 1887 i st f 1888 och vara fullkomligt färdig för avsyning före 9/9 1888. Innan arbetet hade påbörjats, lämnade emellertid byggmästare Carlsson Sverige, sedan han hade överlåtit kontraktet på ingenjör Johan Ackzell i Mönsterås.

Plan och material

Kyrkan uppfördes i nygotisk stil 1887–1888 och invigdes första advent 1888. Det slutgiltiga förslaget var författat av Ludvig Peterson och fastställt 1885. Koret är placerat i väster och huvudingången i öster, mot den forna huvudvägen (fig 267, 268, 269).

Den nya kyrkans orientering kritiserades av Magnus Persson (Pettersson):² »den nya kyrkan är wänd ifrån solens sken under gudstinstimmorna eller klåkslagen, toret åt denna årtid Solins uppgång». Mot detta ställde han den gamla kyrkans traditionsbundna placering (se ovan, s 350).

Kyrkan består av ett enskeppigt långhus, vars västra del övergår i koravdelningen, väster därom är en femsidigt avslutad sakristia, i öster ett torn, inneslutande vapenhus (fig 269). Murarna är av kalksten, med tegel i taklister, friser, omfattningar o s v. Till partier, som enligt ritningarna skulle utföras av kalksten, användes cement, med 20 års garanti (!).

Exteriör

Murarna är överdragna med vit spritputs, med slätputsade hörnedjor, omfattningar och taklister. Runt om kyrkan sträcker sig en sockel av granitplattor.

Spetsbågiga fönster med gråmålade bågar och solbänkar av lågerhuggen kalksten. Yttertak av gråmålad, galvaniserad plåt. Tornets ljudluckor svarta.

Ingångar åt alla fyra sidor. I öster raktäckt med slätputsad, rusticerande omfattning, de övriga är spetsbågiga och har omfattningar av grå, lågerhuggen kalksten. Gulmålade ekådrade dörrar med svartmålade gångjärnsbeslag. Yttertrappor av kalksten. Inskriftsplattor över ingångarna av röd kalksten med text i versaler. I öster:

DENNA / KYRKA ÄR / BYGD ÅR 1887 / UNDER OSCAR
II^S XV^{DE} REGERINGSÅR / LÅTOM OSS GÅ IN I GUDS /
BONING OCH TILLBEDJA FÖR / HANS FOTAPALL.

I söder:

VI TÄNKA / O GUD PÅ DIN NÅD / I DITT TEMPEL.

I norr:

SALIGA ÄRO DE / SOM HÖRA GUDS ORD / OCH GÖMMA
DET.

Interiör

Även interiören är hållen i en enkel, goticerande stil (fig 270, 271). Slätputsade, vitkalkade väggar med en i målning utförd, ljusbrun panel, brunmålat trätak, brutet i tre plan. De nedifrån kyrkorummet synliga takstolarna vitmålade.

Över korbågen är målat med frakturversaler i svart: »Helig helig helig är Herren Zebaoth».

Golv i vapenhuset och långhuset av kalkstensplattor och enstaka gravstenar (se nedan). I bänkvarteret, koret och sakristian trägolv. Under sakristians golv en vinkällare, nu dold under en korkmatta.

Innanfönsternas bågar målade i grått. Grönt, matt antikglas i sakristians innanfönster skänker ett grönt skimmer åt rummet.

Sakristian avgränsas från gudstjänstrummet en-

dast genom en låg skärmvägg med dörrar å ömse sidor om altaret.

Vindfång med ljusgrå dörrar i söder och norr. Från vapenhuset kommer man in genom ett par gråmålade dörrar.

Restaureringar, uppvärmning

Kyrkan restaurerades 1934. Arkitekt var E Leffler, Stockholm. — 1968 företogs en yttre restaurering.

Elektrisk uppvärmning. Före 1947 järnkaminer, anskaffade 1893–1896 för insamlade medel.

Inredning och inventarier

Från Gamla kyrkan härrör de flesta av Nya kyrkans inredningsföremål, altarskåpet med processionskrucifix, dopfunt, nattvardstyg, de flesta ljusredskap, korbänk, i golvet inlagda gravstenar, minnes tavlor, kista och ett votivskepp m m.

Altare, altarring

Altare av trä, målat i vitt, ljusbrunt och guld. Altarring likaledes av trä, målad i vitt, guld och blågrått. Rödviolett schagg på knäfall och armligare.

Altarprydnad

Altarprydnaden utgörs sedan 1934 av ett medeltida altarskåp av krederad och målad ek (fig 272). I corpus tre träskulpturer: Madonnan på månskäran med spira i handen, flankerad av S:t Olof, Gamla kyrkans skyddspatron, samt Maria Magdalena. Spetsarna på Marias krona saknas. Frisk karnation, dräkter förgyllda med blått foder. Hår och skägg förgyllda, Olofs skägg mörkbrunt, hans hosor svarta med förgyllda knäskydd. Skalle har mörkbrun dräkt och svart skägg, i övrigt är färgen borta. Masverk i blått, brunt och guld, krönets krabbor i rött, blått och guld.

Detta altarskåp är sammansatt av delar av två olika skåp.³

Det ena och äldre omfattar det nuvarande skåpet och masverket samt S:t Olof och Maria Magdalena. Den tredje bilden i detta skåp saknas alltså.

Detta skåp är troligen utfört i Kalmar 1460–1470 av samme man som utfört S:t Petruskåpet i Högby (fig 164–165).

Madonnabilden, som står i mitten, är ett gott arbete av lübeckaren Johannes Stenrats riktning.⁴ Till samma altarskåp har säkerligen det kvinnliga helgonet i fig 254 hört. Lübeckarbete (?) omkring 1480. Höjd 142 cm, bredd (med stängda dörrar) 125 cm. Håkansson nr 444.

Altarskåpet har genomgått flera renoveringar. 1692 målades och förgylldes altartavlan och »footen», d v s predellan, av Mr Math Hackenbeck⁵ (räk).

1821 beslöt församlingen att låta Peter Lundgren, som målade i Gamla kyrkan (s 377, not 50), även renovera altartavlan (st prot 4/10 1821). Enligt Ahlqvist (1825) hade detta nyligen skett. Dörrarna försågs med kristna symboler och inskriptioner:

På den vänstra dörren ett veteax, på den högra en druvklase, syftande på brödet och vinet. Högra dörrens inskrift, överst: »Wälsignelsens kalk / then wij wälsigne är icke / han Christi blodz delaktighet? / I Corint 10 v 16». Detta bibelspråk fortsatte på vänstra dörren, överst: »Thet brödet som wi / bryte är icke thet Christi / lekamens delaktighet / S Pauli Epistel:»

Vänstra dörrens inskrift, nederst: »Genom Mosen är lagen gifwen / Nådh och sanning är Commen ge/nom Jesum Christum. Joh. 1 17 v». — På

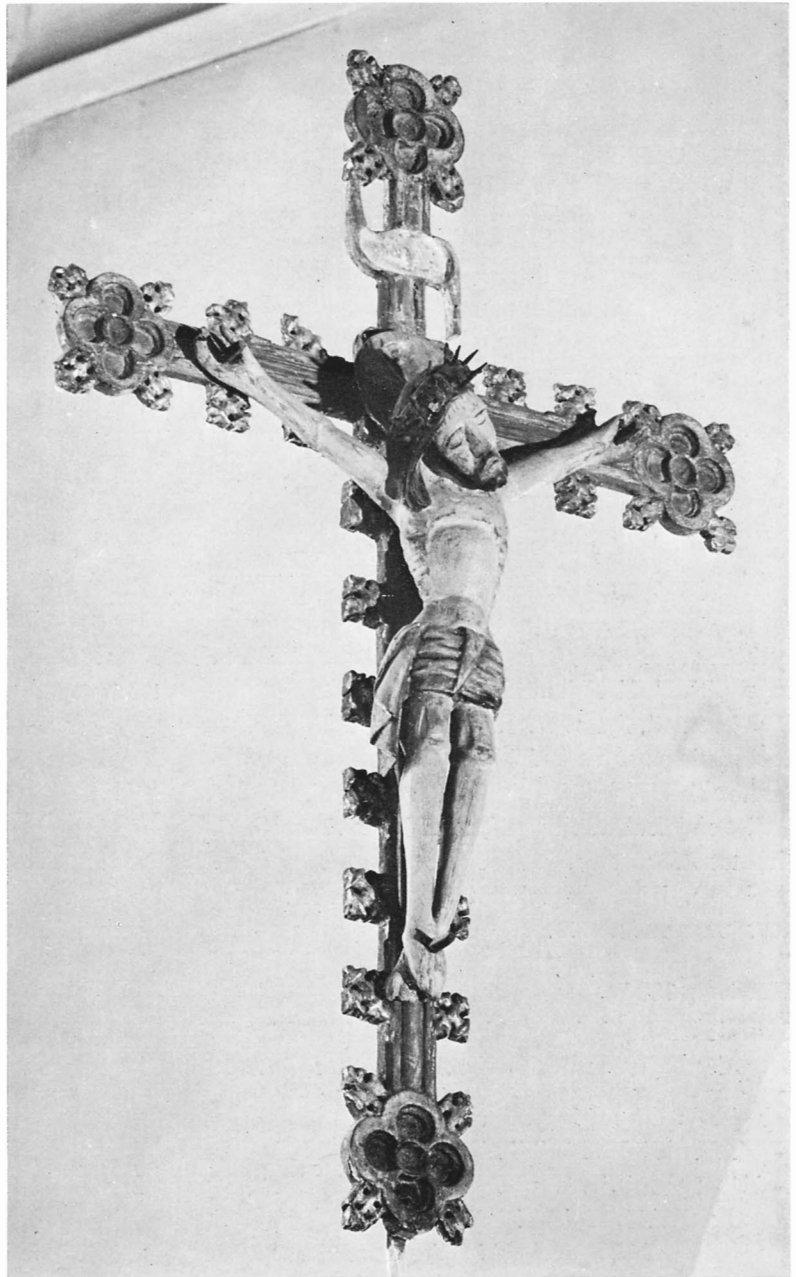

Fig 272. Altarskåp, sammansatt av delar från två olika skåp, det ena troligen utfört i Kalmar 1460–1470 (jfr fig 164–165), nämligen S:t Olof, Maria Magdalena och själva skåpet. Madonnan samt helgonbilden i fig 254 tillhör lübeckaren Johannes Stenrats riktning och är från omkring 1480. Foto S Hallgren 1967.

Triptych, composed of parts of two triptychs, one made 1460–70, probably at Kalmar (cf figs 164, 165), namely St Olof, Mary Magdalene and the case, while the Virgin and saint in fig 254 belong to the school of Johannes Stenrat of Lubeck, and date from ca 1480.

Fig 273. Processionskrucifix, 1400-talets senare hälft. Foto S Hallgren 1964.

Processional crucifix, latter half of 15th century.

högra dörren nederst en psalmvers: »O: Christe hvar oss när i den / sidsta tiid förutan tig är eij nå- / gon salighet och friid».

1888 utbyttes veteaxet och druvklasen mot blom-
buketter, medan skulpturerna fick en grov, vanpry-
dande övermålning. Förmodligen förstärktes även
texten. På högra dörren, längst ned, stod målarens
namn:

C SVENSSON MÅLARE BORGHOLM DEN 30 NOVEMBER
1888.

Den gamla predellan (synlig i fig 243) hade även
ett bibelspråk i frakturstil: »Joh. ep. 1 : 17 Jesu Chris-
ti hans Sons blodh / renar oss af alla synder. Joh.
ep. 1 : 17».

Altarskåpet var ända till 1934 uppsatt bakom
orgeln i Nya kyrkan. Ett beslut 1897, »att den gamla

Fig 274. Detalj av inskriften på predikstolen i fig. 266. Foto R Boström 1966.

Detail of inscription on pulpit in fig 266.

kyrkans vackra altarprydnad som nu är dold bakom orgeln, skall då sådant låter sig göra, utan nämnvärd kostnad, flyttas till gafwelväggen till höger om koröppningen», verkställdes ej. Altarskåpet renoverades 1933 på bekostnad av konung Gustav V (enligt en graverad silverplåt på skåpets västra sida). Arbetet utfördes av Sven Wahlgren, som även ritade predellan. Där står också textat med rött:
RESTAURERAT ÅR 1933.

Altartavla 1888

Den altartavla, Kristi förklaring, som 1888 hängde över altaret, är en enkel oljemålning efter Gustave Doré. Dova, kalla färger, blått, grått, vitt och rödbrunt, brun karnation. Nu inramad i en enkel guldlist. Tidigare med nygotisk ram i vitt och guld. Dagermått 177 × 88 cm. Efter 1934 placerad över dopaltaret på korets södra sida.

Processionskrucifix

Processionskrucifix (fig 273), uppsatt över altarskåpet. Kristusfiguren hänger rakt, endast huvudet lutar starkt åt sidan. Törnekrona med stora, utskjutande törnen. Korsets kanter markerade av en rundstav, varifrån kvadratiska korsblommor utväxer. Ändplattorna utformade som fyrpass med en rundel i mitten och korsblommor i svicklarna. Brunt hår och skägg, grön törnekrona, förgyllt ländkläde.

Korset förgyllt med detaljer i rött och svart. 1400-talets senare hälft. Höjd (inkl korset) 92 cm. Renoverat av Sven Wahlgren 1934 på bekostnad av dr F Jokinen, Helsingfors.

Predikstol, timglas

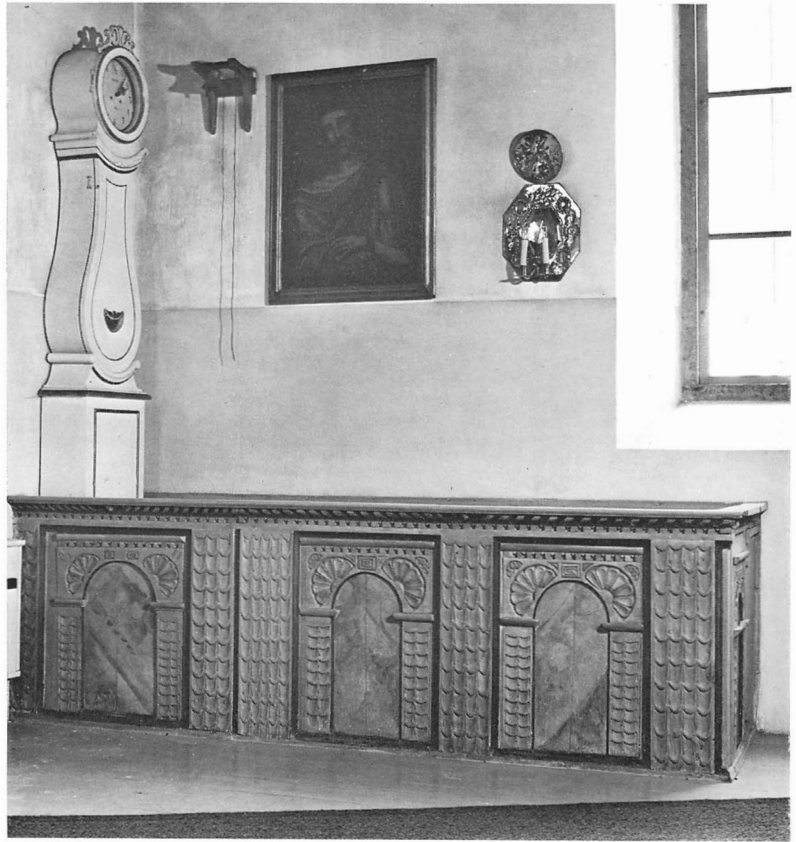
Predikstolen (fig 266, 274) har sexsidig korg med firsidigt bruten front av skulpterat och målat trä. Genom hörnpilastrar i vitt med gröna kannelyrer vilande på plintar med maskaroner samt med förgyllda korintiska kapitäl indelad i fyra arkader med blå fält (den femte sidan är trappan, den sjätte invid väggen). Arkaderna omges av röda pilastrar bärande bågar i guld, grönt och vitt. I de blå fälten skulpterade blomknippen i guld och grönt (troligen av Hernell). Övre listen med inskrift målad i gråvitt. Inskriftens skulpterade bokstäver (fig 274) förgyllda mot mörkbrun fond. Inskriftslisten kantad med vita profiler, den övre uppbär ett rött tandsnitt; överst en blå armlödare med röd översida.

Mellan inskriftsfälten rosetter i guld mot röd fond. Nedre listen (=korgens nederkant) brun. På denna vilar sockelpartiet med keruber, maskaroner, kandelaberornament i guld och svartnat silver. — Korgen vilar på profilerade konsoler mot en slät rund vitmålad mittstolpe (från 1934?).

Upp till en delvis missförstådd latinsk inskrift ur Jesaja 58:1:

Fig 275. Den s k biskopsbänken, tillverkad 1654. — Vägglåt (nr 4-13) av mässing, modern. — Ecce homo, 1700-talet. — Moraklocka, skänkt 1951. — Sanctusklocka (nr 1), omkring år 1300. Foto S Hallgren 1964.

The so-called bishop's throne, made in 1654. Brass sconce, modern. Ecce Homo, 18th century. Mora clock, presented in 1952. Sanctus bell, ca 1300.

ESAE 58 CLAMA / NE CHIES [skall vara CESSER] IN / STAR TVBE / EXALTA VOCEM / TUAM ANVNIA / POPOLO MEO PR/AEVARICATIO / NEM SVAM 1600 (=Ropa med full hals utan återhåll; häv upp din röst såsom en basun och förkunna för mitt folk deras överträdelse).

Bokstaven N är genomgående spegelvänd. Predikstolens korg är gjord av samme anonyme danska snickare, som bl a gjort den gamla predikstolen i Högby (fig 138 f, s 218f samt s 269, not 56-57).

Ljudtakets är samtidigt med korgen, men har 1727 försetts med två akantusornerade kartuschöverstycken och små hörnspetsar, utförda av Johan Hernell (s 158, not 44). Det är firsidigt, med röda och grå lister indelad i fyra blå fält, i centrum en förgylld strålande sol, från vars mitt nedhänger en försilvråd duva. Runt kanten en vit profillist samt rött tandsnitt. Takets kant är profilerad endast på två sidor. I gamla kyrkan var det nämligen placerat i långhusets sydöstra hörn. På ljudtakets två skulpterade

kartuscher med inskrifter: 1. Jehovah på hebreiska, på nästa rad otydbara krumelurer samt »Jer. 23:6». — 2. Inskrift med frakturstil: »Opvs hoc pic/tum et consum. Past./ Jona. Sporselio / Anno 1727». Kartuscherne svarta med blå ramar (en vit kant närmast det svarta inskriftsfältet), omgivna av akantus i guld. Upptill en blomma i guld, grönt och rött. På ljudtakets hörn små förgyllda, skulpterade fialer med en blomma i spetsen.

Hela predikstolen målades bl a 1888, då den sattes upp i Nya kyrkan och försågs med trappa och räcke i nygotisk stil. Den var först placerad i sydvästra hörnet. 1934 flyttades den 4,5 m åt öster och försågs med den nuvarande trappan efter ritning av arkitekten E Leffler. Predikstolen restaurerades 1936 av Sven Wahlgren. — Håkansson nr 445.

Ett timglas med fyra glas i rödmålat träställ å rödmålat stativ i järnsmide donerades 1698 av pastor Mattias Gynnerman (s 377, not 40). I kyrkboken har givaren även angivit kostnaderna: 8 daler kmt för själva timglaset, och 2 daler för en »Jern Spiro

Fig 276. Dopfunt av röd kalksten, skänkt 1668 av Måns Andersson i Vi och hans hustru EMD. Foto S Hallgren 1964.

Red limestone font, donated in 1668.

med Skruf», beställd av smeden i Böda. Höjd 38 cm.

Nummertavlor

Ett par nummertavlor, svarta med förgyllda profiler och enkla skulpterade krön från 1888. Höjd 150 cm. Siffrorna skänkta 1910 av kyrkoherde Fagergrens sommarkonfirmander.

Bänkar

Öppna bänkar, målade i blågrått. — Den s k biskopsbänken, en sluten bänk vid korets norra sida (fig 275) är indelad i arkader, skilda genom fjällornerade pilastrar. Bröstningen var tidigare målad i vitt, grönt och brons, numera (sedan 1939) har den ursprungliga färgen framtagits: grå, i blått marmorerade speglar med svarta lister, blå och röda tandsnitt, rött mellan tandsnitten samt svart ram och bladstav. Den krönande bladstaven grå och svart. Rosetterna i svicklarna blå och grå.

Inköpt 1654, det år en biskopsvisitation ägde rum. Bänken målades 1792 av And G Wadsten (s 269, not 54) samt 1821 av Peter Lundgren.

Bänken visar stora likheter i detaljerna med Gärdslösa predikstol, som möjligen är skulpterad av Mattis Heijdeman.⁶

Läktare, orgel

Läktare i öster (fig 271), bröstning målad i grått. Mot ramverkets blågrå fond är inskrifter målade i frakturstil med svart färg: 1. »Gud har oss utvalt i Kristus före verdens grundläggning». — 2. »Qvinnans säd skall söndertrampa ormens huvud». — 3. »Så älskade Gud verden, att han utgaf sin ende Son». — 4. »Det är fullkomnadt . Jag lefver, I skolen ock lefva». — 5. »Gån ut och prediken evangelium för hela skapelsen».

Orgeln är byggd 1891 av Carl Elfström, Ljungby, och har åtta stämmor (Borduna 16' B/D, Principal 8', Flûte harmonique 8', Gamba 8', Gemshorn 8', Oktava 4', Kvinta 3', Oktava 2'), pedal bihängd (L M Holmbäck). Inköpt för under flera år insamlade medel. — Nygotisk fasad i grått, ljusblått och guld, ritad av Ludvig Peterson 1891.

Dopredskap

Dopfunt av röd kalksten (fig 276). Åttsidig, ornerad med blommor och frukter i flat, polerad relief avtecknande sig mot pikhackad fond. På cuppan givarnas initialer: »M.A.S. E.M.D.» (= Mons Andersson i Vi och hans hustru) samt årtalet 1668. Höjd 94 cm, diameter 68 cm. — Funten tillhör samma typ som exempelvis dopfuntarna i Böda (s 146, fig 88) och Högby (s 253 samt fig 169).

Dopfot av tenn, tillverkat av Ivar Andersson, Vislanda 1936 (=K 8) samt skänkt samma år av församlingsbor. — Tidigare användes en dopskål av porslin (ämb ber 1901, domkap) samt ett dopfat av mässing, ej bevarade.

Nattvardskärl

Kalk av silver (synlig i fig 278), inuti förgylld, och enligt stämplar tillverkad av G Ingelman.⁷ Cuppans brätte utsvängd, profilerat skaft med tillplattad nod, hög klockformad fot, på översidan goudronnerad. Höjd 25 cm. — Paten av förgyllt silver, tillverkad av C V Holmgren.⁸ Diameter 15 cm.

Vinkanna av nysilver (fig 278), anskaffad 1866 i utbyte mot en äldre av tenn. — Oblatask av nysilver (fig 278), skänkt 1893 av kyrkoherde och fru A Nordsten.

Sockenbudskalken (fig 277) är enligt stämplarna på foten tillverkad 1696 av Erik Bengtsson Starin (s 378, not 72). Stämplarna: S:t Erik (frontal), H (= 1696), ES (Erik Starin) samt åldermansranka. — Mycket liten cuppa, stor rund förgylld fot, åttkantig stor nod. Höjd 14,5 cm. Cuppan har ursprungligen varit skruvad vid noden–vinbehållaren. — Håkansson nr 443.

Tillhörande paten av silver, svagt förgylld på framsidan. På baksidan samma stämplarna som på kalken. Diameter 9 cm. På botten utsida sitter en oblatbehållare, fäst med en nit samt lödning; löst lock, enligt stämplarna tillverkat av Borgila i Stockholm 1949 (=Y 8). — Vinflaska av silver, gjord för att passa in i kalkens cuppa, enligt stämplarna likaledes tillverkad 1949 av Borgila.

Starins sockenbudskalk är gjord av en kalk från 1360, se ovan Gamla kyrkan, kalk nr 1.

1776 lagades kalken i skruven och 1805 var den åter i behov av reparation. 1806 beslöt man att den åter skulle lagas och återställas i sitt forna skick. Renoverad 1949 av Borgila, varvid även tillkom de nyss nämnda tillbehören.

Vintratt av koppar, inuti förtent, oval. Höjd 11,5 cm, längd 20 cm. Punsad inskrift: »är Skänkt : af Kyrko Wardara Ion KijstSån Pär anderSån I Långrum». Upptagen i inv 1893.

Brudkrona

Brudkrona (fig 278, 279), av förgyllt silver med hängande löv. Enligt stämplarna tillverkad 1797 av G Hagström.⁹ Anskaffades, emedan den gamla var för stor och man önskade en liten ny »efter närvarande tids bruk» (jfr ovan Gamla kyrkan). Förgylldes 1880 och fick fem nya löv. — Fodral av trä, klätt med skinn med inskrift på locket:

KIÄLLA 1797.

Tillverkat av Joh. Gabr: Staberg i Stockholm (räk).

Ljusredskap

Samtliga ljusredskap, utom en stengljusstake, överfördes 1888 från Gamla till Nya kyrkan.

Ljuskronor:

Fig 277. Sockenbudskalk av delvis förgyllt silver, tillverkad 1696 i Stockholm av Erik Bengtsson Starin. Foto S Hallgren 1964.

Viaticum chalice, silver, parcel-gilt, made by Erik Bengtsson Starin, Stockholm, 1696.

1. Gjuten mässing för fjorton ljus i två kransar, mittstammen krönt av en dubbelörn. S-formade kandelaberarmar, runda droppskålar. Enligt punsad inskrift från 1691:

PMS KAS ANNO 1691.

Höjd 51 cm. — Håkansson nr 449.

Vid inv 1713 anmärktes, att sju pipor var avbrutna, »som dock ligga i förwar». Kronan reparerades 1727 i Stockholm samt 1730. 1778 lagade Anders Berggren i Karlshamn en arm.

2. Gjuten mässing, för fjorton ljus i två kransar. Mittstammen upptill krönt av en bygel. Runda droppskålar, prydnadsarmar avslutade med reflexblommor. Tillverkad 1784 av gelbgjutaren Reiss. Höjd 63 cm. Inskrift i versaler:

DENNA LJUSKRONA ÄR KÖPT FÖR . KÄLLA KYRKAS . MEDEL . ÅR . 1784: / ERIK SCHOTTENIUS KYRKOHERDE: / NILS ANDERSSON . I . HÖGNÄS . PER KNUTSSON . I . QVARNSTAD . ÅLDERMÄN:

3. Driven mässing, för åtta ljus. Gjuten, S-formade ljusarmar, med runda droppskålar, prydnadsarmar med reflexblommor. Inskriften nämner även tillverkaren: »Inköpt af Källa Församling 1812, då Eric G: Hoflund / War Contracts Prost och Kyrkoherde. Gord af D. Zerl¹⁰ / i Carlskrona / Pär Olsson och Ion Jansån / Ålder Män». Höjd 42 cm. Hängde över läktaren i Gamla kyrkan.

Fig 278. Äldre inredningsföremål fotograferade i samband med en inventering. Foto A Billow 1912.

Old furnishings photographed in conjunction with the drawing up of an inventory.

4. Av slipat glas på gjuten mässingsstomme (fig 280), för sex ljus i en krans. Mittstam av blåsta, slipade kulor, den nedersta päronformad. 1700-talets senare hälft.¹¹ Skänkt 1846 av ålderman Anders Jönsson i Honungstorp (inv 1847). Restaurerad 1964. Höjd 67 cm. Hängde i koret i Gamla kyrkan.

5. Av slipat glas på mässingsstomme, empire, för

Fig 279. Brudkrona av förgyllt silver, tillverkad 1797 i Stockholm av Gustaf Hagström. Foto A Edle 1931.

Bridal crown, silver-gilt, made by Gustaf Hagström, Stockholm, in 1797.

sex ljus i en krans samt ett ljus inne i kronan. Gåva före 1893 av fru M Carlman¹² i Hagaby. Höjd 93 cm.

6. Svartmålat smidesjärn, för fyra mycket höga och kraftiga ljus. Sammansatt av fyra horisontella ringar av järnband med hängande löv. Kopia av den s k Ebbe Skammelsons ljuskrona i Kinnareds kyrka (Ha). Gåva av komminister Johan Hultskog och hans hustru (s 377, not 44). Kronan hängde tidigare i salen till den dåvarande prästgården i Honungstorp. Höjd 118 cm.

Vägglåtar av mässing:

1. För ett ljus. Oval ryggsköld, runt överstycke, driven ornering av blommor och frukter. Rund droppskål med bucklor. Utan inskrift. Skänkt 1698 av ålderman Knut Andersson i Långerum i testamente efter dottern Elin. Uppsattes vid predikstolen i Gamla kyrkan. Höjd 61,5 cm.

2. Lik föregående (fig 281). På ryggskölden ingraverade initialerna MOS BKD / IMS (=Mårten Olofsson i Långerum, hans hustru och son). Gåva 1699 i testamente efter sonen (räk). Höjd 61,5 cm. Hängde i Gamla kyrkan på pelaren i långhuset, efter 1802 vid sakristidörren.

Fig 280. Ljuskrona av slipat glas på gjuten mässingstomme, tillverkad under 1700-talets senare hälft och skänkt 1846. Foto S Hallgren 1964.

Chandelier of cut glass on a cast-brass frame, made during the latter half of the 18th century, and presented to the church in 1846. Restored in 1964.

3. För ett ljus (synlig i fig 266). Drivet arbete (blommor och frukter). Oval ryggsköld, solfjäderformat överstycke, droppskål med drivna, runda bucklor. Enligt punsad inskrift skänkt 1756 av älderman Per Persson i Långerum. Höjd 51 cm. Hängde även i Gamla kyrkan vid predikstolen.

4–13. För vardera två ljus (en är synlig i fig 275), avlångt åttkantig ryggsköld, runt överstycke med en stjärna. Höjd 61 cm. Moderna.

14–15. För vardera två ljus. Rektangulär ryggsköld med övre hörnen avklippa, åttkantigt överstycke med en driven stjärna. Moderna. Höjd 55 cm.

Väggplåtar av guldbronserat järnbleck:

1–2. För vardera två ljus. Konkav, rektangulär ryggsköld med i kanten utklippta blad som krönts av ett solfjäderformat överstycke. Anskaffade mellan 1841 och 1847. Höjd 53 cm. I Gamla kyrkan hängde de på var sin sida om altaret.

3–12. För vardera två ljus (fig 282). Ryggsköldar fyrkantiga, formade som två konkava halvcylindrar intill varandra. Runda överstycken med runt kanten utklippta flikar. I övre hörnen av ryggskölden en blomma. Punsad ornering. Höjd 44 cm. Sju av dem anskaffades enligt beslut 1854 (st prot) och fanns i kyrkan 1859 (prostvis, domkap). I Gamla kyrkan skulle de placeras fem nere i kyrkan och två

Fig 281. Vägglåt av mässing, skänkt 1699.
Foto R Boström 1968.

Brass sconce, donated in 1699.

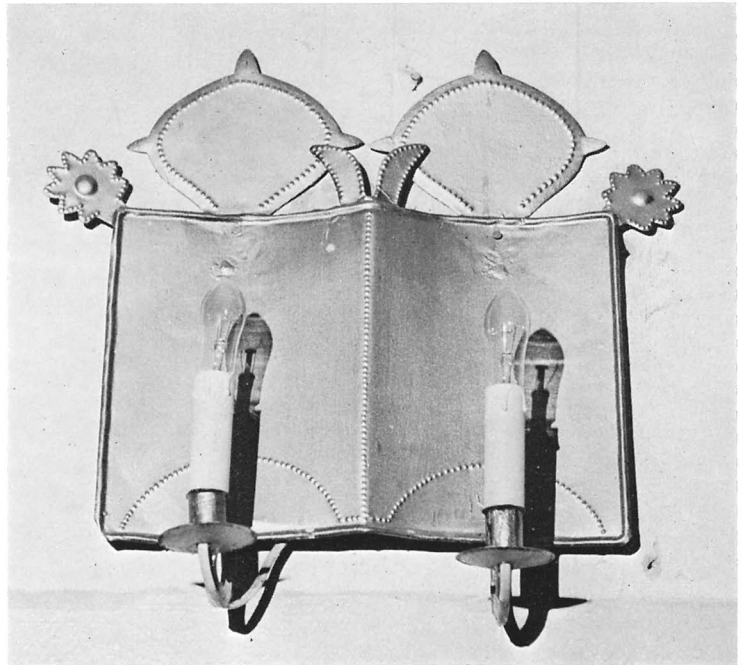
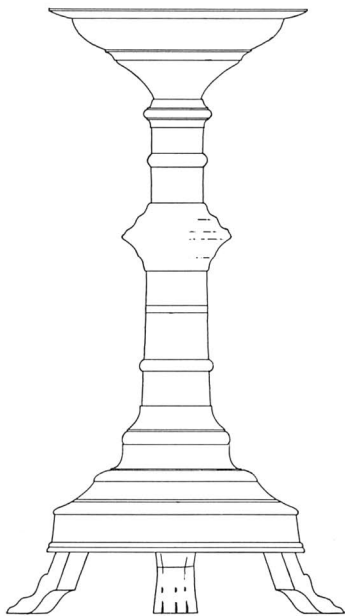

Fig 282. Vägglåt av bronserat järnbleck, 1850-talet. Foto R Boström 1965.

Sconce of bronzed sheet iron, 1850's.

1 0 10 20 25 cm

Fig 283. Ljusstake av gjuten mässing. Senmedeltiden eller 1500-talet (synlig i fig 278). Uppm 1:5, S Hesselgren och S Fränne 1931.

Cast brass candlestick, late medieval or 16th century (visible in fig 278).

Fig 284. Minnestavla över kyrkoherden Chr H Ringberg, † 1846.

Memorial tablet in memory of Vicar Chr H Ringberg † 1846.

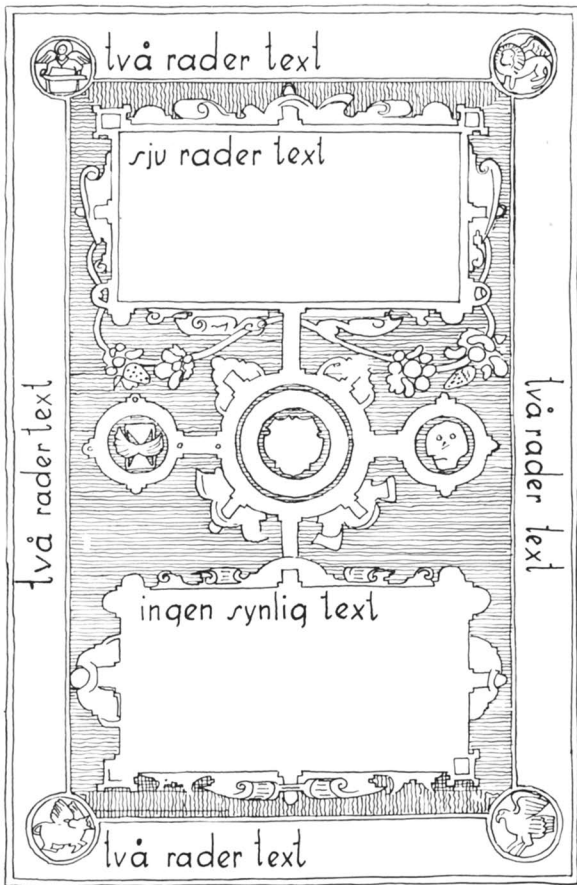

Fig 285. Gravhäll av röd kalksten utförd omkring år 1600 troligen av Martin Vathi (jfr fig 107 ff). Stenen är möjligen huggen för Oestanus Petris första hustru. Uppm 1:20, S Hesselgren och S Fränne 1931. Jfr fig 6 samt fig 269:1.

Grave slab of red limestone, made ca 1600, probably by Martin Vathi (cf figs 107 ff). Cf figs 6, 269:1.

Fig 286. Gravhäll av grå kalksten 1620 över kyrkoherden Oestanus Petri († 1633) och hans familj. Jfr fig 269:2. Uppm 1:20, S Hesselgren och S Fränne 1931. — Före 1888 låg stenen nedanför altaret i gamla kyrkan.

Grey limestone grave slab, 1620, a naïve copy of the slab in fig 261. Cf 269: 2. Before 1888, the slab was below and in front of the altar in the old church.

på läktaren. De övriga tre tillkom före 1893. Då ägde kyrkan sammanlagt femton väggplåtar av bleck. Ljusstakar av mässing:

1–2. Av gjuten mässing, för vardera ett ljus (fig 278, 283). Medeltida typ med stor, rund droppskål och ljuspigg av järn, skålformad fot på tre tassar. 1500-talet? Höjd 39 cm.

3. Lik föregående, ljuspigg av gjuten mässing. 1500-talet? Höjd 43 cm.

Två av dem fanns i kyrkan 1590, en tillkom före 1598 (PB vis) — 1704 försågs de med vardera två ljuspipor som bibehölls under 1700-talet. I början av 1800-talet (inv 1805) avlägsnades ljuspiporna

igen. Stakarna stod på altaret i Gamla kyrkan.

4–17. Gjuten mässing. Släta, med runda fotplattor. Höjd 12,5 cm. Moderna. Två köptes 1879; tio köptes 1889 samt två 1893 av Per Danielsson i Hagelstad.

18–21. Driven mässing, för vardera ett ljus, pärlrand runt fotplattans brätte. Små gjutna figurer bär upp ljushållarna på sina utsträckta armar. Höjd 14,5 cm.

22. Gjuten mässing, för sju ljus, modern kopia av ljusstaken i Jerusalems tempel. Höjd 38 cm.

Ljussax av mässing tillkom mellan 1733 och 1748.

Textilier

Antependier: 1. (Synligt i fig 278). Av svart sammet med knyplad silverspets, silverfrans och broderad, applicerad reliefbild i guld och silver, föreställande Kristus sittande med en kalk i handen. Därunder broderad inskrift: »Kommer. Smaker. och Känner, Huru Liufig, och Söt, Herren är» (Ps 34:9). Grått lärftfoder. Enligt tillägg från 1837 i inv 1654 »Förfärdigad af Copv. Capitainen N. B. Engströms Fru Agnes Lefuén i Calmar ... till likhet med den wackra Altare beklädnaden i Calmar Domkyrka». Skarvat med blå sammet för att passa till Nya kyrkans altare. Användes numera vid begravningar. Nuvarande längd 165, bredd 82 cm. — 2. Av rött kläde med guldkors och broderier, inköpt 1922. — 3. Av vitt linne i gåsögonliknande viggmönster. Broderier i grått och guld: små streckfigurer med uppåträckta armar. Naturfärgat linnefoder.

LIBRARIA / KOMP. A.L.O.E./ 1962

(=Anna-Lisa Odelqvist Ekström).

Kalkdukar: 1. Av mörkblå sammet med stel öglefrans av silvertråd, anskaffat 1879, kallat »Ett kalkkläde af svart sammet med silfverbroderier» (inv 1893). — 2. Vit sidendamast, 1964.

Mässhakar: 1. Av svart sammet med applicerat kors och törnekrona av silver, inköpt 1815. — 2. Av svart sammet med silverkors, inköpt 1898. — 3. Av vågmönstrad, vit sidendamast med Kristusmonogram och en bild av S:t Olof i applikation och broderi. Licium 1943. — 4. Violet sidendamast, tillverkad av Södra Sveriges Kyrkliga Textil, Sigrid Synnergren, 1963.

Ett mässkärp från 1715 (?) beskrivs ovan, se Gamla kyrkan.

Kormatta, röllakan, geometriskt mönster i mörkrött, blågrönt, vitt och svart. Södra Kalmar Läns Hemslöjd. 221 × 247 cm. — Matta på altarpallen, flossa i vitt, grått, ljusgult. Södra Kalmar Läns Hemslöjd. 67 × 132 cm.

Gravminnen

Tre minnestavlor (s 270, not 78) överfördes 1888 från Gamla kyrkan och hänger nu i vapenhuset. Alla tre består av vardera två kistplåtar av förtent järnbleck med svart text, fästade vid svartmålade trätavlor inom förgyllda ramar. Plåtarnas kanter är

utklippta i form av en palmladskrans, som är grönmålad. Upptill ett strålande Gudsöga, gulmålat.

1. Över kyrkoherden Nils Magnus Eckerlund.

På den övre plåten:

»Då sade hans Herre till honom / Ack du gode och trogne tjenare, öfver / en ringa ting hafver du varit trogen jag / skall sätta dig öfver mycket: gack in i / din Herras glädje. Matth. 25, Cap. 21 v. / Ps. N° 344 v. 4».

På den undre plåten:

»KYRKOHERDEN / i / Källa församling / NILS MAG: ECKERLUND / född i Åby den 23 April 1786 / dog i Källa den 25 April 1834».

76 × 55 cm. Håkansson nr 454.

2. Över kyrkoherden Chr H Ringberg (fig 284).

På den övre plåten:

»Ser ni (?) upå mig, jag hafver en / liten tid haft möda och arbete / och hafver funnit stor hugnad. / Syr. B 51: Cap: 35 v. / Sv. Psalm N° 491: v 5-495: v 5, 6».

På den undre plåten:

»Prosten och Kyrkoherden / i Källa församling / CHRISTIAN HERM. RINGBERG / afsomnade stilla efter en långsam tärande sjukdom / i Källa Prestgård d. 25 aug. 1846 kl. 1/2 till 3 e. m., / i dess 55:te lefnads och 32 Embetsår. / Sörjd och saknad af Maka och 5 Barn».

Ramen krönt av en halv sol. 90 × 52 cm. Håkansson nr 455.

3. Över Magdalena Christina Ringberg, kyrkoherde Ringbergs andra hustru.

På den övre plåten:

»N. Sv. Ps. B. N° 480 / I Christo när (?) jag somnar in / De rena mig från synder min / Ja, Christi död och dyra blod, / Det är mitt lif, min prydnad god. / Der med jag vill för Gud bestå, / När jag för domen skall framgå. / Med fröjd och frid far jag nu hän / Guds barn här dör, dock lefver än! / Nu väl, o död! du förer mig / Till Gud att lefva evinnerlig / Af Christo är jag renad väl / Anamma nu, o Gud, min själ!»

På den undre plåten:

»Här hwilar / framlidne Prosten och Kyrkoherden i Källa / församling Christian Herman Ringbergs efterlem- / nade maka MAGDALENA CRISTINA RING- / BERG, född Middendorff, efter ett mångårigt lidande i HER- / ranom fridfullt afsomnade i

Hulterstad Prestgård den 31 Juli 1868 kl. 1/2 6 e. m. / 70 år, 5 mån., 9 dagar gammal, djupt sörjd och saknad af Barn, Barnabarn, / talrika släktingar och vänner. Es: 60 Cap. 20 v: Din sol skall icke / mer nedergå eller din måne tappa sitt sken: ty HERren skall vara / ditt eviga ljus, och dina sorgedagar skola en ände hafva. / Rom. 14 Cap. 7 och 8 v».

90 × 52 cm. Ramen krönt av en halv sol. Håkansson nr 456.

I kyrkans golv är inlagda fyra gravstenar, som överfördes från Gamla kyrkan 1888. Att detta inte skedde med hela församlingens medgivande framgår av ett redan citerat brev (se not 2). Magnus Pettersson (Persson) hade förgäves försökt förmå församlingens förtroendemän att avstå härifrån och låta de gamla gravstenarna ligga kvar i gamla kyrkan, emedan »stennarna icke kunde wara ditlagda för att återföras ifrån sine platser».

1. Av röd kalksten (fig 285), rikt skulpterad med beslagsornamentik, kartuscher och fruktgirlander, i hörnen evangelistsymbolerna, i mitten och vid sidorna nattvardskalk och döds-kalle inom rundlar. Inskrifter i väl utformade antikvaversaler.

Randskriften utgörs av en dikt på latin, i den övre kartuschen ett citat ur Jesaja 26:19, allt återgivet in extenso av Håkansson (nr 453) jämte Sölve Gardells kommentarer.

Stenen visar i detaljerna så stora likheter med Martin Vathis gravsten i Högby (fig 107 ff), att den kan anses vara utförd av samma hand. Jämför exempelvis den nära överensstämmelsen mellan de båda stenarnas nedre kartuscher samt bokstävernas utformning.

Det nedre inskriftsfältet, som skulle ha innehållit den dödes namn, är tomt, liksom skölden mitt på stenen. Den senare flankeras av ett kranium och ett bevingat timglas (»bevingad kerub» enligt Håkansson s 148). Ortstraditionen nämner kyrkoherden Erik Schottenius († 1792) som gravhällens innehavare, men stilistiskt hör den hemma redan i tiden omkring år 1600. Om attributionen till Vathi är riktig, har stenen tillkommit före 4/3 1616 (s 182ff). Bror Olsson¹³ föreslår, att stenen kan ha utförts på beställning av Oestanus Petri (s 376, not 5) för hans första hustru (namnet okänt) som dog före 9/7 1604 (det året gifte han nämligen

om sig). Ingenting hindrar emellertid, att Schottenius eller hans familj har övertagit stenen, jfr exempelvis Kåres och Fagerroths gravstenar i Böda (s 99 f samt s 149 ff), som haft minst tre olika ägare vardera. — När Rhezelius besökte Källa 1634, låg hällen vid klockstapeln och drog uppmärksamheten till sig (fig 6): »Widh klockestapeln är denne sköna uthugne steen». I Nya kyrkans golv (fig 269:1). 230 × 152 cm. Håkansson nr 453.

2. Av grå kalksten, med i ristning utförd bild av en präst i helfigur, naivt tecknad (fig 286). Å ömse sidor om hans huvud två andra, mindre huvuden, ett gossehuvud (?) och ett flickhuvud med långt hår. Enligt den latinska inskriften är stenen lagd över kyrkoherden Oestanus Petri (Östen Petersson, s 376, not 5) år 1620. Han dog emellertid ej förrän omkring år 1633. Troligen lät han göra stenen i samband med någon familjemedlems död.

Den stenhuggare som gjort gravstenen, har tydligen, efter bästa förmåga, sökt efterlikna Tyrgils' gravsten (fig 261–262). Jfr exempelvis handställningen, manteln och fotplattan. Baldakinens spetsbåge i fig 261 har blivit en egendomlig huvudbonad i fig 286 och barnhuvudena i den senare är placerade på bladkapitälens plats. — 232 × 163 cm. I Nya kyrkans golv (fig 269:2). Var i Gamla kyrkan placerad över den s k prästgraven framför altaret. Håkansson nr 446.

Som redan nämnts, fanns det krafter som ivrade för att gravstenen nr 2 skulle få ligga kvar på sin ursprungliga plats i Gamla kyrkan. 1895 väcktes förslag om att stenen skulle tagas upp ur golvet i Nya kyrkan och resas upp mot väggen, för att den ej skulle nötas sönder. 1923 föreslog riksantikvarien, att båda gravstenarna nr 1 och nr 2 skulle flyttas tillbaka till Ödekyrkan.

3. Av röd, lågerhuggen kalksten. I mitten en kartusch med broskverk inom en nedsänkt rundel. I kartuschen väl formade initialer:

PMS ◊ MLD / MPD / 1691 / N

Runt kanten dubbla linjer med plats för inskription. I hörnen ristade fyrpass. 230 × 172 cm. I vapenhuset (fig 269:3). Håkansson nr 450.

4. Av röd kalksten. Inskrift:

ANO 1768 / MSS : EOD

(bokstaven N spegelvänd) samt bomärke¹⁴. Ristad konturerad ram, dubbla linjer runt kanten. Fyrpass

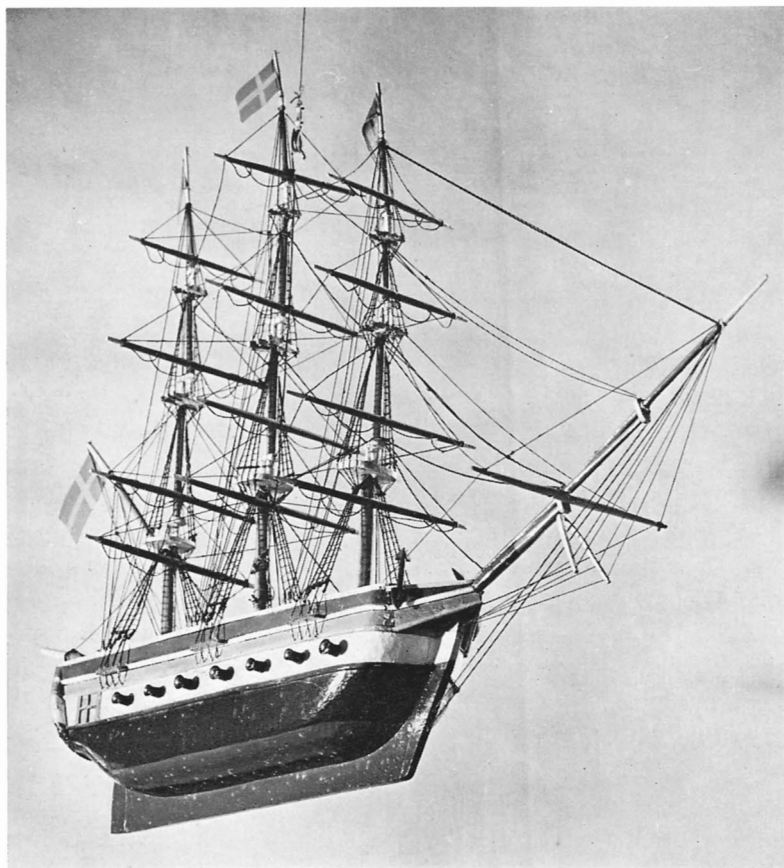

Fig 287. Votivskepp, 1800-talets förra hälft, skänkt 1868. Foto S Hallgren 1964.

Votive ship, first half of 19th century, presented 1868.

i hörnen, allt i ristning. 224 × 162 cm. Mittgången (fig 269:4). Håkansson nr 452.

Votivskepp

Över norra bänkkvarteret hänger ett skepp (fig 287), en korvett med 7+7 kanoner på var sida i täckt

batteri. Röd- och grönmålad med vit rand längs batteriet. Fregattriggat utan segel, lös jagarbom, bramrår men inga överbramrår¹⁵. På akterspegeln är namnet HOIANA skulpterat och målat med gula bokstäver mot blå fond. Fönster med gröna foder och röda spröjsar. Gåva till Gamla kyrkan av Olof Petter Nilsson i Högenäs 1868. Höjd 91 cm.

1878 hade skeppet fallit ned. Eftersom det »blifvit ditsatt såsom en vacker Symbol i afseende på tidens fart, hvarvid människans lifstid liknas, beslöts, att skeppet skall åter uppsättas på sin vanliga plats» (e st prot 1878). Denna tolkning av symboliken är

Fig 288. Kista av ek med beslag av smidesjärn, troligen den som tillverkades 1756 för kyrkovärdarnas behov. Foto S Hallgren 1964.

Oak chest with forged iron fittings, made probably in 1756 for the churchwardens.

av ganska sent datum. Ursprungligen skänktes modeller av fartyg som en tacksägelse efter lyckligt avslutad seglats. — 1891 reparerades och målades skeppet av Anders Fredriksson.

Tavlor

En oljemålning på duk, Ecce homo, enkelt arbete från 1700-talet, återgående på Charles Le Brun (synlig i fig 276). Dovt mörkbruna toner. Guldrum. 98 × 76 cm. Ahlqvist kallar den »en ypperlig målning» (2:1, s 93), medan Mandelgren skriver 1848: »Den af Ahlqvist anförda 'rara' målningen är utan konstvärde» (Reseb s 64).

I sakristian hänger dels en series pastorum, textad på papper inom glas och ram, sammanställd av komminister Hultskog, dels fotografiska prästporträtt.

Beträffande Kristi förklaring, den forna altartavlan, se ovan.

Möbler m m

Sakristian är enkelt möblerad med skåp, bord och stolar. Prästaltare av trä från 1949. Dopaltare av trä från 1937 på södra sidan av koret. Under korgolvet är ett skåputrymme, åtkomligt från sakristian, för förvaring av textilier m m. — Silvret och en del ljusredskap förvaras i ett kassaskåp, stående under läktaren.

Kista av ek (fig 288), med svartmålade, profiletrade beslag av smidesjärn. Svagt kupigt lock med fals, myntspringa i locket. Ett innanlås, märkla för ett utanlås. Längd 109, bredd 60, höjd 61 cm. — Möjligen identisk med den kista som tillverkades 1765 (se ovan, Gamla kyrkan, kista nr 4). Såld 1888, återförvärvad till kyrkan 1941 av komminister Hultskog och uppställd i vapenhuset.

Moraklocka (synlig i fig 275), skänkt 1951. Vitt fodral med förgyllda detaljer. På urtavlan: »And Frost Mora». Höjd 232 cm.

Sanddosa av bleckplåt, kubisk, 8 × 8 × 6 cm. Rosig. Hålen sitter i en nedsänkning på översidan, så att sanden lätt skall kunna hållas tillbaka. Första gången omnämnd 1774 (inv).

Vaser, ett par av tenn, på altaret, skänkta 1938 av systrarna Fagerström, Källa. — Ett par dito av mässing, skänkta 1954 av Gustav Olsson. — Kristallvaser, skänkta 1963 av församlingen.

Fig 289. Sanctusklocka (nr 1), omkring år 1300. Foto SHM. Sanctus bell, ca 1300.

Böcker

Bland kyrkans böcker märks bl a tre biblar: 1. På svenska, tryckt i Lübeck 1622 av Samuel Jauch, prydd med träsnitt. På 1930-talet återfunnen i socknen, efter att ha varit försvunnen sedan lång tid tillbaka. På prästaltaret. — 2. Gezelius' bibelverk i tre volymer, tryckta 1724. — 3. Karl XII:s bibel i skinnband med knäppen (originalband). Restaurerad. På det skadade titelbladet står skrivet med bläck: »Kiälla Kyrkos Bibel. Anno 1709: d: 26: Novemb/ris/ Matthias Gynne/rman». På dopaltaret. — 4. Kyrkohandbok från 1693, tryckt i Stockholm. — 5. »Historien von des Ehrwürdigen unn Gottseligen theuren Manns Gottes D. Martin: Luthers Anfang Lehre Leben ..., durch Herrn M. Johann Mathestum den eltere ... Nürnberg 1588». Bunden i pergamentband med blindpressning (allegoriska figurer) och spännen av mässing.

I SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM, ÄR FÖLJANDE
PUBLICERAT OM ÖLAND:

Kyrkor på Öland. Inledning. Översikt av de skriftliga källorna. Öland
band I: 1, volym 108.

ÅKERBO HÄRAD:

Böda och S:t Olof, Öland band I: 2, volym 116.

Högby kyrkor, Öland band I: 3, volym 119.

Källa kyrkor, Öland band I: 4, volym 128.

Under utgivning:

Persnäs kyrkor, Öland band I: 5.

Under utarbetande:

Föra, Löt.

Sveriges Kyrkor

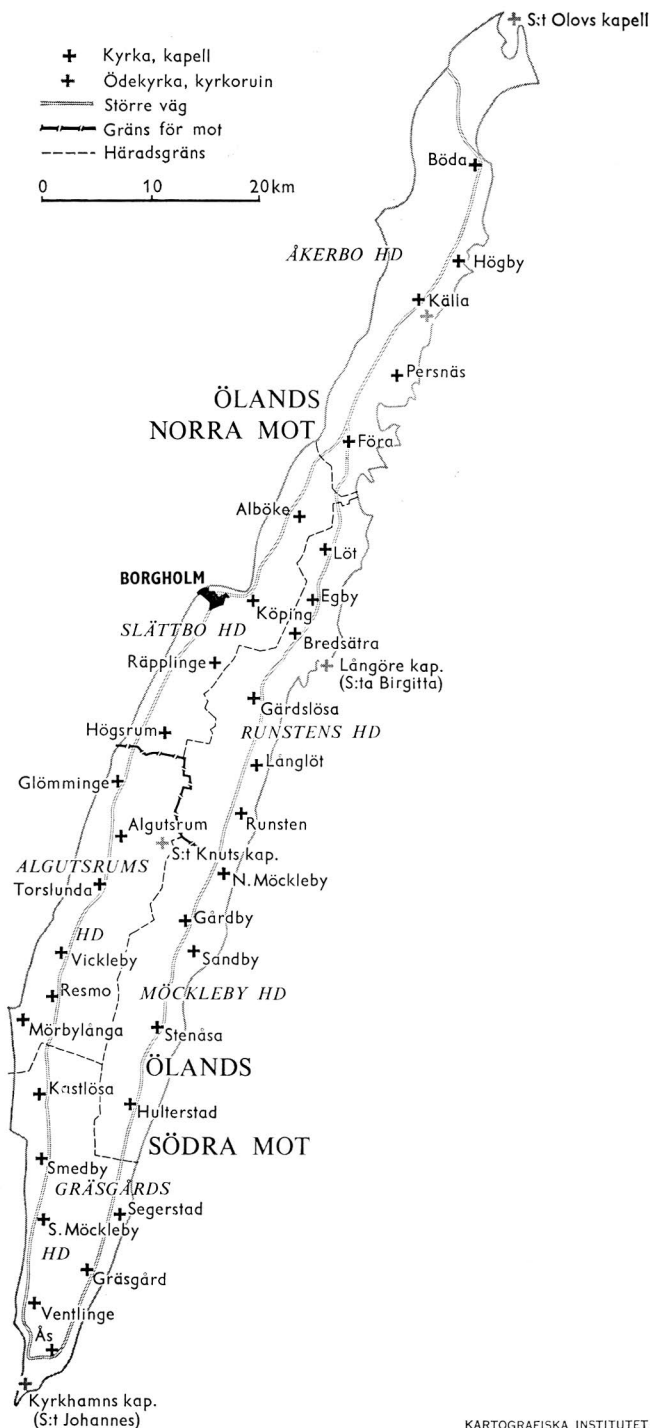
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 128

ÖLAND

Band I, häfte 4

Åkerbo härad

KARTOGRAFISKA INSTITUTET